

284585

T.C
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

ÇAĞATAY ARPAÇAY

BİRİNCİ UMÛMÎ MÜFETTİŞLİK VE AĞRI İSYANI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
DOÇ.DR. ERDAL AYDOĞAN

ERZURUM-2010

T.C
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

ÇAĞATAY ARPAÇAY

BİRİNCİ UMÛMÎ MÜFETTİŞLİK VE AĞRI İSYANI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
DOÇ.DR. ERDAL AYDOĞAN

ERZURUM-2010

YÜKSEK LİSANS TEZ SAVUNMASI SINAV TUTANAĞI

Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans öğrencilerinden **Çağatay ARPAÇAY**'ın yüksek lisans tezini incelemek ve tez savunma sınavını yapmak üzere, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun **24.02.2010** tarih ve **2010/01/05** sayılı kararıyla oluşturulan jürimiz adı geçen öğrencinin **Doç.Dr.Erdal AYDOĞAN**'ın yönetiminde hazırlamış olduğu **"Birinci Umumi Müfettişlik ve Ağrı İsyanı"** konulu tezini incelemiş ve adayı **31.03.2010 Çarşamba günü saat 14.00'da** Tez Savunma Sınavına tabi tutmuştur. Sınav sonunda **başarılı** olduğuna ve tezinin **kabulüne oy birliği** ile karar verilmiştir.

Doç.Dr.Erdal AYDOĞAN
Jüri Başkanı
(İmza)

Prof.Dr.S.Esin DAYI
Üye
(İmza)

Doç.Dr.Serpil SÜRMEİ
Üye
(İmza)

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ...	VI
ÖZET ...	IX
ABSTRACT...	X
KISALTMALAR...	XI
BİBLİYOGRAFYA...	XII
GİRİŞ...	1

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NİN PAYLAŞILMA SÜRECİNDEN CUMHURİYET'E KÜRTÇÜLÜK FAALİYETLERİ VE YAŞANAN GELİŞMELER

I. ŞARK MESELESİ KAVRAMI VE ORTAYA ÇIKIŞI...	6
II. OSMANLIDAN CUMHURİYETE KÜRTÇÜLÜK HAREKETLE- RİNİN ORTAYA ÇIKIŞINA GENEL BİR BAKIŞ ...	10
A. Osmanlı Devleti Döneminde İlk Kürtçülük Hareketlerinin Ortaya Çıkışı..	14
B. Millî Mücadele Döneminde Kürtçülük Hareketleri...	15
III. OSMANLIDAN CUMHURİYETE KÜRT ÖRGÜTLERİ...	18
A- İttihat Terakki Cemiyeti ve Kürtler...	22
B- II. Meşrutiyet Yıllarında Kurulan Önemli Kürt Örgütleri...	25
1- Kürt Teavvün ve Terakki Cemiyeti...	25
2- Hevi Cemiyeti...	27
3- Kürt İstiklâl Komitesi...	30
C- Milli Mücadele ve Cumhuriyet Döneminde Kurulan Önemli Kürt Örgütleri...	32
1- Kürt Tamim-i Maarif ve Neşriyat Cemiyeti...	32
2- Kürt Kadınları Teâli Cemiyeti...	33
3- Azadî Örgütü...	34
4- Büyük Devletlerin Politikaları Çerçevesinde Hoybun Cemiyeti'nin Kuruluş süreci ...	37

a- Hoybun Kelimesinin Anlamı	40
b- Hoybun Cemiyetinin Kuruluşu ve Genel Programı	40
c- Hoybun Cemiyetinin Faaliyetleri	45
ç- Hoybun Cemiyetinin Dağılması	46

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLIDAN CUMHURİYETE UMÛMÎ MÜFETTİŞLİK TEŞKİLATININ KURULMA SÜRECİ

I-OSMANLI DEVLETİNDE İDÂRÎ YAPILANMA	48
A- İlk Umûmi Müfettişliğin Kurulması.....	48
B- İttihat ve Terakki Partisinin Bölgeye Yönelik Faaliyetleri Islahat Projeleri	52
II-MİLLÎ MÜCADELE VE CUMHURİYET DÖNEMİNDE ÜLKEDE İDÂRÎ YAPILANMA	54
A- 1921 Anayasası'na Göre Umûmi Müfettişlik	55
B- 1924 Anayasası'na Göre Umûmi Müfettişlik	58
III-UMÛMÎ MÜFETTİŞLİK TEŞKİLATININ ÖRGÜTLENMESİ	60
A- Umûmî Müfettişlik Teşkilatının Şark Meselesi Çerçevesinde İncelenmesi.	60
1- İngiltere'nin Bölgeye Yönelik Faaliyetleri	61
2- Rusya'nın Bölgeye Yönelik Faaliyetleri	66
3- Fransa'nın Bölgeye Yönelik Faaliyetleri	68
B- Umûmî Müfettişliklerin Kurulması	69
1- Umûmî Müfettişlik Teşkilat Yapısı ve Kadrolaşması	72
2- Umûmî Müfettişlerin Görev ve Yetkileri	74
C- Birinci Umûmî Müfettişliğin Kurulması	77
1- Birinci Umûmî Müfettişliğe Yapılan Atamalar.....	77
2- Birinci Umûmî Müfettiş Olarak Görev Yapanlar	79
a- İbrahim Tali Bey	79
b- Hilmi Ergeneli	81
c- Abidin Özmen	82
ç- Avni Doğan.....	83

3- Birinci Umûmî Mûfettişlerin Çalışmaları... ..	84
a- Emniyet Asayiş İle İlgili Çalışmaları... ..	84
aa- İbrahim Tali Bey Dönemi.....	84
ab- Hilmi Ergeneli Dönemi	95
b- Kaçakçılıkla İlgili Faaliyetleri... ..	98
c- Silah Toplama Faaliyetleri... ..	101
ç- İmar ve İskân İle İlgili Çalışmaları... ..	103
d- Eğitim ve Kültür İle İlgili Çalışmaları... ..	109
e- Ekonomi ve Tarım ile ilgili çalışmaları... ..	112
Ç- Diğer Umûmî Mûfettişliklerin Kurulması... ..	115
1- İkinci Umûmî Mûfettişlik... ..	115
2- Üçüncü Umûmî Mûfettişlik... ..	117
3- Dördüncü Umûmî Mûfettişlik... ..	118
4- Beşinci Umûmî Mûfettişlik... ..	119
D. Umûmî Mûfettişliklerin Kaldırılması... ..	120

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AĞRI BÖLGESİ'NDE İSYANLARININ BAŞLAMASI

I-İSYAN BÖLGESİNİN COĞRAFI VE TOPLUMSAL YAPISI... ..	122
A- Coğrafi Yapı... ..	122
B- Toplumsal Yapı... ..	124
II-İSYANIN BAŞLAMASI VE ALINAN TEDBİRLER... ..	126
A- İsyanın Sebepleri... ..	126
B- Birinci Askerî Harekât (16 Mayıs-17 Haziran 1926)	127
C- İkinci Askerî Harekât (13-20 Eylül 1927)	132
1- İsyancılarla Yapılan Müzakereler	134
2- Af Kanunu ve Sonuçları	138
Ç- 1927- 1930 Yılları Arasında Meydana Gelen Olaylar... ..	140
1- 1927 Yılı Olayları... ..	140
a- Biçar İsyanı (7 Ekim – 17 Kasım 1927)	140
2- 1928 Yılı Olayları... ..	141

a- Zilanlı Resul Ağa İsyanı	141
3- 1929 yılı olayları	142
a- Şeyh Abdülkadir (Tendürek) İsyanı	142
4- 1930 yılı olayları	144
a- Zeylan İsyanı ve Erciş Olayları	146
b- Tutaklı Alican İsyanı ve Taşburun Olayları	152
c- Oramar İsyanı	153
D- Üçüncü Askeri Harekât (7-14 Eylül 1930)	154
E- Emperyalist Devletler ve Ağrı İsyânlarındaki Rollerini	160
1-İran'ın İsyana Etkileri ve Türk Basındaki Yankıları	160
2-İngiltere'nin İsyana Etkileri	165
F- Hoybun Cemiyeti ve Ağrı İsyânlarında Oynadığı Roller	168
G- Ağrı İsyanı'nın Liderleri	175
1- İhsan Nuri (1893-1976)	176
2- Bro Heski Tello	179
SONUÇ	180
EKLER	187

ÖNSÖZ

Türklerin Anadolu coğrafyasına yerleşmelerinin ardından çok kısa bir sürede Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarına yayılmaları dünya tarihinin en önemli olaylarından biri olarak kabul edilmiştir. Bu hızlı yayılma özellikle Avrupalılar tarafından hazmedilememiştir.

1789 Fransız İhtilalinin sonucunda ortaya çıkan milliyetçilik olgusu çok uluslu Osmanlı Devleti'nin yıkılmasına giden süreci hızlandırmıştı. Avrupalıların Türkleri Avrupa'dan atma isteklerini artık açığa çıkması da aynı döneme rastlamaktaydı. 1815 Viyana Konferansı'nda ilk kez dünya diplomasisine giren "Şark Meselesi"nin temelini de Türkleri geldikleri Asya'ya sürmek fikri oluşturmaktaydı.

Osmanlı Devleti'nin çöküş belirtileri göstermesiyle Avrupalılar Osmanlı mirasını paylaşmanın hesaplarını yapmaya başlamışlardır. Bu devletlerden özellikle İngiltere'nin stratejik ve ekonomik değeri olan Osmanlı toprakları üzerinde, kendisine bağlı küçük devletlerin kuruluşunu destekleme politikasına uygun olarak bölgeye gönderdiği misyonerler, diplomatlar, din adamları çeşitli faaliyetlerde bulunarak, Ermeniler, Araplar ve Kürtler gibi bağımsızlık peşinde koşan grupları kıskırtmışlardır. II. Meşrutiyetle beraber İngilizlerin de desteği ile bölücülük ruhu taşıyan Kürt cemiyetleri, Osmanlı topraklarında faaliyetlerine başlamışlardır. Mondros Mütârekesinin sonrasında ulu önder Mustafa Kemal Atatürk ve silah arkadaşları tarafından başlatılan Milli Mücadelenin başarı ile sonuçlanması ve Anadolu'da Türkiye Cumhuriyetinin kurulması başta emperyalist devletler olmak üzere onların himayesinde bulunan bazı grupların ümitlerinin kaybolmasına sebep olmuştur. Fakat Anadolu'nun dinamiklerini iyi sentezleyen batılı devletler başta din ve etnik köken olmak üzere birçok olguyu genç Cumhuriyetin önüne engel olarak koymuşlardır. 1925 yılında İngiliz destekli, dini motifli olarak ortaya çıkan Şeyh Said İsyanı sonrasında özellikle yurdun Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde asayiş tam anlamıyla sağlanamamıştı. Cumhuriyet olgusunu tam olarak kavrayamayan bölge halkı, aşiret yapılanmasının baskısı altında ezilerek benlik kazanmakta zorlanmıştı.

Ağrı İsyanı; bölge genelinde eşkıyalık ve hükümet emirlerine aykırı hareket etme vakalarının arttığı bir dönemde çıkmış ve 1926-1930 yılları arasında dört sene boyunca

hükümeti meşgul etmişti. 1924 Anayasası sonrasında Türkiye'nin idari yapılanmasında bir takım değişiklikler yapılarak Umumi Müfettişliklerin kurulmasına yasal zemin hazırlanmış ve 1927 yılında yürürlüğe giren kanun ile Birinci Umûmi Müfettişlik kurulmuştu. Osmanlı'nın son dönemlerindeki mali zorluklara, uzun bir savaş sürecinde eklenmesiyle Anadolu halkı ekonomik olarak oldukça zor bir döneme girmişti. Sanayi ve üretim alanlarında hiçbir müesseseye sahip olmayan ülke, Cumhuriyetin ilanının ardından, temeli Mustafa Kemal Paşa tarafından atılan devletçilik ilkesi gereği kalkınmaya yönelmişti. Fakat ekonomik gelişmenin ülkenin her bölgesinde benzerlik göstermesi imkânsızdı. Bu durumu aşmak amacıyla ülke ekonomik bölgelere ayrılacak buda idarî düzenleme ile gerçekleştirilecekti. Temel amacı bölge genelinde emniyet ve asayişin sağlanması ile iktisadi kalkınma olan Birinci Umûmi Müfettişlik bu amaçların yanı sıra, bayındırlık, kültür ve eğitim alanlarında bölgenin kalkınmasında oldukça faydalı olmuştu.

Birinci Umûmi Müfettişlik ve Ağrı İsyanı konulu bu çalışmamız giriş ve sonuç bölümleri hariç üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Şark Meselesinin ortaya çıkışı, Osmanlı devletinde Kürtçülük hareketlerinin ortaya çıkması ve Kürt örgütleri ele alınmıştır. Ağrı İsyanı'nı kendine uygulama bölgesi olarak seçen ve İngiliz-Ermeni ve Kürtlerin kurduğu Hoybun Cemiyeti bu bölümde anlatılmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde Osmanlıdan Cumhuriyete Türkiye'de idari yapılanma ele alınmış Birinci Umûmi Müfettişliğin kurulması, Umumi Müfettiş olarak görev yapanlar ve Umumi Müfettişliklerin emniyet, asayiş, kültür, eğitim, bayındırlık ile ilgili çalışmaları Cumhuriyet Arşivlerine dayandırılarak ayrıntılı olarak ortaya konulmuştur.

Üçüncü bölümde ise Ağrı İsyanı'nın ortaya çıktığı coğrafya ve sosyal yapı ele alınarak isyanın sebepleri üzerinde durulmuş, isyancılara karşı yapılan askeri harekâtlar, isyancılarla yapılan müzakereler ile isyancılara yönelik çıkarılan af kanunu üzerinde durulmuştur. Askeri harekâtlar incelenirken; Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı'nda (ATASE) Ağrı İsyanı ile ilgili bilgilerin tasnif dışı olmasından dolayı herhangi bir belge elde edilememiştir. Ayrıca İngiltere ve İran'ın isyana etkileri ile Hoybun Cemiyeti'nin isyanda oynadığı rol o döneme ait gazeteler ve Cumhuriyet Arşivleri incelenerek anlatılmıştır.

Öğrenimim süresince bana her türlü yardımda bulunan enstitümüzün değerli Öğretim Görevlileri; Prof. Dr. S. Esin Dayı, Doç. Dr. Serpil Sürmeli, Yrd. Doç. Dr. Asuman Demircioğlu, Yrd. Doç. Dr. İsmail Eyyüboğlu'na, bu çalışmanın hazırlanmasına

bana her türlü desteği sağlayan tez danışmanım değerli hocam Doç. Dr. Erdal AYDOĞAN'a sonsuz şükranlarımı sunmayı bir borç bilirim.

Ayrıca arşiv belgelerini temin etmemde bana yardımcı olan Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi alışanları, TBMM Kütüphanesi alışanları ile Mikrofilm merkezi çalışanlarına, birçok dokümana ulaşmamda bana kolaylık sağlayan Jandarma Eğitim Komutanlığı Kütüphanesi çalışanlarına ve çalışmalarıma sabrıyla destek olan eşime ve biricik kızıma teşekkür ederim.

Çağatay ARPAÇAY

Erzurum-2010

ÖZET

Türkiye Cumhuriyeti kurulmasından sonra da Milli Mücadele döneminde olduğu gibi Kürtçülük tehdidi ilke karşı karşıya kalmıştır. Bu bölücü tehdit batılı devletlerin desteği ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde halkı Cumhuriyete karşı kıskırtmıştır. Bu kıskırtmalar kimi zaman dinsel özellikler taşımış kimi zamanda etnik özellik sergilemiştir. 1924 Nasturi isyanı ile başlayan süreç Musul sorununun gündeme geldiği dönemde 1925 yılında Şeyh Said İsyanı ile bölge genelinde güven ortamı bozulmuştur. 1927 yılında İngilizler ile Ermenilerin Kürtleri örgütlemesi sonucu Hoybun Cemiyeti kurulmuştur. Bu Cemiyet 1926-1930 yılları arasında gelişen Ağrı İsyanı'nda da önemli bir rol üstlenmiştir.

Ağrı Dağının coğrafi koşullarını oldukça iyi kullanan isyancılara karşı yapılan askeri harekâtlar başlangıçta sonuçsuz kalmıştır. İran'ın sınır hattındaki tutarsız politikaları ve isyancılara verdiği destek askeri harekâtların sonuçsuz kalmasında en büyük etken olmuştur. 1927 yılında kurulan ve Ocak 1928 de fiilen göreve başlayan Birinci Umûmi Müfettişlik önceliği bölge genelinde emniyet ve asayişin sağlanmasına vermiştir. Birinci Umumi Müfettiş İbrahim Tali Bey'in askeri birlikler ile koordineli çalışması ve uyguladığı ılımlı politikalar sonucunda dört yıl gibi uzun bir sürede Ağrı İsyanı ile ona bağlı bölgesel isyanlar başarı ile bastırılarak isyancılar etkisiz hale getirilmiştir.

Bölgede emniyet ve asayişin sağlanmasını müteakip Umumi Müfettişlik bölgenin kalkınmasına yönelik; bayındırlık, eğitim ve kültürel faaliyetlere ağırlık vermiştir. Bölgede kısa bir sürede gerek çağdaşlaşma gerekse iktisadi anlamda kalkınmıştır.

ABSTRACT

After its foundation, The Turkish Republic had to face again with the menace of Kurdism as the Turkish National Struggle for independence era. With the support of western countries this separatist threat has instigated the people against the Republic in the east and southeast regions. Characteristics of these provocations were sometimes religious and sometimes ethnical. The process which started with the 1924 Nasturi uprising, the era that the Mousul issue was on the agenda, 1925 Sheikh Said rebellion has breached the trust atmosphere.

As a result of English and Armenians having organized Kurds, Hoybun Assembly was founded in 1927. This organization has played a key role in the 1930 Ağrı uprising.

At the beginning the operations proved fruitless because of the rebels using the geographical conditions on their behalf very good. Iran's inconsistent frontier politics and the support it gave to the rebels were the main reasons for the military operations to be unsuccessful.

First general inspectorships was founded in 1927 and started to function in the January of 1928 and has given the priority to the security and public order in the region.

With The first inspector general Mr. İbrahim Tâli working in coordination with the military units and his moderate politics, the Ağrı uprising and the other uprisings related to it were suppressed in four long years and rebels were neutralized.

After ensuring the security and public order, the general inspectorship has given priority to public works, education and cultural activities in order to develop the region. Contemporaneously and economically, the region has developed in a short time.

KISALTMALAR

B.C.A.:	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
bkz.	Bakınız
c.:	Cilt
Çev.:	Çeviren
Edit.:	Editör
Haz.:	Hazırlayan
s.:	Sayfa
TBMM:	Türkiye Büyük Millet Meclisi
YLLT:	Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi

BİBLİYOGRAFYA

ARŞİVLER

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi;
TBMM Arşivi

RESMİ YAYINLAR ve TUTANAKLAR

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I, İçtimai Senesi I, C.VII, Ankara, 1944.
TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I, İçtimai Senesi II, C.XIII, Ankara, 1958.
TBMM Zabıt Ceridesi, Devre II, içtima Senesi IV, C.XXXIII, Ankara, 1958.
TBMM Zabıt Ceridesi,(Devre III, içtima Senesi I), c.4, Ankara(Tarihsiz), Sıra numarası.
139.
Düstur, III. Tertip, C.VIII, Ankara, 1946.
Düstur, III. Tertip, C.IX, İstanbul, 1931.
Düstur, III. Tertip, C.X, Ankara, 1952.

SÜRELİ YAYINLAR

1- Gazeteler

Cumhuriyet
Milliyet
Vakit
Dünya
Politika

2-Dergiler

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi
Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi
Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi
Belleten
Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi
Güvenlik Stratejileri Dergisi
İdare dergisi

Silahlı Kuvvetler Dergisi

Tarih ve Toplum Dergisi

ANSİKLOPEDİLER

İslam Ansiklopedisi

Türkler Ansiklopedisi

KİTAPLAR

AHMED, Kemal Mazhar, Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Kürdistan, Ankara, 1992.

AKGÜL, Suat, Yakın Tarihimizde Dersim İsyanları ve Gerçekler, İstanbul, 1992.

ALAKOM, Rohat, Hoybun Örgütü ve Ağrı Ayaklanması, İstanbul 1998.

ANDERSON, Matthew Smith, Doğu Sorunu,(Çev) İdil Eser, İstanbul, 2001.

ANDREWS, P., Türkiye’de Etnik Gruplar, İstanbul, 1992.

ALPARSLAN, İsmet, Ağrı, Anadolu’nun Giriş Kapısı, Ankara 1984.

ARMAOĞLU, Fahir, 19. Yüzyıl Siyasî Tarihi, Alkım Yayınevi, Ankara, 1987.

-----, 20 nci Yüzyıl Siyasi Tarihi I-II, İstanbul 1992.

ARSLAN, Ali, Kutsal Ermeni Papalığı, İstanbul, 2005.

AŞKIN, Sait, Cumhuriyet Döneminde Doğu Anadolu’ya Yapılan Kamu Harcamaları,
Ankara, 2000.

ATATÜRK, Mustafa Kemal, Nutuk, Ankara, 1997.

AYDOĞAN, Erdal, Mustafa Kemal’le Trablusgarp’tan Cumhuriyete, İstanbul, 2008.

BAYKARA, Tuncer, Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I – Anadolu’nun İdari
Taksimatı, Ankara, 1988.

BAYUR, Yusuf Hikmet, Türk İnkılâbı Tarihi, C:1, Ankara, 1991.

BEDİRHAN, Celadet Ali, Bir Kürt Aydınından Mustafa Kemal’e Mektup, İstanbul, 1992.

BERKES, Niyazi, Türkiye’de Çağdaşlaşma, Ankara, 1973.

BOZDAĞ, İsmet, Kürt İsyanları, İstanbul, 2004.

BRUİNESSEN, Martin Van, Ağa, Şeyh ve Devlet, (Çev.) Banu Yalkut, İstanbul, 2003.

BEŞİKÇİ, İsmail, Doğu Anadolu’nun Düzeni, Ankara, 1969.

BUDAK, Nazım, Varlığımızı Hedef Alan Tehdit, İstanbul, 1994.

- Faik, BULUT, Dar Üçgende Üç İsyân, Kürdistan'da Etnik Çatışmalar Tarihi, İstanbul,1992.
- , Devlet Gözüyle Kürt İsyânları, İstanbul 1991, s.125.
- Büyük Güçlerin Yükselişi ve Çöküşleri (Çev: Birtane Karanakçı), Ankara. 2009.
- CEBESOY, Ali Fuat, Moskova Hatıralarım, Ankara 1982.
- ÇADIRCI, Musa, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Ankara,1991.
- ÇANKAYA, Ali, Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, c.IV, Ankara, 1968-1969.
- ÇANKAYA, Necati, Çağlar Öncesinden Günümüze Doğu Anadolu, İstanbul, 2000.
- ÇAVDAR, Tevfik, Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu, İstanbul, 1970.
- ÇAY, Abdülhâluk, Anadolu Aşiretlerinin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapıları ve Bölücülük Meselesi, Türk Milli Bütünlüğü İçinde Doğu Anadolu, Ankara, 1992.
- , Her Yönü İle Kürt Dosyası, Ankara, 1993.
- ÇETE, Mehmet, "Türkiye İnan ilişkileri (1919-1938)" (Yüksek Lisans Tezi), Sakarya, 2007.
- ÇETİNER, Selahattin, Sorunlarıyla Doğu ve Güneydoğu Anadolu Gerçeği, Ankara, 2003.
- ÇETİŞLİ, İsmail, Memduh Şevket Esendal, Ankara, 1991.
- COŞKUN, Atılgan, Emperyalist Devletlerin Doğu Anadolu Politikası ve Aşiret Hafif Süvari Alayları, Ankara, 2004
- DERSİMİ, Mehmet Nuri, Hatıratım, İstanbul, 1997.
- ENDRES, Franz Carl, Türkiye ve Türkler, (Çev.) Güray Beken, İstanbul, 2006.
- ERER, Tekin, Kürtçülük Meselesi, İstanbul, 1994.
- ERİNÇ, Sırrı, Doğu Anadolu Coğrafyası, İstanbul, 1953.
- EROĞLU, Hamza, Türk Devrim Tarihi, Ankara, 1981.
- ERSOY, Sait(Edit.), Rojî Kurd, İstanbul, 2002.
- ERTÜRK, Yaşar, Doğu Güneydoğu ve Musul Üçgeni, İstanbul, 2007
- ESENGİL, General, Kenan, Kürtçülük Sorunu, İstanbul, 1978.
- ESENDAL, Memduh Şevket, Tahran Anılarım ve Düşsel Yazılar, Ankara, 1999
- GEREDE, Hüsrev, Siyasi Hatıralarım I, İstanbul, 1952.
- Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyânları, C.I. İstanbul, 1992.
- Genelkurmay Harp Tarihi Bşk.lığı, Türk İstiklal Harbi(TİH) İdari Faaliyetler, C.VII, Ankara, 1975.

- GÖKTAŞ, Hıdır, Kürtler İsyan-Tenkil, İstanbul,1991.
- GÖLDAŞ, İsmail, Kürdistan Teâli Cemiyeti, İstanbul, 1991.
- GÖYÜNÇ, Nejat, Lausanne Antlaşması Arifesinde Bir Avusturyalı Diplomatın Düşünceleri, İstanbul, 1986.
- GÖZÜBÜYÜK, Şeref, Anayasa Hukuku, Ankara, 1991.
- GÜNDOĞAN, Cemil, 1924 Beytüşşebap İsyanı ve Şeyh Said Ayaklanmasına Etkileri, İstanbul, 1994.
- GÜNEŞ, İhsan, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Düşünsel Yapısı (1920-1923) Eskişehir, 1985.
- GÜRSEL, İbrahim Etem, Kürtçülük Gerçeği, Ankara 1979.
- Güneydoğu, Birinci Umûmî Müfettişlik, İstanbul, 1939.
- HALLI, Reşat, Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar, Ankara, 1972.
- Harp Akademisi Yayınları, İstanbul, 1998.
- İRTEM, Süleyman Kani, Şark Meselesi, İstanbul, 1999.
- İngilizler ve Türkler Osmanlı'dan Günümüze Türk-İngiliz İlişkileri (1790-1939) Çeviren: Yılmaz Tezkan, Ankara 1999.
- JWAİDEH, Wadie, Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi, İstanbul, 1999.
- KALAFAT, Yaşar, Şark Meselesi Işığında Şeyh Sait Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar, Ankara, 1992.
- KALMAN, M., Belge, Tanık ve Yasayanlarıyla Ağrı Direnişi, İstanbul, 1997.
- KARABEKİR, Kâzım, Kürt Meselesi, İstanbul 1995.
- , Paşaların Kavgası, İstanbul, 1995.
- KARACA, Ali, Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899), İstanbul, 1993.
- KARACA, Emin, Ağrı Eteklerinde İsyan, İstanbul, 2003.
- KARADAĞ, Raif, Şark Meselesi, İstanbul, 2003.
- KARAL, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, Ankara, 1983.
- KAYMAZ, İhsan Şerif, Musul Sorunu, İstanbul, 2003.
- KIRZIOĞLU Fahrettin, Kürtlerin Türklüğü, İstanbul, 1995.
- KIŞLALI, Mehmet Ali, Güneydoğu Düşük Yoğunluklu Çatışma, Ankara, 1996.
- KİLİ Suna - GÖZÜBÜYÜK Şeref, Türk Anayasa Metinleri. Ankara, 1985.
- KİRİŞÇİ Kemal - WINROW Gareth M. , Kürt Sorunu, İstanbul 1997.

- KRAYBLİS, Nikerled, Rusya'nın Şark Siyaseti (Çev: Habib Adem, Haz : Mehmet Okur-Selçuk Ural), İstanbul. 2001.
- KOCA, Hüseyin, Yakın Tarihten Günümüze Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları, Konya, 1998, s.34
- KOCAŞ, Sadi, Kürtlerin Kökeni ve Güneydoğu Anadolu Gerçeği, İstanbul,1990.
- KOÇAK, Cemil, Umûmî Müfettişlikler, İstanbul, 2003.
- Koçgiri Halk Hareketi, Ankara,1976.
- Komitem Belgelerinde Türkiye-3, İstanbul 1994.
- KODAMAN, Bayram, 1876-1920 Arası Osmanlı Siyasî Tarihi, İstanbul,1993.
- KURUBAŞ, Erol, Başlangıçtan 1960'a Değın Kürt Sorununun Uluslararası Boyutu, Ankara 1997.
- KUTAY, Cemal Kurtuluşun Kuvvacı Din Adamları, İstanbul, 1998.
- KUTLAY, Naci, İttihat Terakki ve Kürtler, Ankara, 1992.
- KÜÇÜK, Yalçın, Kürtler Üzerine Tezler, Ankara, 1990.
- KÜRKCÜOĞLU, Ömer, Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926), Ankara, 1978.
- , Türk İngiliz İlişkileri, Ankara, 1998.
- Bernard, LEWIS, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Ankara 2004.
- MARDİN Şerif, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, Ankara, 1964.
- MERAM, Ali Kemal, Türk İngiliz İlişkileri Tarihi, İstanbul 1995.
- MESUT, Ahmet, İngiliz Belgelerinde Kürdistan, İstanbul, 1992.
- Meşhur Valiler, (Haz) Kazım, ATAKUL, Hayri ORHUN, Celal KASAROĞLU, Mehmet BELEK, Ankara, 1966.
- MUMCU, Uğur, Kürt – İslam Ayaklanması (1919–1925), İstanbul, 1991.
- NURİ, İhsan, Ağrı Dağı İsyanı, İstanbul, 1992.
- OKANDAN, Recai Galip, Amme Hukukumuzun Ana Hatları, İstanbul, 1977.
- OLSON, Robert, Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı, Ankara, 1992.
- ORTAYLI, İlber, Tanzimat'tan Sonra Mahalli İdareler (1840-1878), Ankara, 1974
- ÖKE, M. Kemal, İngiliz Ajanı Binbaşı E.W.C. Noel'in "Kürdistan Misyonu" (1919), İstanbul, 1989.
- , Belgelerle Türk İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu 1918-1926, Ankara, 1992.

- , İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşı E.W.C. Noel'in Faaliyetleri, Ankara, 1988.
- ÖZBUDUN, Ergun, 1921 Anayasası, Ankara, 1992.
- ÖZDAĞ, Ümit Türkiye Kuzey Irak ve PKK, , Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara, 1999.
- ÖZTÜRK, Kazım, Türk Parlamento Tarihi, C:1, Ankara, 1993.
- PAŞA, Ekrem Cemil, Muhtasar Hayatım, Ankara, 1992.
- PAŞA, Kadri Cemil, Doza Kürdistan, Ankara, 1991.
- PAYASLIOĞLU, Arif, Merkezi İdarenin Taşra Teşkilatı Üzerine Bir İnceleme. Ankara, 1966.
- RIŞVANOĞLU, Mahmut, Saklanan Gerçek Kurmançlar ve Zazaların Kimliği, Ankara, 1994.
- SARIHAN, Zeki, Kurtuluş Savaşı Günlüğü, Ankara, 1995.
- SEGAY, Reşat, XIX ve XX. Yüzyılda Büyük Devletlerin Yayılma Siyasetleri ve Milletlerarası Önemli Meseleler, İstanbul, 1972
- SEİGNOBOS, Charles, Asrı Hazırda Avrupa, Çeviren: A.Reşad, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1324.
- SEKBAN, Şükrü Mehmet, Kürt Meselesi, Ankara,1979.
- SENCER, Muzaffer, Türkiye'nin Yönetim Yapısı, İstanbul, 1986.
- SERDİ, Hasan Hişyar, Görüş ve Anılarım, İstanbul 1994.
- SEVGİN, Nazmi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri, Ankara,1982.
- SIRMA, İhsan Süreyya, Sömürü Ajanı İngiliz Misyonerleri, İstanbul, 1985.
- ŞİMŞİR, Bilal, Kürtçülük 1787-1923, Ankara, 2007.
- , İngiliz Belgelerinde Kürt Sorunu, Ankara 1975.
- , Kürtçülük, İstanbul, 2009.
- SKILLETTER, Susan, William Harborne İlk İngiliz Elçisi, Ankara, 1985.
- KOÇAS, M. Sadi, Kürtlerin Kökeni ve Doğu Anadolu Gerçeği, İstanbul, 1990.
- ŞADILLI, Vedat, Türkiye'de Kürtçülük Hareketleri ve İsyanlar, Ankara, 1980.
- TANÖR, Bülent, Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri, İstanbul, 1992.
- TAŞ, Serap, "Umumi Müfettişlikler", (Yüksek lisans Tezi), Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 1997.

TAŞNAK-HOYBUN, İstanbul, 2005.

TENGİRŞEK, Yusuf Kemal, Vatan Hizmetinde, Ankara, 1981.

TOPÇUBAŞ, Arslan, Batı ve Şark Meselesi, Ankara, 2000.

TOPLU, Abdulhadi, Tarih İçinde Anadolu Sakinleri ve İsyanlar Ayaklanmalar, Ankara, 1997.

TUNAYA, Tarık Zafer, Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi (1908–1918), C. I, İstanbul, 2009.

-----, Türkiye'de Siyasal Partiler, Cilt II Mütareke Dönemi (1918–1922), İstanbul, 1986.

-----, Türkiye'de Siyasal Partiler, C.I, İstanbul 1981.

TURAN, Şerafettin, Türk Devrim Tarihi II. Ankara, 1992.

TUNÇAY, Mete, Türkiye'de Tek Parti Yönetiminin Kurulması, Ankara, 1981.

TÜRKDOĞAN, Orhan, Doğu ve Güneydoğu Aşiret Kabile Yapısı, İstanbul, 2005.

-----, "Kürtlerin Kimliği ve Günümüz Siyasi Gelişmeleri", Doğu ve Güneydoğu Anadolu Üzerine Araştırmalar V, İstanbul, 1992.

Türk Millî Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu, Ankara, 1985.

Türk Parlamento Tarihi TBMM-III. Dönem 1927-1931, C:III, Ankara, 1995.

ULUBELEN, Erol, İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye, İstanbul, 2005.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi, Ankara, 1988.

-----, Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı, Ankara, 1984.

YALÇIN, E.Semih, Atatürk'ün Milli Dış Siyaseti, Ankara, 2000.

YERAMİSOS, Stephane, Kurtuluş Savaşında Türk Sovyet İlişkileri, İstanbul, 2000.

YILDIZ, Hasan, Fransız Belgeleriyle Sevr Lozan Musul Üçgeninde Kürdistan, İstanbul, 1991.

YILMAZ, Veli, Anadolu'da Türk Varlığı ve Güneydoğu Olayları, İstanbul, 1993.

ZEKİ Mehmet Emin, Kürdistan Tarihi, Ankara, 1992.

MAKALELER ve BİLDİRİLER

AÇIKSES, Erdal, "Göçün Ermeni Meselesindeki Rolü Üzerine", Ermeni Araştırmaları

I.Türkiye Kongresi Bildirileri, C.II, Ankara, 2003.

AYTEPE, Oğuz, "Kürt İstiklâl Komitesi", Tarih ve Toplum Dergisi, (Mayıs 1998) .

- , "Hoybun Cemiyetinin Amerika Faaliyetleri", Tarih ve Toplum Dergisi, (Ağustos, 1998).
- , "Yeni Belgeler Işığında Hoybun Cemiyeti", Tarih ve Toplum Dergisi, (Ekim 1998).
- AYDOĞAN, Erdal, "Üçüncü Umumi Müfettişliği'nin Kurulması ve III. Umumi Müfettiş Tahsin Uzer'in Bazı Önemli Faaliyetleri", Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, (Mayıs-Kasım 2004).
- ÇAY, Abdülhâluk, "Türk Milli Bütünlüğü İçinde Doğu Anadolu Aşiretlerinin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapıları ve Bölücülük Meselesi", Doğu ve Güneydoğu Anadolu Üzerine Araştırmalar III, Ankara, 1992.
- CÖHCE, Salim, "Büyük Ermenistan'ı Kurma Projesinde Kürtlere Biçilen Rol" I. Milletler Arası Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Güvenlik ve Huzur Sempozyumu (Elazığ, 27-28-29 Mart 2000) Bildiriler, Elazığ 2000.
- DEMİREL, Muammer, "Birinci Dünya Savaşında Rusya'nın Kürtleri Elde Etme Girişimleri", Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II (25 -25 Ekim 1999, İstanbul), Ankara, 2001.
- DOĞANAY, Rahmi, "Cumhuriyet Dönemi İsyanlarının Mahiyeti", Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu (Elazığ 17-19 Ekim 2001) Bildiriler, Elazığ 2002.
- DÜZEL, Cahit, "İngiliz Hükümetine Sunulmuş Gizli Raporlardan Doğu Anadolu Olayları 1924-1938" Politika Gazetesi, Şubat 1977
- EDEN, Şükrü Nuri, "Şark Meselesinin Dış Boyutu", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: IV, Kayseri, 1995.
- GÜVEN, Zühtü, "Doğu İsyanlarında Bir Türk Subayı", Dünya Gazetesi, Mart-Nisan 1953.
- İLDENİZ, Hüseyin, "Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Meydana Gelen Ayaklanmaların Dış Destek Bağlantıları", 5. Askeri Tarih Seminerleri Bildirisi, Ankara, 1995.
- KÜÇÜKŞAHİN, Ahmet, "Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu PKK Terörüne Hazırlayan Nedenler", Güvenlik Stratejileri Dergisi, 2(Aralık 2005).
- KÖÇER, Mehmet, "Hoybun Cemiyeti ve Doğu Anadolu'daki Faaliyetleri", Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi, C.I, Elazığ, 2003.

- KASALAK, Kadir “Büyük Devletlerin Osmanlı Devleti ne Karşı Takip Ettikleri Siyaset”
Askeri Tarih Bülteni, Sayı: 5 (Ağustos 1998).
- KONİ, Hasan, Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’yi Bölme Çabaları, Beşinci Askeri Tarih
Semineri Bildirileri II (23 -25 Ekim 1995, İstanbul), Ankara, 1995.
- KOCA, Hüseyin, ”Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Dönemi Umumi Müfettişlikler”,
Türkler Ansiklopedisi, C:17, Ankara, 2002.
- KURUBAŞ, Erol, “Sevr Sürecinde Yapılan Uluslar Arası Toplantılarda Kürt Konusu ve
İngiltere’nin Politikası”, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler
Fakültesi Dergisi, Isparta, 1998.
- MİNORSKY, Vladimir, “Kürtler”, İslam Ansiklopedisi, C:VI, İstanbul, 1967.
- MUMCU, Ahmet, “1924 Anayasası”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Sayı:5, Ankara,
1986.
- ORTAYLI, İlber, “Türkiye’de Taşra Yönetimi ve Yöneticiliğin Evrimi”, Türk İdareciler
Derneği Bilimsel Araştırmalar Dizisi, Ankara, 1976.
- ÖZMEN, Abidin, “Genel Müfettişlikler Hakkında Bir Düşünce”, İdare dergisi, (1947).
- ÖZSOY, Mehmet Halit, “1919-1938 Doğu ve Güney Doğu Anadolu’da Çıkan İsyanların
Siyasî, Sosyal ve İktisadi Sebepleri”, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2007.
- PEHLİVANLI, Hamit, “Değişen Dünya Dengeleri İçinde Askeri ve Stratejik Açından
Türkiye”, Besinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I, İstanbul 23–25 Ekim 1995.
- SARINAY, Yusuf, “Hoybun Cemiyeti ve Türkiye’ye Karşı Faaliyetleri”, Atatürk Araştırma
Merkezi Dergisi, Sayı 40, Cilt: XIV, Ankara, 1998.
- SARINAY, Yusuf, “Büyük Ermenistan Hayali ve Gerçekler”, Silahlı Kuvvetler Dergisi.
Yıl: 111, Sayı: 333 (Temmuz 1992), Ankara, 1992.
- SONYEL, Salahi R., “Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemi ve Türkiye’yi Bölme
Çabaları” Belleten, Ağustos, 1997.
- TÜRKMEN, Zekeriya, “Birinci Dünya Savaşı Öncesinde İttihat ve Terakki Hükümetinin
Doğu Anadolu Islahat Projesi ve Uygulamaları”, Yedinci Askerî Tarih Semineri
Bildirileri (İstanbul 25-27 Ekim 1999), C. II, Ankara 2001.
- YAŞAR, Servet, “Birinci Dünya Savaşında Irak Cephesinde Arap Aşiretlerini Kazanmaya
Yönelik Propaganda Faaliyetleri” Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi, Yıl: 1, Sayı: 1,
Ankara, 2003.

GİRİŞ

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri; jeopolitik önemi, yeraltı ve yer üstü zenginlikleri ile dünyanın en önemli coğrafyalarındandı. Bölge; İran, Anadolu ve Irak üçgeninin merkezinde bulunmaktaydı. Zengin petrol yataklarına yakınlığı; Ortadoğu, Asya, Avrupa ve Uzakdoğu'ya uzanan önemli yolların kesişme noktasında yer alması nedeniyle tarih boyunca birçok medeniyetin doğuşuna ve yok oluşuna tanıklık etmişti.

Hatti, Asur, Hitit, Urartu, Frig, Karduk, Arap, Pers, Selçuklu, İlhanlı, Bizans, Osmanlı gibi birçok devlet ve imparatorlukların hükmettiği Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesi, zengin bir tarihi geçmişe sahipti. Hatta bölgenin tarihinin insanlığın tarihi ile başladığı, özellikle tufan sonrası Doğu Anadolu bölgesinde çıktığı söylenmektedir¹. Yavuz Sultan Selim'in 1514 tarihinde Şah İsmail'i yenmesiyle Doğu ve Güneydoğu Anadolu Osmanlı Türklerine açılmış, bu bölgede Şii tehlikesi ve İran kültür hâkimiyeti son bulmuştu².

Osmanlı Devleti'nin bölgeye hâkimiyeti de kolay olmamıştı. Bu süreçte, Mevlana Hâkim ünvanı ile anılan, daha önce Akkoyunlu hükümdarı Yakub'un sekreterliğini yapmış³ tarihçi ve devlet adamı İdris-i Bitlisi; bir kısım Sünni, bir kısım Alevi olan aşiret başkanlarını, Yavuz Sultan Selim'e tanıtmış; İran'ın Anadolu'ya Şii mezhebini yayma politikasına karşı Sultana bazı tedbirler önermişti. Bunun üzerine Orta ve Batı Anadolu'dan konar-göçer aşiretlerden bir kısmının Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya yerleştirilmelerini ve yerli halkla kaynaştırılmaları sağlanmıştı. Bu aşiretlerden bilinenleri; Milan, Cibran, Hasanan, Barzan, Karakeçili, Sipkan, Haydaran, Zilan ve Celali'dir⁴.

Yavuz Sultan Selim bölgede aşiret halinde yaşayan, çoğu konar-göçer olan aşiret beylerinin bir idarî yapı içerisinde Osmanlı'ya bağlanmasını sağlamak için, gerekli düzenlemeleri İdris-i Bitlisi vasıtasıyla sağlamıştı. İdris-i Bitlisi, çoğunluğu Kürtçe konuşan aşiretlerin, kendi yerleşim yerlerinde iç işlerinde muhtar kılınmak üzere, kendi beylerine bağlı olarak 8; çoğunluğu Türkçe konuşan yerlerinde doğrudan doğruya Osmanlı Sultanına bağlanmak üzere 11 sancak ihdasına girişmişti. Buna göre muhtar Kürt emirlerinin yöneteceği

¹ Sait Aşkın, Cumhuriyet Döneminde Doğu Anadolu'ya Yapılan Kamu Harcamaları, Ankara, 2000, s.9

² Nazmi Sevgen, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri, Ankara, 1982, s.42

³ Martin Van Bruinessen, Ağa, Şeyh ve Devlet, (Çev.) Banu Yalkut, İstanbul, 2003, s.215

⁴ Abdülhadi Toplu, Tarih İçinde Anadolu Sakinleri ve İsyanlar Ayaklanmalar, Ankara, 1997, s.160.

sancaklar; Eğil, Cizre, Hazro, Palu, Tercil, Genç, Pertek ve Helve olarak belirlenmişti. Sancaklar Osmanlıya vergi vermek, icap ettiğinde asker göndermek, birbirlerinin hududuna müdahale etmemek kaydı ile iç işlerinde muhtar kılınmışlardır. Böylece tarihte ilk defa Kürt sancak teşkilatından söz edilmişti.⁵

Merkezi otorite güçlü ve Sultanın orduları yakınlarında bulunduğu Kürt Beyleri görevlerini yerine getiriyor, böyle olmadığı dönemlerde ise kendi yollarında yürümeyi yeğliyorlar, askerî ve malî yükümlülüklerine aldırış etmiyorlardı⁶. Bu husus bölgede devlet otoritesinin tesisini güçleştiren ve kısmî feodal bir sistemin temel taşı da oluşturmaktaydı. Zamanın ordularının bölgeye gelmesi ve devlet otoritesini sağlaması; var olan ulaştırma vasıtalarıyla öyle hemen gerçekleştirilebilecek bir olay olması mümkün değildi.

1800'lerden sonra, Türkiye'yi bölüp parçalamak için harekete geçen Rus, İngiliz ve Fransız devletleri, kurdukları enstitülerde, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu parçalayabilmek ve Türk milletini bölmek için giriştikleri mezbûhâne gayretler içinde, bir Kürt ve Ermeni tarihi yaratmak, ortaya yeni dil, edebiyat, kültür gibi faktörler çıkartarak bölgede yaşayan grupları bu milliyet unsurlarını neden göstererek; himayelerinde ve kontrollerinde olan bir millet yaratabilmek için çalışmışlar, bu amaçla yeni yeni haritalar türetmişlerdi⁷.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde 19. yüzyılda Ermeniler için kurulmak istenen piyon bir devlet çabaları, 20. yüzyılın başından itibaren bölgede bir başka millet ve ona ait yeni bir devlet yaratma çabalarına dönüşmüş ve maalesef tarih ilmi alet edilmek istenmiştir. Hâlbuki bu bölgede kesin olan husus, Franz C.Enders'ında belirttiği gibi "*M.S. 5. yüzyıldan itibaren Moğolların Batı Asya'da ortaya çıkışına kadar, Pontus ülkelerinde, Tuna'da, Kafkasya'da Suriye'de ve İran'da "Türk" adı altında göçebelerin yaşadığıdır. Dil araştırmaları ve Türklerin eski devirlerinin incelenmesi bu Arap verileri tarafından doğrulanmaktadır. Bu konaklanan bölgelere Türkler yüzyıllardan beri sahiptirler.*"⁸

İngiltere, 1800'lü yıllardan itibaren, bölgeye gönderdiği misyonerler ve siyasî şarkiyatçılar vasıtasıyla "Kürtçülük" meselesine ilgi göstermeye başlamıştı. Aslında 1798 yılında bölgede Rusya ve Fransa'nın faaliyetlerini değerlendiren İngiltere, Türk ordusunu eğitmek gayesiyle

⁵ A.Toplu, *Tarih İçinde Anadolu Sakinleri*, s.162.

⁶ Bruinessen, *Ağa, Şeyh*, s.244.

⁷ Toplu, *Tarih İçinde Anadolu Sakinleri*, s.180.

⁸ Franz Carl Endres, *Türkiye ve Türkler*, (Çev.) Güray Beken, İstanbul, 2006, s.139.

askerlerini göndererek bölgeye resmi olarak girmişti⁹. Rusya da bölgede elde ettiği konsolosluklar vasıtasıyla ilerde bölge üzerinde sahip olacağı haklar için çalışmalarına başlamıştır. Ülkeye seyyah, tarihçi veya arkeolog olarak gelen uzmanlar bölgede çalışmaya başlamışlardır.1840'larda arkeolog olarak bölgeye gelen İngiliz S.H.Layard otuz beş yıl sonra İngiliz Büyükelçisi olarak görevlendirilmişti¹⁰. Görüleceği üzere bölgeye gösterilen önem ilgi çekicidir. Böylece buraya 40 yıllık deneyimi olan, bölge insanını tanıyarak kendisine gerek insani gerekse bir başka şekilde her türlü zemini hazırlayabilecek, bir personel politikası da izlenmişti.

Osmanlı Devleti'ni fikrî ve fizikî yönden yıpratma çabaları Tanzimatla birlikte devlet idaresine girmiştir. Mülkî idarenin yenilenmesi için yabancılar tarafından yapılan telkinler neticesinde Mustafa Reşid Paşa zamanında 23 Aralık 1847'de Diyarbakır Eyaleti'nin ismi Kürdistan Eyaleti olarak değiştirilmiştir¹¹. Hâlbuki yapılacak yardım ve alınacak tavsiyelerde her zaman geçerliliğini koruyan "Milletler arasında ebedî dostluklar yoktur; ebedî menfaatler vardır" ilkesi göz önünde tutulması gerekirdi. Tarihte ilk Kürt eyaleti böylece kurulmuştu. Bu olayla birlikte Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarında da yer verilen "Kürt" kelimesi uluslararası literatüre girmişti.

Almanya ile birlikte Birinci Dünya Savaşına giren Osmanlı Devleti, savaş sonunda Mondros Mütarekesi'ni imzalamak zorunda kalarak, Şark Meselesi olarak 1800'lü yıllardan itibaren planlanan, hayal edilen bir senaryonun da gerçekleşmesine katkı sağlamış oluyordu. İtilaf Devletleri uluslararası hukuk ilkelerini hiçe sayarak, haksız ve yersiz işgallere başlamış, imparatorluğun bütün milli güçlerini işe yaramaz bir duruma getirerek, yurdu bölmeye elverişli duruma getirmişlerdi¹². Türkiye ile menfaat çatışmaları bulunan irili ufaklı birçok ülke de bu politikaya bir şekilde destek vermekten geri kalmamıştır. Bu ülkelerin birçoğu ile uluslararası platformlarda ortaklıklarımız da mevcuttur. Buna rağmen iç bünyedeki her türlü yıkıcı-bölücü mihrakı desteklemekten rahatsızlık duymamaktadırlar. Bu ülkelerin bundan böyle de olumsuz faaliyetlerine devam edecekleri mutlaktır. Çünkü insanlık tarihi, toplumların mücadelesi şeklinde geçmiştir.

⁹ Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu*, (Çev) İdil Eser, İstanbul, 2001, s.47.

¹⁰ Veli Yılmaz, *Anadolu'da Türk Varlığı ve Güneydoğu Olayları*, İstanbul, 1993, s.42.

¹¹ Yılmaz, *Anadolu'da Türk Varlığı*, s.43.

¹² *Türk İstiklal Harbi(TİH) İdari Faaliyetler, C.VII*, Ankara, 1975, s.9.

Barıştan çok Osmanlı topraklarının paylaşılması amacını güden Paris Barış Konferansı toplandığı zaman konjonktör gereğince Rusya hariç, bütün kuvvetler Türkiye'nin parçalanmasında hemfikirdirler. Sonuçta Müttefikler, Türk devletinden Ermenistan, Suriye, Mezopotamya, Kürdistan, Filistin ve Arabistan'ın tamamen ayrılması konusunda anlaşmışlardı¹³.

Bu gelişmelere paralel olarak Paris Barış Konferansı'nda ve her yerde kendilerini Kürt ve Ermeni heyetlerinin başkanı olarak tanıtan Şerif Paşa ile Bagos Nobar Paşa da Doğu vilayetlerinin Ermeni ve Kürt bölgelerine bölünmesi konusunda anlaşmışlardı. Şerif Paşa Konferans'ta Diyarbakır, Harput (Elazığ), Bitlis, Musul ve Urfa Sancaklarının birleştirilmesi ve bu topraklar üzerinde bir Kürdistan Devleti kurulmasını istemekteydi. Bu hususta Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaşayan vatandaşlarımız gerekli hassasiyeti göstermiş, konferansı ve katılan ülkeleri telgraf yağmuruna tutarak bağımsız bir Kürdistan istemediklerini, Şerif Paşa'nın temsilcileri olmadığını belirtmişlerdi.¹⁴

XIX. yüzyıl başlarından itibaren emperyalist devletler de ana politikalarını Osmanlı Devleti'nin bölüşülmesi ve tarihten silinmesi üzerine oluşturmuştu. Bu devlet politikalarını I. Dünya Savaşı sonrasında da sürdürmekten geri durmadı. Başta İngiltere olmak üzere İtilaf Devletleri dünya haritasına yeniden kendi menfaatleri doğrultusunda şekil verdi.¹⁵

Emperyalist devletler de Birinci Dünya Harbi sürecinde kendi halklarına da büyük acılar yaşatmışlar ve itibar kaybetmişlerdi. Geline bu aşamada yani yeni bir dünya inşasında işgal etmek istedikleri ülkelere özellikle de Osmanlı Devleti'ne ve halkına karşı yeni bir hamlede askerî güç kullanma ihtimali zayıf görünüyordu. Bunun için de politikalarının merkezine Kürtleri almak istemişlerdi. Kürt aşiretlerini Osmanlılar aleyhine ayaklanmaya teşvik eden İngilizler, 1918 yılı sonlarında faaliyetlerini arttırmışlardı. Bu arada "British Relief Fund"(İngiliz Yardım Fonu)'un Müdürü Papaz Frew ile siyasî temsilcileri bir yandan Kürtçülük propagandası yaparken diğer taraftan da Kürt aşiretlerine gerekli yardım ve parayı sağlıyorlardı¹⁶.

¹³ E.Semih Yalçın, *Atatürk'ün Milli Dış Siyaseti*, Ankara, 2000, s.20

¹⁴ Toplu, *Tarih İçinde Anadolu Sakinleri*, s.344

¹⁵ Mehmet Halit ÖZSOY, "1919-1938 Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Çıkan İsyanların Siyasî, Sosyal ve İktisadi Sebepleri", (*Yüksek Lisans Tezi*), Ankara, 2007, s.7

¹⁶ Yalçın, *Atatürk'ün Milli*, s.24

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki vatandaşlarımız Kürt, Türk, Alevi v.s. ayrıma tabi tutulmakta ve özellikle emperyalist devletler bu yapıyı istedikleri gibi kullanmak ve Türkiye'nin milli bütünlüğünü tehdit eder bir duruma getirmek istemekteydi¹⁷. Anadolu'nun dört bir yanına dağılan İngiliz ajanlarının değerlendirmeleri bu şekilde idi¹⁸.

Oynanan bu oyunu Mustafa Kemal Paşa liderliğinde vücûd bulan Kuva-yı Milliye ruhu bozmuştu. Büyük Millet Meclis açıldıktan sonra İtilaf Devletleri'nin ve İstanbul Hükümeti'nin başlıca hedefi en kısa zamanda, geniş ölçüde ayaklanma çıkartarak Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ni işlemez hale getirmek, ortadan kaldırmak olmuştu.¹⁹

¹⁷ Abdulhaluk Çay, *Anadolu Aşiretlerinin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapıları ve Bölücülük Meselesi, Türk Milli Bütünlüğü İçinde Doğu Anadolu*, Ankara, 1992, s.159; "Mehmet Arif Efendi'nin "Dağları tepeleri, yaylaları gezdim dolaşım. Dede gördüm oğul gördüm Türkçe konuşuyor, torun gördüm Kürtçe konuşuyordu"(Orhan Türkdöğän, *Doğu ve Güneydoğu Aşiret Kabile Yapısı*, 2005, İstanbul, s.21) sözleri bölgede yaşayan halkın çoğunluğunun kendini Türk olarak bilmesine rağmen zamanla Kürtleştiğini anlatmaktadır. Bölgede kendini Kürt olarak kabul etmiş halkın yanı sıra diğer Türk boyları ile özellikle Tunceli'de bazı Ermenilerin ırklarını gizleyerek kimliklerini korumak için Alevi olduklarına dair kanıtlar olduğu belirtilmektedir (P.Andrews, *Türkiye'de Etnik Gruplar*, 1992, İstanbul, s.16) "Doğu ve Güneydoğu yörelerimiz, Türk coğrafyasının kalbini teşkil etmektedir. Buralarda Oryantalizm, Şark Politikası adı altında Süryani, Keldani, Asuri, Yakubi, Nasturi, Yezidi, Kürt, Alevi, Ermeni, Zaza, Eti ve Kaldeli yaftaları altında etnik ayrıcalıklar oluşturulmak suretiyle ülkemiz bütünlüğü en az üç yüzyıldan beri tehdit edilmektedir."Türkdöğän, *Doğu ve Güneydoğu*, s.26.

¹⁸ TİH, C.VII, s.27

¹⁹ TİH, C.VII, s.26

BİRİNCİ BÖLÜM
OSMANLI DEVLETİ'NİN PAYLAŞILMA SÜRECİNDEN
CUMHURİYET'E KÜRTÇÜLÜK FAALİYETLERİ VE
YAŞANAN GELİŞMELER

I. ŞARK MESELESİ KAVRAMI VE ORTAYA ÇIKIŞI

Büyük coğrafi keşifler, Rönesans ve Reform ile aydınlanmanın sağladığı maddî ve manevî güç, batılı devletleri yeni sömürgeler edinme sürecinde üç kıtanın en önemli topraklarına hâkim olan Osmanlı Devleti'ne karşı yeni politikalar geliştirmelerini teşvik ediyordu. Bu politikalar siyasi litaretüre yeni bir kavramı kazandırdı: Şark Meselesi.

Maddi, stratejik ve psikolojik gerekçeleri olan Şark Meselesi; Avrupa'nın genişlemek ve yeni nüfuz alanları elde etmek amacına yöneliktir. Bu kavram zaman ve mekân faktörlerine bağlı olarak çeşitli görünümde ortaya çıkmış olup; Balkanlar, Orta Doğu ve Doğu Anadolu ile ilgili olarak çıkan sorunlar hep Şark Meselesi kavramıyla açıklanır olmuştur.

Şark Meselesi'nin maddi sebepleri; Avrupa dışına yayılmayı, stratejik sebepleri; nüfuz elde etmek ve bunun için stratejik bölgeleri ele geçirmeyi ve elde bulundurmayı, psikolojik sebepleri ise; itibar sağlayarak büyük devlet olmayı gerektirmektedir.

19 uncu yüzyıl boyunca batılı güçlerin sürekli ekonomik baskıları sonucunda Osmanlı Devleti yarı sömürge bir durumdaydı. Bu duruma gelinmesinde aydınların yetersiz direnç göstermeleri de rol oynamıştı. Bu yetersizliğin en büyük sebebi, aydınların toplumun ve ekonominin yapısını bilmeden batının üst yapı kurumlarına bir kurtarıcı gibi sarılmasıydı. Böylelikle batılı devletler zamanı geldiğinde sömürüyü kolaylaştıran bir köprübaşı gibi halk aydın çatışmasından faydalanmaktan da geri durmayacaklardı.²⁰

Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında ülke genelinde baş gösteren huzursuzlukların başlangıcı olarak 1815'te Avrupa haritasını yeni bir düzene sokmak için toplanan Viyana Kongresin gösterilir²¹. Siyaset adamları ve tarihçiler tarafından bugüne kadar çeşitli şekillerde tarif edilen "Şark Meselesi" tabiri, ilk defa 1815 Viyana Kongresi'nde, Rus delegasyonu tarafından kullanılmıştır. "Şark Meselesi'nin esası, Türkiye'nin paylaşılmasıdır. Bu mesele aslında Türklerin Avrupa'dan geri çekilmeye yönelmeleri ile başlar" diyen Paul Hourri, 1699

²⁰ Tevfik Çavdar, *Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu*, İstanbul, 1970, s.5.

²¹ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Ankara, 1992, s.96

Karlofça Antlaşmasının Şark Meselesi'nin başlangıcı olarak alınabileceğini vurgulamıştır²². Bunun yanı sıra ilk defa, Yunan İsyanı meselesinin görüldüğü Verona Kongresi'nde (Ekim 1822) ortaya çıktığı görüşü de söylenmektedir²³. 19. Yüzyılda başlayan etnik ayrımcılık rüzgârları, son yıllarda oldukça hız kazanmıştır. "Şark Meselesi"ni hala gündemde tutan batılı ülkeler etnik kışkırtıcılığı özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yaşayan insanlarımız üzerinde yoğunlaştırmışlardır.

Şark Meselesi'ni iki önemli aşamada ele almak mümkündür: Birinci Aşama: 1071-1683 yılları arasını kapsayan dönem olup, Türkler taarruzda ve Batılılar ise savunmadadır. Bu aşamada Avrupa için Şark Meselesi'nin hedefi Hristiyanlarla meskûn toprakların (Anadolu, Balkanlar vs.) Türkler tarafından fethini engellemektir. Batı bu amacına ancak, 1683'te Türklerin Viyana önlerinde mağlup olmasıyla ve 1699 Karlofça Antlaşması'nın imzalanmasıyla varabilmiştir. Artık Türkler Viyana'da durdurulmuş olup, birinci safha tamamlanmıştır²⁴. 1683-1923 dönemini kapsayan Şark Meselesi'nin ikinci aşaması tamamıyla; Türklerin aleyhine olup şu tarzda gelişmiştir²⁵:

-Balkanlardaki Hristiyan milletleri Osmanlı hâkimiyetinden kurtarmak. Bu kurtarma işi, Hristiyan toplumlara doğrudan istiklâl, bu olmazsa önce muhtariyet sonra istiklâl kazandırmak olacaktır. Bunun için iki yol takip edilecekti. Birincisi Hristiyanları tahrik ve teşvikle Türklere karşı isyan ettirmek ve isyan halinde onları desteklemek; ikincisi ise isyan başarısız olur veya gerçekleşmezse Babiâli'ye baskı yaparak, Hristiyanlar için muhtariyet ve istiklal anlamına gelebilecek hakları öngören reformları uygulatmaktır.

- Türkleri Balkanlar'dan tamamen atmak ve İstanbul'u Türklerin elinde almak. Bunun için büyük devletlerin müşterek askerî ve diplomatik müdahale ve Balkan Hristiyanlarının da iştiraki söz konusu idi.

- Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya toprakları üzerinde yaşayan Hristiyan cemaatlerin, özellikle Ermenilerin istiklâl veya muhtariyetini yine isyan, reform ve dış müdahale metotlarıyla temin etmek. Türk olmayan Müslüman toplumlara, özellikle Arapları Osmanlı Devleti aleyhine

²² Necati Çankaya, *Çağlar Öncesinden Günümüze Doğu Anadolu*, İstanbul, 2000, s.259.

²³ Nejat Göyünç, *Lausanne Antlaşması Arifesinde Bir Avusturyalı Diplomatın Düşünceleri*, İstanbul, 1986, s. 226.

²⁴ Bayram Kodaman, *1876-1920 Arası Osmanlı Siyasî Tarihi*, İstanbul, 1993, s. 20.

²⁵ Hüseyin İldeniz, "Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Meydana Gelen Ayaklanmaların Dış Destek Bağlantıları", *5. Askerî Tarih Seminerleri Bildirisi*, Ankara, 1995, s.641.

kışkırtmak ve onları devletten koparmak. Bu hedefe varmak için, Arap milliyetçiliğini tahrik ederek canlandırılması yeterli görülmüştür.

Görüldüğü üzere Şark Meselesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun son iki yüzyılı içerisinde meydana gelen iç ve dış siyasî olayların sebep ve sonuçlarını anlamak, değerlendirmek ve yorumlamak için göz önünde bulundurulması gereken anahtar bir konudur.²⁶

Avrupa'nın emperyalist ve kolonyalist politikasıyla ülkemizin Doğu ve Güneydoğu bölgesinde meydana gelen ayaklanmalarla münasebetine gelince; bu konuda her şeyden önce, XIX. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun pek çok yönden Avrupa emperyalizmi için cazip bir bölge olmaya başlamış olduğu söylenebilir.

Ancak Avrupa; Osmanlı İmparatorluğu'nda, daha öncede belirttiğimiz gibi Amerika kıtasında, Avustralya ve Yeni Zelanda'da tatbik ettiği nüfus ihracı yoluyla kolonizasyon veya Afrika kıtasında uyguladığı fizikî, beşerî ve manevî tahribata dayalı gerçek bir sömürge politikası tatbik edememiştir. Zira Osmanlı İmparatorluğu; ne Amerika, Yeni Zelanda gibi nüfusu az boş bir toprak parçası, ne de Afrika gibi siyasî ve sosyal müesseselere sahip olmayan ilkel kabilelerin oturduğu bir bölge idi. Buna karşılık Osmanlı toplumu oturmuş siyasî, sosyal müesseseleriyle Avrupa toplumundan daha eski bir yapıya ve tarihî geçmişe sahiptir. Bunun da ötesinde, Türk toplumu psikolojik yönden kendisini Avrupalıdan üstün görüyordu. Bu yüzden Avrupa, Osmanlı İmparatorluğu'na başka yollarla nüfuz etmeye çalışmıştır. Bu nüfuz yollarının başında ticaret ve malî antlaşmalar ve imparatorluktaki gayrimüslimler gelmekteydi. Avrupa özellikle bu iki yoldan adım adım Türk devletini parçalamaya yönelik bir politika takip etmiş ve XX. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'ni yıkmak hedefine ulaşmıştır.²⁷

Osmanlı Devleti'nin parçalanması ve yok edilmesi sürecini başlatan "Şark Meselesi" kavramını yerli ve yabancıların nasıl tanımladıklarını birkaç örnekle açıklamak gerekirse:

İstanbul eski valisi ve şehremini Süleyman Kani İrtem'e göre; Oğuz Türkleri haclı seferlerinde İslamiyet'in mukavemet unsuru olarak mevcudiyet göstermişlerdi. Bu seferlerden sonra artık Anadolu onların katiyen ellerinden alınmaz milli yurtları olarak kalmıştı. Bir müddet sonrada bu Türkler Osmanoğulları idaresinde bu milli beşiklerinden Rumeli'ye taşmışlardı. İşte bu tarihten itibaren altı asır müddetle Hristiyanlar – Balkanlardan başlamak üzere bütün Avrupa

²⁶ Kodaman; 1876-1920 Arası, s. 22.

²⁷ Türk Millî Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu, Ankara, 1985, s. 160-161.

Hiristiyanları- korktukları bu Müslüman Türkleri Balkanlardan çıkarmak, Anadolu'ya sürmek emeli Şark Meselesi'nin temelini oluşturmaktadır.²⁸

Cemal Kutay'a göre Şark Meselesi "Asırlarca devam etmiş ve Avrupa'nın varlığına uzun zaman hâkim olmuş yegâne Hiristiyan olmayan ve aslı Asyalı bir milletten Garp âleminin hesap sormasıdır."²⁹

Raif Karadağ Şark Meselesi'ni iki farklı şekilde ifade etmektedir:

(I) "Hiristiyan Avrupa milletlerinin Müslüman Şark milletlerini, iktisadi ve siyasi nüfuz ve hükmü altına almak maksadından meydana gelen tarihi meselelerin hepsidir."

(II) "Avrupa devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nu, sebepler ihdas ederek parçalamak ve zapt etmek arzusundan ve Osmanlı idaresi altında bulunan muhtelif milletlerden bazılarının istiklallerini sağlamak istemelerinden meydana gelen tarihi meselelerin tümüdür."³⁰

Arslan Topçubaşı'na göre Şark Meselesi: "Tarih boyunca Hiristiyan batılı milletlerin (bunların etkisiyle Türk asıllı olmayan diğer Müslüman milletlerin) Müslüman Türk Milletini, devletini, sosyal, ekonomik, sanayi, kültür ve siyasi etkisi altına almak ve öylece tutmak veya yok etmek kasdından ve gayesinden kaynaklanan meselelerin tümüne verilen isimdir."³¹

Batılılar ise Şark Meselesi'ne tarih boyunca değişik anlamlar vermişlerdir. Zamana göre koşullar değiştiğiçe, Şark Meselesi'nin yabancılar için anlamı da değişmiştir. Bu nedenle Şark Meselesi birçok farklı şekilde ifade edilmiştir.

Matthew Smith Anderson'a göre Şark Meselesi: "Bir zamanların büyük devleti Osmanlı İmparatorluğu'nun, XVIII nci yüzyılda çökmeye başlamasından ve çöküşün büyük Avrupa devletleri arasında yarattığı rekabet ve Avrupalı devletlerin emelleri yüzünden çıkan bir meseledir."³²

"Şark meselesinin unsurları ne surette tetkik edilecek olsa, Osmanlı Devleti'nin izmihlali gibi, kesin bir tasfiye şekline müncer olur ki bu, inkârı mümkün olmayan tarihi bir olaydır. Ve XVII. yüzyılda zuhur etmiş bu tarihi olayın sonucu olan tasfiye şekli, muhakkak

²⁸ Süleyman Kani İrtem, *Şark Meselesi*, İstanbul, 1999, s.235-236.

²⁹ Cemal Kutay, *Kurtuluşun Kuvvaci Din Adamları*, İstanbul, 1998, s. 44.

³⁰ Raif Karadağ, *Şark Meselesi*, İstanbul, 2003, s. 19.

³¹ Arslan Topçubaşı, *Batı ve Şark Meselesi*, Ankara, 2000, s. 19. Dr. Veli YILMAZ da *Şark Meselesi'ni şöyle açıklamaktadır*: "Napolyon Bonapart'ın alt üst ettiği Avrupa haritasını düzene koymak ve Osmanlı Devleti topraklarının paylaşılmasını esasa bağlamak amacıyla güden bu politik terim, 1815'te toplanan Viyana Kongresi'nde gündeme getirildi ve resmîyet kazandı." Veli Yılmaz, *Siyasi Tarih*, İstanbul, 1996, s.48.

³² Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu*, İstanbul, 2001, s. 397.

kendini gösterecektir” tespitinde bulunan Fransız tarihçi Charles Seignobos Şark Meselesi’ni şöyle tanımlamaktaydı: “XVIII inci asırdan itibaren Rusya ve Avusturya Macaristan devletleri, Osmanlı İmparatorluğu’nu istila etmeğe ve onun Hıristiyan tebaasını isyan ettirmeğe çalışmışlardır. 1815 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu hala mülkî bütünlüğünü koruyordu. Artık sorun, Osmanlı İmparatorluğu’nun ne olacağı meselesi idi. İşte bu meseleye bir müddet sonra isim takıldı ve adına Şark Meselesi denildi.”³³

Albert Sorel’e göre Şark Meselesi “Türklerin Avrupa’ya ayak bastığı andan itibaren başlayan bir meseledir.”³⁴

Edward Deriyo’ya göre Şark Meselesi “Müslümanlar ile Müslüman olmayanların kavgasıdır.”³⁵

Soloviyef’e göre Şark Meselesi “Avrupa ile Asya’nın çarpışmasıdır.”³⁶

A. Malet-P. Grillet’e göre Şark Meselesi “Türk İmparatorluğu’nun doğu Akdeniz etrafında, Avrupa’da, Asya’da ve Afrika’daki mevcudiyetinden kaynaklanan problemlerin bütünüdür.”³⁷

II. OSMANLIDAN CUMHURİYETE KÜRTÇÜLÜK HAREKETLERİNİN ORTAYA ÇIKIŞINA GENEL BİR BAKIŞ

Fransız İhtilali’nin yol açtığı Milliyetçilik akımının tesiri ile Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki yabancı milletler, bağımsızlıklarını alarak imparatorluktan kopmuşlardı. 1829 yılında Yunanistan, 1878’de Sırbistan, Romanya ve Karadağ, 1908’de Bulgaristan ve 1912’de Arnavutluk bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. Milliyetçilik akımı etkisini önce ve en fazla Müslüman olmayan azınlık unsurlar üzerinde göstermişti. Özellikle 1856 Paris Antlaşması ile Avrupa’da kurulan denge ve statünün, 1870’ten sonra Rusya tarafından bozulmaya başlaması, Balkanlardaki hıristiyan toplumlara Osmanlı yönetiminden ayrılmak için girişimlerde bulunma cesaretini vermişti. Bu milletlerin Avrupa topraklarında yaşaması ve Avrupa devletlerinin müdahaleleri de ayrışmayı tahrik etmişti. Bu dönemde Fransa ve İngiltere, söylemlerinde

³³ Charles Seignobos, *Asrı Hazırda Avrupa*, Çeviren: A.Reşad, İstanbul, 1324, s.87, 403.

³⁴ Karadağ, *Şark Meselesi*, s. 6.

³⁵ Karadağ, *Şark Meselesi*, s. 11.

³⁶ Karadağ, *Şark Meselesi*, s.18.

³⁷ Topçubaşı, *Batı ve Şark Meselesi*, s. 12.

Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne taraftar görünmelerine rağmen, iç ve dış ilişkilerine karışmışlar, Rusya tarafından yapılan Hristiyan uyrukluları koruma girişimlerine ortak çıkmışlardı. Milliyetçilik akımının tesiri Osmanlı Devleti'nin Müslüman azınlıkları olan Arap halklar arasında da bir bağımsızlık hareketi başlatmıştı. Böylece 19'ncü yüzyılda Avrupa'da ve Orta Doğu'da gelişen milli bağımsızlık hareketleri, Osmanlı Devleti'nin yıkılmasına giden yolu açmıştı.

Osmanlı Devleti'ni parçalamaya yönelik olarak kışkırtılan toplumlar arasına Kürtler de eklenmeye çalışıldı. Bu amaçla Suriye, Irak, İran ve Anadolu'nun doğusunda yaşayan toplumlara Kürt kimliği kazandırılması için çeşitli ilmî ve propağanda mahiyetinde çalışmalar yapıldığı da dikkat çekmekteydi. Bölgede farklı sebeplerle menfaatleri bulunan 19'ncü yüzyıl Avrupalı emperyalist devletleri ve Rusya'nın, bu toplumlara bölgede ayrı bir etnik unsur oldukları bilinci kazandırılarak, ayrı bir devlet kurdurma çabaları, Kürtçülük faaliyetlerinin temelini oluşturmaktaydı.³⁸

Kürtçülük; Kürtlerin din, dil, tarih ve kültür açısından Türklerden çok farklı bir toplum olduğuna inandırılarak ülkeyi bölme çabaları olarak tanımlanabilir. Kürtçülük konusu hakkında araştırmalar yapan Bilal Şimşir, Kürtçülüğün başlangıç tarihi olarak 1787 yılını göstermektedir. Bu tarihte Anadolu'ya gelen Katolik misyoner P. Maurizio Garzoni, Kürtler, Ermeniler ve Nasturiler arasında çalışmalar yapmış, 1787 yılında Roma'da, İtalyanca olarak "Kürt Dili Grameri ve Sözlüğü" adlı bir kitabını yayınlamıştı. Bu çalışmasından dolayı Garzoni, konu hakkında araştırma yapan Kürtçü yazarlar tarafından "Kürdolojinin" kurucusu olarak gösterilmişti.³⁹

Bölücülük anlamında Kürtçülük politikasına ilk yönelen ülke Rusya'dır. Rusların Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile ilgilenmeleri 1804-1805 yıllarında Kürtlerle temas kurmalarıyla başlamış, 1828-1829, 1853-1858 ve 1877-1878 tarihlerindeki Osmanlı-Rus savaşlarında bu ilgi daha da artmıştı. Kürt aşiret reisleriyle görüşen Ruslar, vaat ettikleri altın, para ve rütbe şeklindeki ödüllerle Kürtleri, Osmanlı Devleti ile mücadelelerinde kendi yanlarına çekmeye çalışmışlardı. Ruslar, bu amaçlarına yardımcı olmak maksadıyla bölgeye gönderdikleri konsoloslarını da kullanmışlardı. Bu yıllarda Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde görev yapan Rus

³⁸ Abdulhalük M.Çay, "Türk Milli Bütünlüğü İçinde Doğu Anadolu Aşiretlerinin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapıları ve Bölücülük Meselesi", *Doğu ve Güneydoğu Anadolu Üzerine Araştırmalar III*, Ankara, 1992, s.4.

³⁹ Bilal Şimşir, *Kürtçülük 1787-1923*, Ankara, 2007, s.46-47.

konsoloslar, Kürtleri bilinçlendirmeye çalışarak merkezî idareye karşı isyana teşvik ettikleri bilinmektedir.⁴⁰

Silahlı isyan çıkarmak üzere propagandalarını sürdüren Rusya, bu faaliyetleri sırasında kültürel çaba ile de Kürtlerin arasına girmeyi hedeflemiştir. 1856 yılında Erzurum'da Başkonsolos olarak bulunan Aleksander Jaba, Petersburg İlimler Akademisi'nden aldığı talimatla yapay bir Kürt dili oluşturmaya çalışmıştır.⁴¹ Bu çalışmaları sonucunda ortaya Kürtçe bir lügat çıkarmıştır. Bunun dışında Petersburg İlimler Akademisi, 1860-1862 yıllarında Şerefname'nin⁴² Farsça aslını, 1868-1875 yıllarında da kitaba ilaveler yaparak Fransızca olarak yayımlanmıştı.⁴³ Daha sonraki tarihlerde Ruslar, Erivan Üniversitesi'nde bir Kürt Enstitüsü, Revandiz'de de bir Kürt koleji faaliyete geçirmiştir.⁴⁴

Rusların yanında, Kürtçülük faaliyeti kapsamında Kürt ve "Kürdistan" isimlerini dünyaya ilk duyuranlar, Anadolu'ya misyonerlik göreviyle gelmiş olan Avrupalı gezginler, misyonerler ve konsoloslardı.⁴⁵ Bu kişiler, dolaştıkları yerlerin tarihini, coğrafyasını, yerüstü ve yeraltı kaynaklarını, insanlarını, onların örf ve âdetlerini, davranışlarını incelemişler, raporlar hazırlamışlar ve bir kısmını da kitap haline getirmişlerdi. Bilal Şimşir, Paris'te bir okulun kütüphanesinde bulunan 100 adet yayını, yayımlayan ülkelerle göre sıraladığında, bunların

⁴⁰ Suat Akgül, *Yakın Tarihimizde Dersim İsyanları ve Gerçekler*, İstanbul, 1992, s.107; İbrahim Etem Gürsel, *Kürtçülük Gerçeği*, Ankara 1979, s. 115-116; *1829yılındaki Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rus ordusu Erzurum-Sivas istikametinde ilerlerken sol tarafının emniyeti için Kürt aşiretleri ile anlaşması gerekmiştir. Ruslar, Kürtleri kendi saflarına çekmek için 300000 ruble ayırmışlar fakat Kürtler, Rus tarafını tercih etmedikleri için bu parayı kullanamamışlardır.* Ali Arslan, *Kutsal Ermeni Papahğı*, İstanbul, 2005, s.38.

⁴¹ Ahmet Küçükşahin, "Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu PKK Terörüne Hazırlayan Nedenler", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, (Aralık 2005), s.77.

⁴² *Kürtlerin ilk yazılı tarihi olduğu iddia edilen Şerefname, Bitlisli Şeref Han tarafından yazılmıştır.1597'de dönemin padişahı III.Mehmet'e sunulan eserde Kürtlerin soyunun birtakım anekdotlara dayandığı, bunlardan birinin de Türkistan'ın büyük hükümdarlarından biri olan Oğuz Han'a gittiğini göstermektedir.* Orhan Türkdoğan, "Kürtlerin Kimliği ve Günümüz Siyasi Gelişmeleri", *Doğu ve Güneydoğu Anadolu Üzerine Araştırmalar V*, İstanbul, 1992, s.53.

⁴³ Tekin Erer, *Kürtçülük Meselesi*, İstanbul, 1994, s.32-33; Akgül, *Yakın Tarihimizde*, s. 107 " Jaba, Anadolu'dan Petersburg'a Türkçe, Farsça, Kürtçe ve Fransızca elyazması eserler götürmüştür. Daha sonraki tarihlerde bunlara başkaları da eklenerek Kürtçülük üzerine akademik bir arka plan hazırlanmaya çalışılmıştır." Şimşir, *Kürtçülük*, s. 70-72

⁴⁴ Türkdoğan, *Doğu ve Güneydoğu*, s.69.

⁴⁵ *İlk İngiliz misyoner mektepleri 1820 yılları sonrasında açılmıştır. Orta Doğu'ya nüfuz etme gayretleri içerisinde olan İngiltere'nin bu bölgelerde görev yapan misyonerlerinin sayısı 141 olarak aktarılmaktadır. Bunlara hizmet eden 183 yerli ve 1111 muhbirin varlığından da bahsedilmektedir. "Bu dönemde Amerikan misyoner müesseselerinin sayısının 400'ü aştığı da yazılmaktadır. Bölgede İtalyan, Rus ve Alman misyon teşkilatlarının varlığından da söz edilmektedir."* İbrahim Etem Gürsel, *Kürtçülük Gerçeği*, Ankara,1979, s. 137.

sadece iki tanesinin Türkiye'den, 18'inin Rusya'dan, 12'sinin Arap ülkelerinden, geri kalanlarının ise Avrupa ülkelerinden yayınlandığını belirtmektedir.⁴⁶

Bir başka istatistiksel araştırma da Bennigsen tarafından yapılmıştır. Buna göre 1932 yılından önce Kürtçülükle ilgili yapılan neşriyatın toplamı 732'dir. Bunun 270'i Rus, 182'si İngiliz, 157'si Fransız, 123'ü Alman yazarlar tarafından kaleme alınmıştır.⁴⁷ Bu çalışmalar Rusya'nın ve Avrupalı devletlerin Kürtçülüğe verdiği önemi göstermesi açısından anlam taşımaktadır.

Kürtlerle ilgili yaptığı çalışmalarıyla tanınan Rus yazar Viladimir Minorsky, İslam Ansiklopedisi'ne yazdığı "Kürtler" Maddesinde, Kürtlerin İranî kavimlerden olduğunu ileri sürmüş, Kürtlerin konuştuğu dilin de garbî İran dil grubundan Farsça'ya benzediğini savunan Minorsky, Kürtleri; aşiretinin himayesi için savaşan savaşçı, bütün sene çadırlarda yaşayan göçebe ve dönemsel olarak çadırlarda yaşayan yarı göçebe olarak üçe ayırmıştı. Ayrıca Zerdüş dinine mensup olmalarına rağmen Kürtlerin büyük kısmının Şii olduğunu iddia etmişti.⁴⁸

Profesör Doktor M.Fahrettin Kırzioğlu ise; Kürtleri, İran veya Hint Avrupalı topluluğunda bulunmayan sadece Moğolistan'ın kuzeybatısındaki Sayan Dağları'ndan Viyana'ya ve Sibir'den Basra Körfezine kadarki bölgelerde Türkler arasında yaşayan, güçlü ve kalabalık bir kavim olarak tanımlar.⁴⁹

Görüldüğü üzere yapılan gerçekdışı ilmi çalışmalar ve propagandalarla düşünsel boyutu hazırlanan Kürtçülük, ilerleyen süreçlerde silahlı isyan ve terör eylemlerine dönüşmüştü. 19'ncü yüzyıldan itibaren değişen uluslararası ortam dinamiklerinde Kürtçülük politikaları, Orta Doğu'da söz sahibi olmak isteyen ülkeler tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Bunların dönemsel olarak kırılma noktalarının ortaya çıkarılması, Kürtçülüğün daha iyi anlaşılmasında yararlı olacaktır.

⁴⁶ Şimşir, *Kürtçülük*, s.66.

⁴⁷ Çay, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, s.7.

⁴⁸ Vladimir Minorsky, "Kürtler", *İslam Ansiklopedisi*, C.VI, İstanbul, 1967, s.1089-1114

⁴⁹ Fahrettin Kırzioğlu, *Kürtlerin Türklüğü*, İstanbul, 1995, s.19.

A-Osmanlı Devleti Döneminde İlk Kürtçülük Hareketlerinin Ortaya Çıkışı

Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü dönemde "Kürdistan" isimli resmi bir yer adına sadece 19'ncü yüzyılın ortalarında rastlanmaktadır.⁵⁰ Osmanlı ordusunun 1839'da Nizip'te Kavalalı Mehmet Ali Paşa güçlerine yenilmesi, bölgedeki birkaç Kürt aşiretinin, merkezi yönetime karşı ayaklanmasına yol açmıştır. 1847'de gönderilen büyük bir orduyla ayaklanma bastırılmış, hareketin elebaşları olan Kürt aşiret reisleri Bedirhan ve Nurullah yakalanarak sürgüne gönderilmişlerdir.⁵¹ Tanzimat'ın ilanından sonra batılı uzmanların yönlendirmesi sonucunda 1842 Vilayetler Kanunnamesi'ne "Kürdistan Eyaleti" kavramı koydurulmuş ve bu idari yapı 1864 yılına kadar devam etmiştir.⁵²

1830'lardan itibaren Osmanlı Devleti'nin bölgede merkezi otoriteyi tesis çalışmaları yoğunlaşmış ve ağa, bey, aşiret reisi gibi feodal güçler tasfiye edilmeye başlanmıştır. 19'ncü yüzyıl boyunca bazı kaynaklarda Kürt isyanları olarak tanımlanan bölgesel isyanlar, etnik bir amaçtan ziyade, merkezî örgütlenmeye karşı yapılan feodal isyanlardı. Bunlar, birbirinin içerisinde ve birbirlerini takip eden olaylar şeklinde ortaya çıkmıştı. 19'ncü yüzyılda meydana gelen isyanların önemlileri şunlardır:

- 1806 Babanzâde Abdurrahman Paşa İsyanı
- 1812 Babanzâde Ahmet Paşa İsyanı
- 1830 Garzan Kürtleri İsyanı
- 1833 Mir Muhammed İsyanı
- 1834 Bedirhan İsyanı
- 1835 Şerif Ahmet Han İsyanı
- 1836 Yezdan-ı Şir İsyanı
- 1877 Bedirhan Osman Paşa ve Kardeşi Hüseyin Kenan Paşa İsyanı
- 1880 Şeyh Ubeydullah İsyanı
- 1889 Emin Ali Bedirhan İsyanı⁵³

⁵⁰ Harp Akademisi Yayınları, İstanbul, 1998, S.74-84; Nazım Budak, *Varlığımızı Hedef Alan Tehdit, İstanbul, 1994, s.29-30. Türk tarihine bakıldığında 'Kürdistan'ın' izafi bir terim olarak kullanıldığı görülmektedir. Selçuklu Hükümdarı Sultan Sancar zamanında ilk defa kaynaklara giren 'Kürdistan' terimi, Zağros Dağları ve güneyindeki coğrafi bölgeyi tanımlamak amacıyla kullanılmıştır. Selçuklu ve Osmanlı idarî taksimatında 'Kürdistan' diye bir eyalet, vilayet, sancak hatta köy dahi yoktur. Çay, Doğu ve Güneydoğu Anadolu, s.14-15.*

⁵¹ İhsan Şerif Kaymaz, *Musul Sorunu*, İstanbul, 2003, s.25.

⁵² Çay, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, s.15.

⁵³ Gürsel, *Kürtçülük*, s.27; Vedat Şadilli, *Türkiye'de Kürtçülük Hareketleri ve İsyanlar*, Ankara, 1980, s.33; Erer, *Kürtçülük Meselesi*, s.18-19.

Bu isyanların gerçekleştiği dönemlerde Osmanlı Devleti doğuda Rusya ile savaş halinde, batıda ise Avrupa topraklarında çıkan isyanlarla mücadele içerisindeydi. Yunanistan'ın bağımsızlığını ilan etmesi, Mısır, Sırbistan, Karadağ ve Bosna-Hersek isyanlarının bu döneme rastlaması bu isyanlarla eş zamanlı gelişmişti. Fransa'nın Tunus'u, İngiltere'nin Mısır'ı işgali ile devam eden süreç, Osmanlı Devleti'nin yönetimi altındaki toplulukların yabancı devletlerce istismar aracı olarak kullanılmasına neden olmuştu. Ortaya çıkan isyanlar ayrı ayrı olarak incelendiğinde, Osmanlı Devleti'ne karşı mücadele eden devletler tarafından bu isyanların dolaylı ya da dolaysız olarak desteklenmiş olduğu görülmektedir.

Osmanlı Devleti yönetiminde merkezî otoritenin tesis edilmeye çalışılması, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinin siyasal ve sosyal yaşamı üzerinde büyük etki yapmıştı. Bir taraftan aşiret reisleri ve beylerin otoritelerinin kırılması, diğer yandan devlet otoritesinin tam olarak gelişmemesi, bazı bölgelerde dinî görünümüne küçük güçleri ortaya çıkarmıştı. Doğu Anadolu'da ve Irak'ın kuzeyinde bir yandan Nakşibendilik, diğer yandan da Kadirilik tarikatları hızla güçlenmeye başlamıştı. Merkezi otoriteyi tesis etmeye çalışan Osmanlı Devleti, Berlin Antlaşması ile Doğu Anadolu'da Ermeniler lehine reformlar isteyen İngiltere, Fransa, Almanya ve Rusya'nın desteklediği Ermeni meselesinin gittikçe daha tehlikeli bir durum almasından dolayı yerel şeyhlere karşı büyük ölçüde ılımlı bir politika izlemeye başlamış, şeyhlerin ve adamlarının kanunsuzluklarına zaman zaman göz yummuştu.⁵⁴

Siyasî Kürtçülük faaliyetleri, ilk kez Mısır'da İngiltere'nin teşvikiyle orta çıkmıştı. 1898 yılında Mısır'da Mithat Bedirhan tarafından "Kürdistan" isimli bir gazete çıkarılmaya başlanmış, daha sonraları bu gazete Avrupalı devletlerin desteği ile Cenevre ve Londra gibi yerlerde de yayın imkânı bulmuştu. Avrupalı emperyalist devletler, bu gazeteyi Ermeni ve Kürt toplumlarını etkilemek amacıyla kendi politikaları doğrultusunda kullanmışlardı.⁵⁵

B-Millî Mücadele Döneminde Kürtçülük Hareketleri

Millî Mücadele döneminde düzenlenen ilk Kürtçülük faaliyeti, Nutuk'ta "Ali Galip Hadisesi" olarak geçen olaydır. Yapılan plana göre Sivas'a Ali Galip adında bir vali atanmıştır. Bu vali, İngiliz istihbarat görevlisi Binbaşı Noel ve beraberindeki Bedirhanlardan Kâmuran, Celadet ve Cemil Beylerle birlikte Sivas'a hareket ederek Sivas Kongresi'ne engel olmayı ve

⁵⁴ Ümit Özdağ, *Türkiye Kuzey Irak ve PKK*, Ankara 1999, s. 17-18.

⁵⁵ Küçükşahin, *Güvenlik Stratejileri*, s.80.

Mustafa Kemal Paşa'ya suikast yapmayı planlamıştı. Nutuk'ta Atatürk tarafından amaçlarının "Kürtlere, "Kürdistan" kurmak vaat edilerek, Millî Mücadele'ye düşman etmek ve kendisine suikast yapmak" olarak belirtilen gurubun faaliyetleri önceden haber alınmış ve alınan önlemlerle yapılan suikast planı bertaraf edilmiştir. Ali Galip yakalanmış ancak Binbaşı Noel, yakalanacağı sırada elden kaçmıştır.⁵⁶

Millî Mücadele döneminde ilk Kürt isyanı 11 Mayıs 1919 yılında Midyat, Nusaybin ve Ömerkan civarında ortaya çıkmıştır. Midyat civarında bir aşiret reisi olan Ali Batı, kısa zamanda Nusaybin ve Savur ilçelerindeki bazı aşiretleri de yanına alarak isyanın genişlemesini sağlamıştı. Ancak üzerine gönderilen kuvvetlerce isyan, 18 Haziran 1919 tarihinde sona erdirilmişti.⁵⁷

Millî Mücadele döneminde ayrılıkçı fikirleri olan bazı Kürtler, İngiltere'den yardım taleplerinde bulunmuşlardı. İngiltere'den Eylül 1920 ayı içerisinde Türklere karşı harekete geçmek için ilk silah ve mühimmat talebi Seyit Taha'dan gelmişti.⁵⁸ Ancak o sırada Irak ayaklanmasının sürmesi buna engel olmuştu. Ardından Kasım ayında bu kez Şırnak'tan Şeyh Abdurrahman, benzeri bir istekle İngiliz işgal yönetimine başvurmuş, ancak bu da aynı süreçten dolayı geri çevrilmişti. Yunanlılar, Anadolu'nun işgali öncesinde, Kürt Mustafa Paşa ve Kürt Hakkı Bey'le ilişki kurarak, Kürtleri kendi saldırılarıyla eş zamanlı olarak ayaklandırmak istemişler, bu çabaları kısmen başarılı olmuş ve 1921 yılındaki Koçgiri Ayaklanması Yunan saldırısıyla eş zamanlı olarak gerçekleşmişti.

Ağustos 1921'de Şırnak Şeyhi Abdurrahman, tekrar İngilizlere başvurarak, Zaho'da Faysal'la görüşmek istediğini bildirmişti. Şeyhin amacı, bütün bölgelerdeki Kürtleri birleştirerek Irak'ın kuzeyinde bir devlet kurmaktı. Bunlardan başka Malatya Mutasarrıfı Halil Bedirhan, İngiliz koruması altında Rusya-Türkiye arasında tampon bir devlet kurmayı amaçlamış, bu maksatla İngilizlerden subay ve cephane verilmesini istemişti. İngilizler, bu

⁵⁶ Mustafa Kemal ATATÜRK, *Nutuk*, Ankara, 1997, s.78; "Dönemin Dahiliye Nazırı Ali Galip'i Sivas Kongresi'ni engellemek için Sivas Valiliği ile 15. Kolordu Komutanlığına atar. Ali Galip bölgede faaliyette bulunan Binbaşı Noel ile Malatya'da temasa geçer. Fakat haklarında tutuklama emri çıkmasından dolayı Binbaşı Noel Adıyaman, Urfa üzerinden Halep'e kaçmıştır." Yaşar Ertürk, *Doğu Güneydoğu ve Musul Üçgeni*, İstanbul, 2007, s.223-234

⁵⁷ İbrahim Etem Gürsel, *Kürtçülük Gerçeği*, Ankara, 1979.

⁵⁸ *Seyit Taha, Seyit Abdulkadir'in amcasının oğludur. Seyit Taha, Şemdinan ailesinden olup, 1910 yılından beri Kürtçülük hareketleri içerisinde bulunan Seyit Abdulkadir ile liderlik mücadelesi içerisinde bulunan şahıstır. Seyit Taha İngilizlerle devamlı irtibat halinde bulunmuştur.* Gürsel, *Kürtçülük*, s.131.

isteklere sıcak bakmalarına rağmen Türklerle uzlaşma arayışlarının ön plana çıktığı bir ortamda bu yaklaşımla çelişecek davranışlardan uzak durmuşlardı.⁵⁹

İstanbul Hükûmeti de Millî Mücadele'ye karşı Kürtleri kullanmak istemiştir. Bu dönemde İngiltere'nin Akdeniz'deki İngiliz donanmasının komutanı olan Amiral Sir John de Robeck, İngiltere'ye Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın, Millî Mücadele içinde olanlara karşı Kürtleri birlikte kullanılmasını teklif ettiğini bildirmişti.⁶⁰ 1920 yılının Nisan ve Temmuz aylarında İngiltere'ye gönderilen bilgiler arasında İstanbul'daki Kürt ileri gelenleri arasında görüş ayrılığı olduğu, Seyit Abdülkadir'in "Kürdistan"ın birliği ve Türkiye'den idarî ayrılığı üzerinde ısrar ettiği, fakat halifeye bağlılığı nedeniyle tam olarak siyasal ayrılık istemediği rapor edilmişti. Aynı raporda, Seyit Abdülkadir'in bu tutumunun Bedirhanlar ve diğerleri tarafından tepkiyle karşılandığı, dolayısıyla Kürtlerin tutumunu kimin gerçekten temsil ettiğini İstanbul'dan anlamamanın çok zor olduğu bildirilmişti. İngiltere, 31 Temmuz 1920'de Robeck'e verdiği yanıtta şimdilik bu tasarıya taraftar olmadığını beyan etmiş ve bunun Sadrazam'a iletilmesini istemişti.⁶¹

Millî Mücadele döneminde dikkat çeken ve Yunan saldırılarıyla eş zamanlı olarak gerçekleşen en önemli olay Koçgiri İsyanı idi. Kürt Teali Cemiyeti tarafından Koçgiri aşiretlerinin bulunduğu bölgeye Baytar Nuri olarak bilinen Veteriner Hekim Mehmet Nuri Dersimi gönderilmişti. Dersimi, tarafından 1919 yılı içerisinde Zara, Divriği, Kangal, Hafik, Umraniye, Sincan, Başpınar ve Domurca kaza ve nahiyelerinde Kürt Teali Cemiyeti'nin şubeleri kurulmaya başlanmıştı. Yapılan gizli toplantılarda, Sevr taslağının uygulanması ve Diyarbakır, Van, Bitlis, Elazığ, Tunceli mıntukalarını ihtiva eden bağımsız bir "Kürdistan" kurulması için isyana kalkışılması kararı alınmıştı.⁶²

Koçgiri İsyanı, 1920 yılının Temmuz ayında Zara bölgesinde başlamıştır. İsyân hızla yayılırken, bölgenin ileri gelen aşiret reisleri, 14 Kasım 1920 tarihinde Ankara Hükûmeti'ne bir muhtıra vermişti. Muhtıradan, İstanbul Hükûmeti tarafından imzalanan Sevr taslağındaki

⁵⁹ İhsan Şerif Kaymaz, **Musul Sorunu**, İstanbul, 2003, s. 175-177

⁶⁰ Erol Ulubelen, **İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye**, İstanbul, 2005, s.254.

⁶¹ Ömer Kürkçüoğlu, **Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)**, Ankara, 1978, s.68-69.

⁶² Şadilli, **Türkiye'de Kürtçülük**, s.36-37.

“Kürdistan”ı, Ankara Hükûmeti’nin kabul edip etmediği sorulmuş, Kürtlerin çoğunluk oluşturduğu bölgelere yönelik özerklik istenmişti.⁶³

Ankara Hükûmeti’nin isyana karşı kesin tedbirler alma yoluna gitmesi üzerine bu kez 25 Aralık 1920 tarihinde daha tehditkâr bir telgraf gönderilerek, Ankara’nın “Kürdistan”ı kabul etmesi, aksi halde silahlı güç kullanacakları bildirilmişti. Ankara Hükûmeti’nin bu istekleri reddetmesi üzerine, isyana katılan aşiretler, bölgedeki karakol ve hükûmet binalarına saldırarak, yağmalama ve gasp hareketlerine girişmişlerdi. İsyân, 1920 yılının sonuna kadar genişlemiş, bazı bölgeler tamamen isyancıların kontrolüne geçmiş, bundan cesaret alan isyancıların liderleri, 11 Mart 1921’de Ankara’ya tekrar bir telgraf çekerek, Kürtlerin yoğunlukta bulunduğu Koçgiri Kazası ile Divriği, Refahiye, Kuruçay ve Kemahlı kazalarının ayrı bir vilayet olarak kabul edilmesini ve bu vilayete yerli Kürtlerden birinin vali olarak tayin edilmesini istemişlerdi.⁶⁴

Koçgiri İsyanının bastırılmasına yönelik olarak 15 Mart 1921 tarihinden itibaren Sivas, Erzincan ve Elazığ’da sıkıyönetim ilan edilmiş ve büyük miktarlarda askerî birlikler kaydırılmıştı. İsyana katılmayan aşiretlerin de askerî birliklere yardımları sonucunda isyan bastırılmıştı.⁶⁵ Koçgiri İsyanı’ndan sonra Millî Mücadele döneminde Kürtçülük hareketleri kısmen son bulmuştu. Ancak bundan sonra İngiltere’nin Irak’ın kuzeyindeki Kürtleri etkilemeye çalışarak, bir Kürt devleti kurma çabası başlamıştır.

III. OSMANLIDAN CUMHURİYET’E KÜRT ÖRGÜTLERİ

II. Meşrutiyet’in ilanı üzerine yönetimi devralan İttihat ve Terakkicilerin Kürtlere verilen makam ve mevkileri geri alması üzerine devletin yanında yer alan Kürtler bu kez Arnavutları ve Arapları örnek alarak İstanbul’da ard arda kurulan derneklere üye olmaya başladılar. Bu örgütlerin⁶⁶ üst yönetiminde çeşitli makamlarda bulunmuş Kürt ileri gelenleri yer alırken, itici gücü ise aşiret mekteplerinde okuyan Kürt gençleri oluşturuyordu.⁶⁷

⁶³ Gürsel, *Kürtçülük Gerçeği*, s.50; Şadilli, *Türkiye’de Kürtçülük*, s.38-39.

⁶⁴ Gürsel, *Kürtçülük Gerçeği*, s.49-51

⁶⁵ Şadilli, *Türkiye’de Kürtçülük*, s. 47-50.

⁶⁶ “İstanbul’da imparatorluğun resmi kurumlarında önemli pozisyonlarda bulunan ve ileri gelen ailelere mensup kişiler tarafından gerçekleştirilen bu ilk kürt politik örgütlenmeler için Rus Tarihçisi Lazarev şöyle söylüyordu: “Aslında küçük derneklerdi ve programları belirsizlik gösteriyordu...” Naci Kutlay, *İttihat Terakki ve Kürtler*, Ankara, 1992, s.229.

⁶⁷ Kutlay, *İttihat Terakki ve Kürtler*, s. 8.

Tarik Zafer Tunaya'ya göre II. Meşrutiyet Dönemi'nde kurulan ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılma amacı gütmeyip feodal bir kadro içinde gelişen bu Kürt dernekleşme hareketleri zaman zaman İttihatçıların Türkçülük politikasına karşı direnme göstermiştir.⁶⁸

II. Meşrutiyet Dönemi'nde bu çerçevesinde yapılan Kürtçülük⁶⁹ faaliyetlerini değerlendiren M.Şükrü Sekban ise "Osmanlıdan bağımsız olarak kurulacak bir Kürdistan'ın büyük güçler tarafından yok edileceğini bildiklerinden amaçlarının yalnızca Doğu Anadolu'da ıslahat yapılmasını sağlamak" olduğunu söylüyordu.⁷⁰

Bu dönemde kurulan Kürt örgütlerinin dikkat çekici bir diğer yanı ise mevcut olan örgütlerdeki Kürt aristokrat ailelerinin yeni Kürt yönetiminin önderliği için kendi aralarında iç çekişmeler yaşamasıydı. Bedirhan ve Seyyid Abdülkadir ailelerinin açık rekabetlerinin yanı sıra Babanzâdelerin ve diğerlerinin de bu konudaki mücadeleleri belirgindi. Bunların yanı sıra "Bedirhanoğulları, Seyyid Abdülkadir ve Paris'teki Kürt Delegeşi Şerif Paşa, Kürt örgütlerinin önde gelen liderleriydi."⁷¹

İlk Kürt örgütlenmesi II. Meşrutiyet'in ilanından önce 1900'de Diyarbakırlı Lütfi Fikri Efendi tarafından kurulan Kürdistan Azmi Kavi Cemiyeti'ydı. Kürdîzâde Ahmet Ramiz Bey gibi Kürtlerin tanınmış ve önde gelen isimlerini içerisinde barındırmasının yanı sıra bir takım faaliyetlerde de bulunan bu cemiyetin üyeleri aynı dönemde II. Abdülhamid'in saltanatının yıkılması için Jön Türklerle de işbirliği yapıyordu.⁷²

II. Meşrutiyet'ten önce Kürtler tarafından yayınlanan gazete ve dergilerden bahsetmek gerekirse ilk Kürt gazetesi 1898 yılında Kürdistan adıyla Kahire'de Mithat Bedirhan Bey tarafından yayınlandı. İlk sayısı Leningrat'taki Asya Halkları Enstitüsü'nde bulunan bu gazete

⁶⁸Tarik Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi (1908-1918)*, C. I, İstanbul, 2009, s. 408.

⁶⁹ "Meşrutiyet ortamının getirdiği hürriyet ortamı çerçevesinde o dönemde yayınlanan bir gazete haberine göre: "Kürtler, Biz Kanun-ı Esasî'nin ilânından memnunuz, bizim harekâtımız idare-i sabıkaya karşıdır. Bundan sonra biz milletimize sadık, kanlarımızı son damlaya kadar fedaya hazırız diyerek terk-i silah ile Kanun-ı Esasî mevki-i itibarda durdukça bir daha bu gibi ahvale (isyana) meydan vermeyeceklerine yemin etmişlerdir." M. Kemal Öke, İngiliz Ajansı Binbaşı E.W.C. Noel'in "Kürdistan Misyonu" (1919), İstanbul, 1989, s. 11-12.

⁷⁰ Öke, İngiliz Ajansı Binbaşı, s.12

⁷¹ Uğur Mumcu, *Kürt - İslam Ayaklanması (1919-1925)*, İstanbul, 1991, s. 11.

⁷² Hıdır Göktaş, *Kürtler İsyân-Tenkil*, İstanbul, 1991, s. 25.

daha sonra Cenevre’de yayınlandı.⁷³ “Mithat Bey’in, kısa bir süre sonra hastalanarak ölmesi üzerine, altıncı sayıdan itibaren Mithat Bey’in kardeşi Abdurrahman Bey tarafından çıkarılmaya başlanmış olan ve toplam olarak 31 sayı kadar yayınlanan gazete, Kahire’den sonra Cenevre, Londra ve Folkstone (İngiltere)”da yayınlandı.⁷⁴

1908 yılında II. Meşrutiyetin ilanı Kürtler içinde bazı fikirlerin ön plana çıkmasını sağladı. Bu dönemde birçok dergi ve gazetede yayına başladı. Bu dergilerden biri olan Amid-i Sevda dergisi Mehmet Şükrü Sekban ve Ali Emiri’nin çabalarıyla çıkarılmaktaydı. Ayrıca Şükrü Sekban’ın sahibi olduğu Diyarbakır Matbaası’nda Kürd Neşr-i Mâârif Nizâm-nâmesi ile Ahmet Ramiz’in Divançe-i Dehri kitapları da yayınlandı.⁷⁵

I.Dünya Savaşı öncesinde Cemaleddin Baban tarafından bir Kürtçe-Türkçe dergi olarak yayınlanan Bangî Kurd (Kürdün Çağrısı) Dergisi Bağdat’taki Edeb Matbaası’nda basılarak oradan ülke geneline dağıtılmaktaydı.⁷⁶

1910 yılında İstanbul’daki Kürtler tarafından “Kürt Neşr-i Maarif Cemiyeti” kurulmuştu. Bu cemiyetin amacı ise adından da anlaşılacağı üzere Kürtler arasında ve Kürtlerin yaşadığı bölgelerde eğitim, bilim ve sanata ilişkin çalışmalar yapmaktı.⁷⁷

1908 yılından sonra değişik türde kurulan yardım ve sempati derneklerinden birisi olan ve bazı kaynaklarda Kürdistan Muhibban Cemiyeti olarak da geçen Kürdistan Muhipleri Cemiyeti 1912 yılında faaliyete geçse de büyük bir etkinlik gösteremedi. Balkan Savaşı döneminde İstanbul’da oluşturulan bu örgütün kuruluşuna Dersimli Sarı Saltık ailesinden Molla Hıdır ön ayak olurken cemiyetin Genel Sekreteri M. Nuri Dersimi’ydi. Miralay Halil, Kardeşi Hasan, Erzincanlı Derviş Cemal ailesinden Ali Paşa ve Pülümürlü Şeyh İbrahim, İstanbul’da Maliye Veznedarı Divrikli Halil Beyler de bu cemiyette yer alıyorlardı.⁷⁸

O dönemde Osmanlı İmparatorluğu’nda olduğu gibi İran’da da bir takım Kürt örgüt ve yayın faaliyetlerine de rastlayabiliyoruz. Örneğin İran’da İstihlâs-ı Kürdistan (Kürdistan’ın Kurtuluşu) ve “Cihândânî Cemiyeti” kurulmuştu.⁷⁹

⁷³ Minorsky, “Kürtler”, s. 43.

⁷⁴ Göktaş, Kürtler İsyan, s.24.

⁷⁵ Kutlay, İttihat Terakki, s.180.

⁷⁶ Kemal Mazhar Ahmed, Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Kürdistan, Ankara, 1992. s.96-97.

⁷⁷ Kutlay, İttihat Terakki, s.221.

⁷⁸ Kutlay, İttihat Terakki, s. 182.

⁷⁹ Kutlay, İttihat Terakki, s. 173.

1912’de kurulan ve genel sekreterliğini Palulu Abdullah Sadi’nin yaptığı “Kürdistan Teşrik-i Mesai Cemiyeti”ne ilişkin elimizde çok da fazla bilgi mevcut değildir. Kürt Teavvün ve Terakki Cemiyeti’nin amaçlarıyla oldukça büyük benzerlik gösteren cemiyetin nizamnamesinde bulunan üçüncü maddedeki “dernek zorunlu olmadıkça genel siyasetle kesinlikle uğraşmayacaktır” ibaresi o günün politik koşulları çerçevesinde vatandaşların politikayla ilgilenmelerinin kendileri açısından ne kadar sakıncalı olduğu ihtimalini kuvvetlendiriyordu.⁸⁰

1913 yılının ikinci yarısında Kürtlerin yaşadığı bölgelerde Kürt istemlerini içeren bildirimler dağıtmakla birlikte “Komela Kürdistan’ın – Kürdistan Cemiyeti – etkinliğini arttırdığını yazan M.S. Lazaref, bu konuda fazla bilgi vermemekle birlikte, bu cemiyetin üyelerinin yurt dışında ajitasyonda bulduklarını, Fransa’da “Meşrutiyet” adlı dergiyi çıkardıklarını söylüyordu. Cemiyet’in “istemleri arasında idarî otonomi, vergilerin azaltılması ve belli bir düzene bağlanması, eğitimin Kürtçe olması, Kürdistan’daki memur ve subayların Kürt olmaları ve Kürtlerin yerel ordusunun oluşturulması yer alıyordu.”⁸¹

I. Dünya Savaşı’na giren Osmanlı İmparatorluğu’nun savaşın neticesinde fiilen dağılmakta olduğu bir sırada Kürt talepleri somut bir şekilde dile getirilmişti. Kürtlerin önde gelen ve kendi yaşadıkları bölgelerde sözü geçen ailelere mensup bireyleri, düzenli eğitim görmüş Kürt gençleri ve Batı’daki milliyetçi girişimden etkilenmiş olan Kürt okumuşları, Mondros Mütarekesi’nin imzalanması ile birlikte aktif olarak siyasî hayata katılarak Kürt derneklerini oluşturmuşlardı.⁸²

Mondros Mütarekesi’nin imzalanması ve yurdun işgal edilmesi bu tür cemiyetlerin oluşmasına müsait bir ortam sağlamıştı.⁸³ Osmanlı İmparatorluğu’nun paylaşıldığı sıralarda gerek Anadolu’da, gerekse İstanbul’da kurulan birçok cemiyet ve derneğin asıl amacı ise işgal altındaki Osmanlı yönetiminin güçsüzlüğünden yararlanarak bölgede bir Kürt devleti kurmaktı.⁸⁴

⁸⁰ Kutlay, *İttihat Terakki*, s. 222–223.

⁸¹ Kutlay, *İttihat Terakki*, s.153.

⁸² İsmail Göldaş, *Kürdistan Teâli Cemiyeti*, İstanbul, 1991, s. 11.

⁸³ Hamza Eroğlu, *Türk Devrim Tarihi*, Ankara, 1981, s. 60.

⁸⁴ Gökteş, *Kürtler İsyan*, s. 31.

A- İttihat Terakki Cemiyeti ve Kürtler

Osmanlı modernleşme sürecine paralel olarak ortaya çıkan Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük gibi fikir akımları hemen hemen aynı sınıf ve tabakalar da, asker ve sivil yüksek dereceli memurlar ile şehir kökenli toprak ağaları arasında vücut bulmuştu.

Sözü edilen bu sosyal katmanlar içinde boy gösteren 1880'lerdeki Jön Türk hareketi kendini "Yeni Osmanlılar" olarak adlandırdı. Sonradan genel bir kabul gören "Jön(Genç)-Türkler" adı yabancılar tarafından koyulmuştu. Politik özgürlükleri savunan Jön Türk hareketinin pek çok önde gelen temsilcisi Türk olmayan Müslümanlardı. Bunların içerisinde iki Kürt aydını olarak yer alan Abdullah Cevdet ve İshak Sukûfî önemli bir yere sahiptiler.⁸⁵

İlk dört kurucusundan ikisinin İstanbul'daki Askerî Tıbbiye Mektebi'nde okumuş Kürtlerden Diyarbakırlı İshak Sukûfî ile Arapkirli Abdullah Cevdet'in olduğu İttihat ve Terakki Örgütü'ne daha sonraları İttihatçı gazeteci Babanzâde İsmail Hakkı'nın da aralarında bulunduğu Kürtlerden oluşan bir başka grup da katıldı. İttihatçıların 4 Şubat 1902 yılında Paris'teki ilk konferansına katılan Kürt delegelerden biri ise Kürdistan'ın dergisinin yayın yönetmenliğini yürütmesinin yanı sıra Osmanlı Gazetesi'nin çıkarılmasına da yardımcı olan Abdurrahman Bedirhan'dı.⁸⁶

20. Yüzyıl'ın başlarında İstanbul'un karmaşık siyaset ortamında önde gelen Kürt aristokrat ve feodal ailelerinden, İstanbul'da ikamete zorunlu olanlardan Bedirhani, Baban ve Şemdinan şeyhleri, öğrenim görmüş Kürt ileri gelenleri İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin düşüncelerinden oldukça etkilenmiş bulunuyordu. 19. Yüzyıl'ın sonu 20. Yüzyıl'ın başlarında Kürtlerin yaşadığı bölgelerdeki egemen toplumsal ekonomik ilişki biçimi olan derebeyi-aşiret sistemi, Kürt aşiret birimlerinin ve yoksul Kürt köylülerinin ulusal-toplumsal, kültürel hayatlarını şekillendirmekteydi. İstanbul'daki etkin Kürt şahsiyetlerinin tercihleri ve siyasi şekillenmeleri bu bölgedeki yerleşim birimlerini de etkiliyordu.⁸⁷

Bu yüzyılda kendilerini Osmanlı olarak gören Kürt aristokratları ve bu aristokrat ailelerinin İstanbul'da bulunanları İttihat ve Terakki ile birlikte çalıştıklarından Kürtlerin yaşadığı bölgelerle ilişkileri azdı ve bu gerçeği gören İngiltere'nin Ortadoğu uzmanlarından Noel bu konu hakkındaki görüşünü İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na bildirdiğini yazıyordu. "Şerif

⁸⁵ Bruinessen, *Ağa, Şeyh ve Devlet*, s.335-336.

⁸⁶ Ahmed, *Birinci Dünya Savaşı*, s.106-107.

⁸⁷ Göldas, *Kürdistan Teâli*, s.11.

Paşa, Şemdinan ve Bedirhan aileleri için, “Onlar, Batı Kürdistan’da yalnızca bir isimdirler, fakat saygı gören bir isim” diyordu.⁸⁸

İttihat ve Terakki’nin yönetime gelişinden sonra geçici ve göreceli özgürlükler yaşandı. Arap, Türk, Kürt, Çerkez, Arnavut, Ermeni ve Asuri gibi milletler esas olarak Osmanlılık kavramı içinde milli meseleleri irdelediler. Halklara eşitlik ve özgürlüğün gereğini vurguladılar ve kardeşlik temaları üzerinde durdular. Örneğin İttihat ve Terakki’nin kurucularından Kürt İshak Sukuti “Türkiye Türkiyelilerindir” Türkiye vatandaşları katiiyen aynı hukuk ve hürriyete maliktir. Hiç bir unsurun mesela Ermeni’nin Türk’e, Arap’a Arap’ın Arnavut’a hiçbir tevazulu(üstünlüğü) yoktur...” diye yazarken, yine aynı örgütün kurucularından Kürt Abdullah Cevdet, “ben Türk, Kürt namı sıfatıyla değil, Türkiye’nin hür ve hürendiş bir vatandaşı sıfatıyla söylüyorum. Tevhidin (birliğin) en müesser (etkin) çaresi ayırmaktır...” biçimde görüş belirtebiliyordu.”⁸⁹

Jön Türk Devrimi, İttihat ve Terakki içinde yer alan ve yeni yetişen Kürt politikacı kuşağı arasında büyük bir heyecan yaratmıştı. Devrim aynı zamanda imparatorluk içinde kalmış tüm halklarda milliyetçilik eğilimlerini kamçıyordu. İttihat ve Terakki kulüplerinde ulusal uyanışlarını bulmaya çalışan Kürtlerin bu hareketi şeyhlik düzeni ile dernek ve kulüpler olmak üzere birbirinden ayrı iki kanalda gelişmeye başlamıştı.⁹⁰

Dönemin Padişahı II. Abdülhamid’e karşı yaptıkları mücadeleyi Kürtlerle birlikte sürdüren Jön Türkler, Hürriyet’in ilanından sonra kurulan çeşitli derneklerin faaliyetlerine Osmanlılık düşüncesi etrafında birleşme umuduyla önemsememişler ve bunun neticesinde Kürtler de II. Meşrutiyet Meclisi’nde temsil edilmişlerdi. I. Dünya Savaşı öncesinde iktidarda olan İttihat ve Terakki Hükümeti ise Osmanlı İmparatorluğu’nu ülke içerisinde herhangi bir sıkıntıya sokmamak için tıpkı Ermeni cemaatlerinde olduğu gibi bölgedeki aşiretlere karşı da uzlaşmacı bir politika izlemiştir.⁹¹

Bruinessen, yukarıda bahsettiğimiz Jön Türk Devrimi’nden sonraki liberal ortamda çoğu aristokrat kökenli Kürt aydınları tarafından İstanbul’da kurulan bu ilk Kürt derneklerinin tarihçileriyle birlikte daha sonraki Kürt milliyetçileri tarafından ayrılıkçı olarak

⁸⁸ Kutlay, İttihat Terakki, s.312–313.

⁸⁹ Faik Bulut, *Dar Üçgende Üç İsyân, Kürdistan’da Etnik Çatışmalar Tarihi*, İstanbul, 1992 s.106

⁹⁰ Yalçın Küçük, *Kürtler Üzerine Tezler*, Ankara, 1990, s.70.

⁹¹ Öke, *İngiliz Ajanı Binbaşı*, s.16–17.

nitelendirilmesinin yanlış olduğunu söylüyor. Ona göre başlangıçta başkentteki Kürtlerin eğitim ve yardımlaşmasını amaçlayan dayanışma niteliğinde olan bu dernekler, I. Dünya Savaşı sonrasında özerklik ve bağımsızlık taleplerini dile getirmeye başlamışlardır. O zamana kadar Kürtler için Türklerden çok Ermeniler ve öbür Hıristiyanlarla olan ilişkileri ön plandaydı.⁹²

23 Temmuz 1908 yılında yönetimi ele geçirecek II. Meşrutiyet'i ilan eden İttihat ve Terakkiciler devlet siyasetinde Türkçülük ve Turancılık fikirlerini ön plana çıkarmaya başladılar. "Türk Milliyetçiliğinin bu artan önemi karşısında diğer Müslüman milletlerde milliyetçilik bir tepki olarak yükselmeye başladı." Örneğin bu dönemde İstanbul'da bulunan Araplar, Muntedi'ul Edebi; Arnavutlar ise Baskim Cemiyeti'ni kurdular.⁹³

Başlangıçta kozmopolit bir yapıya sahipken giderek milliyetçi bir şekil alan İttihat ve Terakki Cemiyeti önceleri Kürt aydın ve milliyetçileri tarafından desteklenip Kürtlerin yaşadığı büyük kentlerde taraftar bulurken kırsal alanlarda ve Kürt feodalleri arasında tutulmamıştı.⁹⁴

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin giderek Türk milliyetçiliğini esas amaçları haline getirmesinden dolayı pek çok Kürt⁹⁵ bu nedenden ötürü cemiyete uyum konusunda zorluk yaşamaya başladı.⁹⁶

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, özellikle İttihat ve Terakki yönetiminde Türklerin milliyetçiliğe olan eğilimleri artmıştı. Cemiyetin kendi ideolojisi doğrultusunda bazı kişiler aracılığıyla her fırsatta yaptırdığı toplantı ve düzenlediği törenlerde Türkçülüğü benimsetmeye yönelik yapmış olduğu telkinler ters tepki yaratmıştı. Bu sayede Kürtler⁹⁷ bu acemi politikacıların davranışlarından her geçen gün biraz daha fazla nefret etmeye başlamışlardı. Gerçeklerden bütünüyle habersiz olan bu salon politikacılarının "Büyük Turan İmparatorluğu kurma emelleri gerçekleşmesi bütünüyle hayal olan bir istektir."⁹⁸

1908 Devrimi'nden sonra İttihat ve Terakki'de kendini gösteren Türk milliyetçiliği anlayışının gerek gençlik arasında ideolojik bir silah şekline gelmesi gerekse bu davranış biçiminin toplumun bütün katmanlarında siyasî ve ahlakî yapısına kadar her şeye yansımaları

⁹² Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, s.137-138.

⁹³ Göktaş, *Kürtler İsyanı*, s.26.

⁹⁴ Kutlay, *İttihat Terakki*, s.125.

⁹⁵ Mehmet Nuri Dersimi, *Hatıratım*, İstanbul, 1997, s.30-31.

⁹⁶ Dersimi, *Hatıratım*, s.123.

⁹⁷ Celadet Ali Bedirhan, *Bir Kürt Aydınından Mustafa Kemal'e Mektup*, İstanbul, 1992, s.21-22.

⁹⁸ Minorsky, "Kürtler", s.29.

neticesinde bir yandan Türk Ocakları kurulurken bir yandan da diğer azınlık örgütlerinin yanı sıra sayıları giderek artan Kürt kulüpleri de kuruluyordu.⁹⁹

Kürtlerin yaşadığı bölgelerdeki Kürt kulüpleriyle kendi kulüpleri arasındaki çekişmelerden önemli bir sorun yaşamayan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne bu bölgedeki bazı Kürt zenginleri ile az sayıdaki aşiret reisleri yakınlık duydu. İttihat ve Terakki'de Türkçü milliyetçi akımın giderek ağırlık kazanmasının yanı sıra Kürtlerin bulunduğu yerlerdeki bu gelişmelerin İttihat ve Terakkicileri korkutması nedeniyle 1909 yılında Kürt Kulüpleri'nin zorluklar çıkarılarak kapatılması olayı Kürtlerle bu cemiyet yöneticilerinin arasını açarak kuşkuların artmasına neden oldu.¹⁰⁰

Bu dönemde Kürtler İttihat ve Terakki yönetiminin bu politikasına karşılık olarak genellikle bu cemiyetin karşıtı olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nda yer aldılar. Bazı kaynaklarda 1912 yılında İstanbul'da bildiri dağıtarak bazı hak istemlerinde bulduklarına yer verilen Kürtler genellikle bu konularda Arnavutları örnek alıyorlardı. Kürtlerin o yıllarda merkezi İstanbul olan bu örgütlenme düzeyleri oldukça yetersiz olmasına rağmen İttihat ve Terakki'yi tedirgin ediyordu.¹⁰¹

Birinci Dünya sırasında ilan edilen cihad çağrısıyla Kürtlerinde katılımları amaçlanmıştı. Bu katılımı hızlandırmak ve savaşın gidişatından Kürtleri de haberdar etmek için İttihat ve Terakki'nin bazı yayın organları Kürtlerin yaşadığı bölgelerde dağıtılmıştı.¹⁰²

B- II. Meşrutiyet Yıllarında Kurulan Önemli Kürt Örgütleri

1- Kürt Teavvün ve Terakki Cemiyeti

1908 yılında İstanbul'da kurulan¹⁰³ Kürt Teavvün ve Terakki Cemiyeti'nin merkezi önde gelen Kürt aristokrat ve aydınları tarafından oluşturulmuştu. Cemiyetin kurucusu, ömür boyunca başkan olarak seçilen Seyyid Abdülkadir'dir.¹⁰⁴ 2. başkan olarak İsmail Paşazade Müşir Ahmet Paşa'nın yanı sıra Mağden İlçesi'nden deri ve zührevi hastalıklar uzmanı Dr.

⁹⁹ Kutlay, İttihat Terakki, s.227.

¹⁰⁰ Kutlay, İttihat Terakki, s.138.

¹⁰¹ Kutlay, İttihat Terakki, s.153-154.

¹⁰² Ahmed, Birinci Dünya Savaşı, s.139-140.

¹⁰³ Kutlay, İttihat Terakki s. 136.

¹⁰⁴ Mumcu, Kürt-İslam, s.12.

Mehmet Şükrü Sekban¹⁰⁵ ile 1913 yılında yazdığı “İslam’da Davayi Kamiye” eserinde ırkçılığı yererek milliyetçiliğin İslamiyet’e karşıt olduğunu savunan Babanzade Ahmet Naim Bey de yer alıyordu.¹⁰⁶

Cemiyetin Erzurum, Musul, Bitlis ve Diyarbakır’da Kürt kulüpleri denilen şubelerinin yanı sıra 1908 yılının son baharında Muş’ta aşiret önde gelenleri aracılığıyla “Muş Kürt Kulübü” açılmıştı. Bitlis’te ise 700 kişinin girişimi ile oluşturulan kulübün birkaç ay içerisinde binlerce üyesi olmuştu.¹⁰⁷

II. Meşrutiyet’in ilanından sonra İttihat ve Terakki’de Türkçülük politikasının ağırlık kazanması Kürtlerin kuşkulınlıklarına neden olmuştu. Buna sebep olan bir diğer olgu da, özellikle Doğu Anadolu Bölgesinde yaşayan halkın huzura kavuşmasıydı.¹⁰⁸ Kürtlerin yaşadıkları bölgelerdeki feodallerin ve dini önderlerin meşrutiyet karşıtı tavırları da gizli olmamakla birlikte bazı kentlerde örneğin Bitlis’te İttihat ve Terakki kulüpleri ile Kürt Teavün ve Terakki kulüpleri arasında sürtüşmeler yaşanıyor.¹⁰⁹ Cemiyetin kendisiyle aynı adı taşıyan, yayın organı ise dinî, ilmî, siyasî, edebî ve içtimaî bir gazete olarak çeşitli konulara yer veriyordu.¹¹⁰

Şair Piremerd (Süleymaniyeli Tefik)’in yönetimi altında haftalık olarak yayınlanan Jıyan gazetesinin yazarları arasında Bedüzzaman Said-i Nursî, İttihat ve Terakki Hükümeti’nde Maarif Nazırlığı yapan Babanzâde İsmail Hakkı, Seyyid Abdülkadir, Diyarbakırlı Ahmet Cemil yer alıyordu.¹¹¹

Jön Türk programına ters düşmeyecek bir içerik taşıyan cemiyetin amaçları arasında “Kürdistan’da okulların açılması, Kürt memurların atanması, Kürt dilinin yönetimce resmen kabul edilmesi, Cemiyetin Kürt milletvekillerinin meclise temsilinde etkili olabilmesi ve Kürdistan’ın ekonomik olarak ilerlemesi için gerekli kurumlar nezdinde çalışmalarda bulunması

¹⁰⁵ Sekban, *Kürt Sorunu*, s.11.

¹⁰⁶ Kutlay, *İttihat Terakki*, s. 136.

¹⁰⁷ Kutlay, *İttihat Terakki*, s. 138.

¹⁰⁸ “Meşrutiyet’in gelmesi Türk ulusal birliği bakımından önemli bir olay olmuştu. Meşrutiyet yönetiminde özgürlük, adalet, eşitlik ilkeleri derebeylik, eşkıyalık, jurnalcilik ve aşiret sisteminin korkunç yönlerini oldukça kaldırmıştı. Devletin varlığı her yanda duyuluyordu. Artık Durmadan köy basmak, dağlarda kervan soymak, adam öldürmek pek kalmamıştı.” General Kenan Esengil, *Kürtçülük Sorunu*, İstanbul, 1978, s.99.

¹⁰⁹ Kutlay, *İttihat Terakki*, s. 160.

¹¹⁰ Kutlay, *İttihat Terakki*, s. 136.

¹¹¹ Kutlay, *İttihat Terakki*, s. 136

isteniyordu.”¹¹² Bunların yanı sıra cemiyetin Doğu Vilayetine “muktedir ve namuslu valiler tayin edilmesi, birkaç ana yol inşası, adaletin iyi bir şekilde uygulanması için, mahkemelerin yeniden ele alınması” gibi istekleri de bulunuyordu.¹¹³

Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti, İstanbul’daki Kürt öğrencilerinin yanı sıra hatırı sayılır bir kalabalık oluşturan ve çoğunluğu Gedikpaşa Semti’nde oturan hamal ve vasıfsız işlerde çalışan göçmenlerin ilgisini hiçbir zaman çekemedi. Bu nedenle hep üst sınıf mensuplarının ilgi merkezi olan örgüt 1909 yılı Temmuz ayında Jön Türkler tarafından kapatıldı. Cemiyetin faaliyetlerinin sona ermesinde Jön Türklerin zihniyeti kadar Bedirhan ailesiyle Seyyid Abdülkadir arasında yaşanan rekabetin de payı vardı.¹¹⁴

2- Hevi Cemiyeti

O dönemde İttihat ve Terakki’nin burjuva liberal ortamından ilk olarak etkilenen başta tıp, ziraat ve hukuk olmak üzere çeşitli yüksek okullarda okuyan öğrenciler 1912 yılında “Kürt Hevi Cemiyeti (Umut)”ni kurdu. Cemiyetin Başkanlığı’na Cemil Paşazâde Ömer seçilirken örgütün üyelerini¹¹⁵ ise, Cemilpaşazâde Kadri, Fuat Temo, Cerrahzade Memduh Selim, Necmettin Hüseyin, Abdülaziz Baban, Ömer Efendi, Dr. Şükrü Mehmed, Kemal Fevzi, Dr. Fuad Bero, Ekrem Cemil Pasa, Ziya Vehbi, Aziz Baban, Şefik Ervasi, Müküslü Hamza, Tayip Ali, Abdülkerim, Salih, Abdülkadir, Asaf Bedirhan, Mustafa Reşad, Dr. Mustafa Sevki, Mihri, Abdurrahman Rahmi Zeki Beylerin yanı sıra cemiyetin kurulmasında büyük emeği geçen Ziraat Yüksek Okulu’nda muhasebeci olarak çalışırken aynı zamanda Cemiyetin ekonomik işlerini de yürüten Mutkili Halil Hayali oluşturuyordu.¹¹⁶

Hevi Cemiyeti’nin ilk ideloğu ve ateşli savunucusu olan Dr. Mehmet Şükrü Sekban aynı zamanda cemiyetin Sirkeci Postahanesi karşısındaki bürosunun giderlerini de karşılıyordu.¹¹⁷ Hevi Cemiyeti’nin ilk taşra teşkilatını oluşturan Erzurum Şubesi ise 1925 yılındaki Kürt

¹¹² Kutlay, *İttihat Terakki*, s. 136

¹¹³ Şükrü Mehmet Sekban, *Kürt Meselesi*, Ankara,1979, s.28.

¹¹⁴ Bruinessen, *Ağa, Şeyh ve Devlet*, s. 343.

¹¹⁵ Göldas, *Kürdistan Teâli*, s. 64.

¹¹⁶ Kutlay, *İttihat Terakki*, s. 144.

¹¹⁷ *Koçgiri Halk Hareketi*, Ankara,1976, s. 34

ayaklanmasında önemli görevler almasının yanı sıra ilerde Hoybun Cemiyeti'nde de faal rol oynayacak olan Darahinili Tayyip Ali tarafından kurulacaktı.¹¹⁸

"Kısa sürede başta Erzurum ve Diyarbakır olmak üzere birçok yerde cemiyetin şubeleri kuruldu. Derneğin kurucularından öğrenim görmek üzere İsviçre'ye giden Kadri Cemil, Babanzâde Ricai Nüzhet, Dersimli Selim Sabit ve Ekrem Şemsettin Cemil Paşa kardeşler, 1913 yılında Cemiyet'in bir şubesini de Lozan'da kurdular".¹¹⁹ Yine Cemil Paşazâdeler, Cenevre ve Münih'te Hevi Cemiyeti'nin şubelerini açtılar."¹²⁰

Yurt dışına okumaya gidebilen Kürt gençlerinin ve çeşitli nedenlerle Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde yaşamakta olan Kürt okumuşlarının çalışmaları sonucunda Hevi'nin İsviçre ve Lozan'da açılan şubeleri vasıtasıyla Kürt meselesi uluslararası düzeyde tartışma ortamına getirilmek istenmişti.¹²¹

Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti'nin daha çok soylu Kürt ailelerinin yönetiminde bir örgüt olmasına karşın, Kürt Hevi Cemiyeti, Kürt aydın unsurlarının ve küçük burjuvalarının bir örgütü görünümündeydi.¹²²

Hevi Cemiyeti'nin genç ve daha radikal olan üyelerinin çoğu saygın ve şehirli ailelerden gelmekteydi ve köylü Kürtlere oldukça yabancıydılar. Ancak Bedirhanlılar, Said-i Nursî veya Seyyid Abdülkadir gibi kişilerinki kadar saygınlığına sahip değildi. Cemiyet güçlenen Türk milliyetçiliğine karşı Kürt milliyetçiliğine yönelse de Kürt toplumu üzerinde bir etki oluşturamamıştı.¹²³

Yukarıda bahsettiğimiz gibi 1912 yılında faaliyete geçen Hevi Cemiyeti'nin kuruluş amacı Yazar Vedat Şadillili'ye göre bağımsız bir Kürt Devleti kurmaktır.¹²⁴ 1908 yılında kurulan Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti'nin kurucusu ve aynı zamanda cemiyetin idare heyetinin bir üyesi olan Dr. M. Şükrü Sekban'ın 1933 yılında yazdığı "Kürt Meselesi" adlı kitabında Hevi Cemiyeti'nin kuruluş amacıyla ilgili bakınız neler söylüyor:¹²⁵ "Balkan Harbi'nden önce kurulan Kürt Üniversite Öğrencileri Derneği "Hevi" (Ümit) üyelerinin gerçekten Kürdistan'ın

¹¹⁸ Koçgiri Halk Hareketi, s. 3

¹¹⁹ Göktaş, Kürtler İsyanı, s. 27.

¹²⁰ Kutlay, İttihat Terakki, s. 225.

¹²¹ Kutlay, İttihat Terakki, s. 225

¹²² Göldaş, Kürdistan Teâli, s. 69-70.

¹²³ Bruinessen, Kürdistan Üzerine Yazılar, s. 142.

¹²⁴ Vedat Şadilli, Türkiye'de Kürtçülük, s. 33.

¹²⁵ Kutlay, İttihat Terakki, s. 187.

ayrılmasını düşündüklerine inanmıyorum. Onların tam itimadına mazhar idim, böyle bir düşünceleri olsa idi, bana ima ederlerdi. Ama bu bir Kürt Devleti'nin kurulmasını düşünen hiçbir Kürt yoktu demek değildir. Belki vardı, ama bunu itiraf edemiyorlardı, bu gizli emellerini açıkça beyan etmiyorlardı.”¹²⁶

Hevi Cemiyeti üyeleri tarafından Süleymaniyeli Abdülkerim Bey'in yönetiminde 1913 yılında çıkarılmaya başlanan, Türkçe ve Kürtçe olarak yayınlanan Roji Kurd (Kürt Güneşi)¹²⁷ adlı bu dergide “Doktor Abdullah Cevdet Bey, Babanlı İsmail Hakkı Bey, Vanlı Memduh Selim Bey, Bitlisli Yusuf Ziya Bey, Kemal Fevzi Bey, Kerküklü Necmettin Hüseyin Bey, Süleymaniyeli Abdülkerim Bey ve Mikisli Hamza Bey yazdıkları yazılarla “Milli Kürt Şuuru”nu uyandırmak istiyorlardı”¹²⁸

Kürt Hevi Cemiyeti'nin yayın organı olan 1913 yılında Roji Kurd'ün kapanmasından sonra bu kez de Roji Kurd'ün devamı gibi olan “Hateve Kurd Dergisi” çıkarıldı. Sorumlu Müdürü Abdülaziz Baban olan ve Kürtçe-Türkçe olarak yayınlanan derginin masraflarının büyük bir kısmı Seyyid Abdülkadir kanalıyla Kürt hamalları tarafından karşılanıyordu. Diğer işleri üniversitelerde okuyan Kürt gençleri tarafından yapılan dergi, İttihat ve Terakki'yi kızdırmamaya gayret gösterirken bu arada ulusal ve kültürel konulara da gereken ağırlığı veriyordu.¹²⁹ Hateve Kurd isimli bu dergi Hevi Cemiyeti'nin faaliyetine devam ettiği 1914 yılındaki seferberlik ilanına kadar yayın hayatını sürdürdü.¹³⁰ I. Dünya Savaşı'nın başlamasına kadar çalışmalarına devam eden Hevi Cemiyeti, önde gelen üyelerinin çoğunun askere alınması sebebiyle diğer Kürt örgütleri gibi daha fazla yaşayamadı.¹³¹

¹²⁶ Sekban, *Kürt Meselesi*, s. 29.

¹²⁷ “*Roji Kurd*” dergisi yayınlandığı dönemde oldukça ilgi görmüştü bu ilgi dergiye şu şekilde yansımıştı: “Öyle bereketli makaleler ki bir bakışta hepsini okumak mecburiyeti düşünülünce, insana heyecan gelir. Bunları mecmuaya yerleştirebilmek için, insanda büyük bir cesaret, yanlışların, hataların, değişikliklerin, anlamsız heyecanların, anlamsız tepkilerin doğurabileceği sonuçlara karşı kayıtsız bir cesaret olmalıdır.” Sait Ersoy (Edit.), *Roji Kurd*, İstanbul, 2002. s.24

¹²⁸ Göktaş, *Kürtler İsyan*, s. 27.

¹²⁹ Kutlay, *İttihat Terakki*, s. 181.

¹³⁰ Göktaş, *Kürtler İsyan*, s.28.

¹³¹ Ahmed, *Birinci Dünya Savaşı*, s. 94.

3- Kürt İstiklâl Komitesi

19. Yüzyıl'ın sonlarında II. Abdülhamid'in meşrutiyet yönetimine son vererek liberal görüşlü aydınları baskı altına alması ülkede bir muhalefet hareketi doğurmuştu. Padişah aleyhinde beyannameler dağıtmak yüzünden birçoğu uzak vilayetlere sürülen İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinden bir kısmı ise yurt dışına kaçarak Kahire, Paris, Londra ve Cenevre gibi şehirlerde faaliyetlerini sürdürdüler.¹³²

Mısır, Kürtler için yurtdışında Avrupa'dan sonra faaliyet gösterilen ikinci merkez konumundaydı. Kahire birçok Kürt aydınının isteyerek veya sürgün edilerek geldiği bir uğrak yeri olmuştu.¹³³

II. Meşrutiyet ilan edildiğinde birçok Kürt aydınının tersine Mısır'da kalarak çalışmalarını sürdüren Bedirhan ailesi mensuplarından Süreyya Bedirhan tarafından Mondros Mütarekesi'nden sonra Kahire'de "Kürt İstiklâl Komitesi" adı altında kurulan bu örgütün amacı Kürtleri birleştirme ve Kürdistan'ın bağımsızlığını sağlamaktı.¹³⁴

Biraz önce bahsettiğimiz gibi savaşın bitiminden önce kendi girişimleriyle Kahire'de aynı zamanda Kürt meselesini dünyaya açıklama görevini üstlenecek şekilde bir siyasal örgüt kuran Süreyya Bedirhan, çarpışmalar sırasında İngiliz birlikleri tarafından ele geçirilip savaş tutsağı olarak Mısır ve Hindistan'a gönderilen Kürt aydınlarıyla bağlantı kurmaya yönelmişti. Bunun yanı sıra Bedirhan ve arkadaşlarının bir diğer amacı ise Avrupa kentlerinin birinde Kürt siyaset adamlarının katılacağı bir kongre toplayarak burada ülke sorunlarını inceleyerek yakın bir gelecekte Yakın ve Ortadoğu'yu yeni bir tarihsel döneme götürebilecek olaylar çerçevesinde ileride karşılaşılabilecek gelişmeleri konuşmaktı.¹³⁵

Komite, "Kürdistan Teâlî Cemiyeti" ve "Güney Kürdistan'daki Kürt Hareketi" gibi cemiyetlerle işbirliği yaparak İngilizlere başvurdu. İlk görüşme 16 Aralık 1918 yılında gerçekleşti. Bu görüşme esnasında komite, İngilizlere verdiği bir yazı ile savaş boyunca Ermenilerin Kürtlerle Türkleri katlettiğini savunuyordu. Bununla birlikte Kürtlerin kurmayı düşündüğü bağımsız devletin sınırlarının Kafkasya'dan itibaren, "Erzurum, Erzincan, Kemah,

¹³² Oğuz AYTEPE, "Kürt İstiklâl Komitesi", *Tarih ve Toplum Dergisi*, (Mayıs 1998), s. 301.

¹³³ AYTEPE, "Kürt İstiklâl Komitesi", s. 302.

¹³⁴ AYTEPE, "Kürt İstiklâl Komitesi", s. 302.

¹³⁵ Ahmed, *Birinci Dünya Savaşı*, s. 196.

Arapkir, Divrik, Harran, Erbil, Süleymaniye ve Sina'yı; hatta Revanduz ve Bezirkale'yi de içerdiğini iddia ediyordu.»¹³⁶

Yine Komite'nin Ocak 1919 yılı içerisinde İngilizlerle yaptığı benzer bir görüşmede de bir Kürt devleti kurulması istenmişti.¹³⁷ Paris Barış Görüşmeleri'ne katılarak Kürt istemlerini dile getirmek üzere Arif Paşa'yı görevlendiren Komite, Kürdistan Teâli Cemiyeti'yle de ilişki kurmuştu. Arif Paşa'nın daha sonra Şerif Paşa ile birlikte yer aldığı Kürt delegasyonu, Süleymaniyeli Şeyh Mahmut'un Paris'e gönderdiği bir heyetle de ortak çalışmalar içinde oldular.¹³⁸

Komite; 30 Nisan 1919 tarihinde, Mardinizade Mehmet Arif Paşa imzalı tehditkâr bir üslupla kaleme alınmış bir mektubu Paris'te bulunan Şerif Paşa aracılığıyla konferans başkanlığına gönderdi. Bu mektup, bütün Kürt politik çevrelerinin görüşlerini yansıtmamakla birlikte emperyalist politikaya karşı bağımsızlıkçı görüşleri savunması bakımından da önemlidir.¹³⁹

Konferansın devam ettiği sıralarda Kürtlerle ilgili bildirimler yayınlamayı sürdüren Kürt İstiklâl Komitesi'nin başkanı olan Süreyya Bedirhan'ın 1920 yılının başlarında konferansa ve Fransız hükümet yetkililerine yazdığı mektupta Barış Konferansı'nın Mustafa Kemal'in propagandasının etkisi altında kaldığını öne sürse de bu iddia müttetiklerce ciddiye alınmadı.¹⁴⁰

Çalışmalarını Mısır'da yürüten ve ne zaman dağıldığı belli olmayan komitenin diplomatik müdahalelerini de yine bu şehirden gerçekleştirmekle birlikte faaliyetleri yüzeysel bir şekilde kalmıştı.¹⁴¹

Komite bazı çalışmalarına rağmen yeterince etkin bir rol oynayamadı. Dışarıdan verdiği bir takım demeçlerle müttetikler nezdinde adını duyurmaktan fazla bir şey yapamamıştı.¹⁴²

¹³⁶ Mim Kemal Öke, *Belgelerle Türk İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu 1918-1926*, Ankara, 1992, s.14

¹³⁷ Ahmet Mesut, *İngiliz Belgelerinde Kürdistan*, İstanbul, 1992, s.46

¹³⁸ Aytepe, "Kürt İstiklâl Komitesi", s. 301-302

¹³⁹ Hasan Yıldız, *Fransız Belgeleriyle Sevr Lozan Musul Üçgeninde Kürdistan*, İstanbul, 1991, s.45-46

¹⁴⁰ Aytepe, "Kürt İstiklâl Komitesi", s. 301-302

¹⁴¹ Aytepe, "Kürt İstiklâl Komitesi", s. 301-302.

¹⁴² Aytepe, "Kürt İstiklâl Komitesi", s. 301-302.

C- Milli Mücadele ve Cumhuriyet Döneminde Kurulan Önemli Kürt Örgütleri

1- Kürt Tamim-i Maarif ve Neşriyat Cemiyeti

Kürt Tamim-i Maarif ve Neşriyat Cemiyeti Kürt yayın ve eğitim alanında çalışmalar yapabilmek amacıyla 1919 yılının başlarında kurulmuştu. Kürdistan Teâli Cemiyeti'ne bağlı olarak faaliyetlerini sürdüren bu cemiyetin kurucuları¹⁴³ aynı zamanda Kürdistan Teâli Cemiyeti'nin de önde gelen Kürt şahsiyetleriydi.¹⁴⁴ Bedirhanzade Emin Ali, Dr. Abdullah Cevdet, Bedirhanzade Mithat Bey, Erzurum Milletvekili Seyfullah Bey, Hakkari Milletvekili Taha Efendi, Van Milletvekili Tevfik Bey, Bedirhanzade Kamil Bey, Bedirhanzade Abdurrahman Bey, Genç Milletvekili Mehmet Efendi, Mir Zeytinzade Hüseyin Avni Bey, Miralay Mahmut Sami Bey, Yargıç Diyarbakırlı Mehmet Faik Bey, Bediüzzaman Said Efendi, Mutkaylı Halil Hayali Efendi, Kürdizade Ahmet Ramiz cemiyetin kurucularıydılar. Ayrıca Kürt Tamim-i Maarif ve Neşriyat Cemiyeti'nin ilk yöneticisi aynı zamanda güçlü bir kaleme sahip olan Jin'in yazarı Müküslü Hamza Beydi.¹⁴⁵

Cemiyetin programını 1919 yılının Şubat ayında uzun bir bildiriyle¹⁴⁶ duyuran Jin Dergisi bu tarihten sonra Kürt Tamim-i Maarif ve Neşriyat Cemiyeti tarafından çıkarılmıştı.¹⁴⁷

Jin'in Kürt Tamim-i Maarif ve Neşriyat Cemiyeti'nin yönetimi altında yayın hayatına devam etmesinin sebebi bu Cemiyetin bir yayın-eğitim derneği olmasından kaynaklanmaktadır. Kuşkusuz Jin'in asıl yazar kadrosu ve yayın yönetimi Kürdistan Teâli Cemiyeti'ne ait olduğundan derginin yayın politikası da bu cemiyetin yönetimi ve yine cemiyetin yönetimince benimsenmiş olan yazar kadrosu tarafından belirlenmektedir. Özünde Kürdistan Teâli Cemiyeti'nin yönetim birimleri ile kendi yönetim kadroları arasında pek büyük değişikliğin söz konusu olmadığı Kürt Tamim-i Maarif ve Neşriyat Cemiyeti'nin kurucu ve politika belirleyicileri yine Kürdistan Teâli Cemiyeti'nin üye ve yönetim kadrolarıdır.¹⁴⁸

Kürt Tamim-i Maarif ve Neşriyat Cemiyeti yayınladığı bir diğer bildiriyle programını Kürt örgütlenme hayatına şu şekilde duyuruyordu:

¹⁴³ Mumcu, *Kürt- İslam*, s. 185.

¹⁴⁴ Göldaş, *Kürdistan Teâli*, s.70.

¹⁴⁵ Göldaş, *Kürdistan Teâli*, s.72.

¹⁴⁶ "Dernek, bir süreden beri yayınlanmakta olan ve tanrı dileyinceye kadar yayınlanacak olan Jin dergisini yönetimi altına alarak, onun aracılığıyla bütün millettaşlarını çaba ve kararlılık sınavına, bağış ve cömertlik meydanına davet ediyor." Göldaş *Kürdistan Teâli*, s. 71.

¹⁴⁷ Göldaş, *Kürdistan Teâli*, s.72.

¹⁴⁸ Göldaş, *Kürdistan Teâli*, s.72.

“Derneğimizin kuruluşundan amaç, siyasal çalışmalarla varlığını sürdürmesine imkân düşünülmeyen milletimizi geleceğe dönük ve tümüyle bilimsel bir temel üzerine çağdaş yeteneklerle donatmaktır. Gelecekte bu yönden talihsiz Kürt halkı, gelişme çağı olan XX. Yüzyılda ağlanacak, matem tutulacak bir duruma sahiptir. Yarınki mücadele ve rekabet alanında hak ve yaşamına yönetilecek yok edici saldırılara karşı savunma silahından tümüyle yoksundur.”¹⁴⁹

“Derneğin 20 maddelik programında yer alan konular şunlardır:

1. Bir Kürtçe sözlüğün hazırlanması
2. Kürtçe eğitim yapabilecek ilkokulların Kürdistan’da açılıp yaygınlaştırılması
3. Kürtçe ders kitaplarının bastırılması
4. Kürt sanat okullarının açılması ve Kürdistan’da yaygınlaştırılması
5. Kürt klasiklerinin bastırılıp dağıtılması
6. Bir Kürt Öğretmen Okulu’nun açılması
7. Bir Kürt müzesinin kurulması
8. Kürt işçileri için bir kooperatif kurulması”¹⁵⁰

Jin Dergisi’nin kapatılmasıyla birlikte sessizliğe gömülen bu Kürt örgütü muhtemelen çalışmalarına son vermiş veya hükümet tarafından derginin yayını üstlenmesi gerekçe gösterilerek kapatılmış olması da muhtemeldir.¹⁵¹

2- Kürt Kadınları Teâli Cemiyeti

Kürdistan Teâli Cemiyeti’nin çatısı altında bu örgütün bir nevi alt kuruluşu olarak çalışmalarını sürdüren en etkin ve yaygın olan cemiyetlerden bir diğeri ise Kürt kadınları örgütüdür. Kürt toplumsal hayatının, Kürt aile ilişkilerinin, Kürt geleneğinin, Kürt ulusal hayatının değişik bir yönünü oluşturan Kürt Kadınları Teâli Cemiyeti (Kürt Kadınları Yükselme Derneği) ilk Kürt kadın örgütlenmesidir.¹⁵²

Kürt örgüt tarihinde, birçok Kürt organizasyonu, örgüt ve derneğinin siyasal girişimlerinin kuruluş tarihleri gibi, Kürt Kadınları Teâli Cemiyeti’nin de kuruluş tarihi açık biçimde

¹⁴⁹ Göldaş, *Kürdistan Teâli*, s.72.

¹⁵⁰ Göldaş, *Kürdistan Teâli*, s.72-73.

¹⁵¹ Göldaş, *Kürdistan Teâli*, s.72.

¹⁵² Göldaş, *Kürdistan Teâli*, s.70.

bilinmemektedir. Derneğin kuruluş haberini "İki Hayırlı" başlığıyla Jin'de çıkan bir yazısından öğrenebildiğimiz Memduh Selim, Kürt Kadınları Teâli Cemiyeti'nin kuruluş tarihine ait belirgin bir tarih vermemektedir. Büyük bir ihtimalle 1919 yılının Haziran ayından önce, Mayıs ayı içerisinde kurulması muhtemel olan cemiyetin kendisi ile ilgili çıkan haberler de bu olguyu kuvvetlendirmektedir.¹⁵³

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz ki II. Meşrutiyet'in ilanının öncesinde ve sonrasında kurulan örgütlerin yanı sıra 1908'den başlayan bir çizginin değişmelerini de içeren bir doğrultuda oluşturulan bu cemiyetlerin tümü 1920 yılından önce (1918, 1919 yıllarında) İstanbul'da kurulmuştu. Genellikle aynı kişilerin ufak tefek değişikliklerle kurucu ve yönetici kadrolarını oluşturduğu bu cemiyetler ciddi boyutlara ulaşan sorunlara yönelik yeterli çözümleri de üretememişlerdi. Bu dönemde kurulan ve dikkatleri en çok üzerine çeken cemiyet ise Kürdistan Teâli Cemiyeti idi.¹⁵⁴

3- Azadî Örgütü

Lozan Antlaşması, Kürtçülük siyaseti güden çevreleri memnun etmekten uzaktı. Bu yüzden Lozan sonrasında söz konusu çevrelerin amaçları doğrultusunda yeni bir örgütlenme çabasına şahit olmaktayız. Bu çaba öncekilerden farklı olarak, aristokratlar veya aydınlardan çok, deneyimli askerler tarafından gösterilmekteydi.¹⁵⁵ Eski Hamidiye Alayları subayları ve Türk ordusundaki bazı doğulu subaylar, örgütlenme çalışmalarının ilk hazırlıklarını yaptıktan sonra bazı nüfuzlu kişileri de kazanmaya çalıştı.¹⁵⁶ 1923 yılında kurulan¹⁵⁷ Azadî örgütü¹⁵⁸ Cibranlı Halit Bey liderliğinde Erzurum merkez olmak üzere kurulmuştu.¹⁵⁹ Halit Bey dışında, TBMM'de Bitlis Milletvekili olarak görev yapan Yusuf Ziya Bey, Kör Hüseyin Paşa, Seyit

¹⁵³ Göldaş, *Kürdistan Teâli*, s.70.

¹⁵⁴ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, Cilt II Mütareke Dönemi (1918-1922)*, İstanbul, 1986, s. 188.

¹⁵⁵ Erol Kurubaş, *Başlangıçtan 1960'a Değın Kürt Sorununun Uluslararası Boyutu*, Ankara 1997, s.148.

¹⁵⁶ Yaşar Kalafat, *Şark Meselesi Işığında Şeyh Said Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar*, İstanbul, 1992, s.128-129.

¹⁵⁷ Kurubaş, *Başlangıçtan 1960'a*, s. 147.

¹⁵⁸ *Örgütün adı konusundaki tartışmalar için bk.* Cemil Gündoğan, *1924 Beytüşşebap İsyanı ve Şeyh Said Ayaklanmasına Etkileri*, İstanbul, 1994, s. 92-94.

¹⁵⁹ Ekrem Cemil Paşa, *Muhtasar Hayatım*, Ankara, 1992, s. 54.

Abdülkadir, İsmail Ağa Simko ve Ağrı İsyanı'nın askerî lideri İhsan Nuri gibi çok sayıda önde gelen Kürt üye, örgüt bünyesinde görev yapmıştı.¹⁶⁰

Kuruluştan sonra, Mülazım (Teğmen) İsmail Hakkı Şaveys rehberliğinde, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde şubeler açılarak örgütlenmeye başlandı.¹⁶¹ Ancak bu örgütlemenin; merkezden yönetilen, birbirleriyle ve merkezle uyumlu şubelerden oluşmuş ve sistemli bir şekilde işleyen, iletişimde olan bir ağ şeklinde düşütülmesi yanıltıcı olur. Gerçekte bu örgütlenmeler "aşiretlere dayanan feodal yapıların görelî özerkliğini ve yerelliğini yansıtan, belirsiz, şekilsiz, disiplinsiz, yığışmacı özelliklere sahip kararsız ve istikrassız oluşumlardır."¹⁶² Aslında örgütlenmedeki bu ilkelik ve keyfilik, örgütün tüm yapısı için geçerlidir. Örgütün adı, kuruluş tarihi, kurucuları ve üyeleri konusundaki belirsizlikler yanında, yazılı bir tüzüğü, programı olup olmadığı da belirsizdir.¹⁶³

Robert Olsen'e göre; Azadî örgütünün, en azından 1924 Kasım'ı sonlarında üç temel amacı vardı. Bunlar; "Kürtleri Türk baskısından kurtarmak, Kürtlere özgürlük sağlamak, ülkelerini geliştirmeleri için fırsat sağlamak ve Kürdistan'ın tek başına ayakta duramayacağını farkında olarak İngiliz desteği sağlamak."¹⁶⁴ Bu maddeleri yorumlayan Cemil Gündoğan bu hedefleri; somutluktan yoksun, "her konjonktürde ve söyleyen her kişiye bağılı olarak değışebilecek genel belirlemeler" olarak değerlendirir. "Örneğin, Türk baskısından kurtulmak, kimileri için bağımsızlıkla, kimileri için basit bir otonomiyle mümkündür."¹⁶⁵

Eksiklerine rağmen Azadi örgütü, 1924 yılında ilk kongresini topladı. "Azadî üyeleri genel bir isyan başlatabilecek kadar kişisel otoriteye sahip olmadıklarının farkındaydılar ve bu sebeple büyük izleyici kitlesine sahip oldukları bilinen aşiret reisleri ve şeyhlere yöneldiler." İlk olarak Halit Bey'in ailesine iç güveyisi olarak giren Şeyh Said'le ilgilendiler ve onun kongreye katılmasını sağladılar.¹⁶⁶

Şeyh Said'in kongrede milliyetçi bir konuşma yaparak Ankara Hükümetinin politikalarını eleştirdiği ve kongreye katılanları Kürt bağımsızlığı konusunda ikna ettiği iddia edilmektedir.

¹⁶⁰ Örgüt üyelerinin geniş bir listesi için bk. Robert Olson, *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı*, Ankara, 1992, s. 247-250.

¹⁶¹ Kadri Cemil Paşa, *Doza Kürdistan*, Ankara, 1991, s. 85.

¹⁶² Gündoğan, *1924 Beytüşşebap*, s. 98.

¹⁶³ Gündoğan, *1924 Beytüşşebap*, s. 98-99.

¹⁶⁴ R. Olson, *Kürt Milliyetçiliğinin*, s. 769.

¹⁶⁴ R. Olson, *Kürt Milliyetçiliğinin*, s. 76.

¹⁶⁵ Gündoğan, *1924 Beytüşşebap*, s. 99-100.

¹⁶⁶ M. Van Bruinessen, *Kürdistan Üzerine*, s.160-161.

Bu kongrede önemli kararlar da alındı. Bu kararlar arasında dikkat çekenler, Doğu Anadolu'da tüm aşiretlerin katılacağı bir isyanın başlatılarak bağımsızlık ilan edilmesi, isyanın titizlikle planlanması ve herkesin görevini tam olarak kavraması, isyanın Mayıs 1925'te başlatılması, dış yardım gerekli olacağı için, bu konuda Fransız, İngiliz ve Sovyetlerle bağlantı kurulması vb.¹⁶⁷

Kongreden sonraki aylarda, tüm bölgelerdeki Kürt aşiret reisleriyle görüşmeler yapılarak planlanan genel isyana katılımları sağlanmaya çalışıldı. Ancak aşiretler arasındaki rekabet ve çatışmalar dolayısıyla bunu gerçekleştirmek zordu. Her aşiret reisi, isyana katıldığında rakip aşiret reisinin hükümet tarafında yer alıp kendisine saldırmasından korkuyordu. Bu aşamada bölgedeki şeyhler devreye girerek aşiret reislerini uzlaştırmaya çalıştı. Aşiret reisleri, birlikte hareket etme anlaşmasını ancak şeyhlerin huzurunda yaptıklarında birbirlerine güvenebiliyorlardı.¹⁶⁸

Azadî örgütü üyeleri, bir Kürt ayaklanması için çalışmalarını sürdürürken 1924'te Hakkâri ve Beytüşşebap bölgesinde Nasturiler isyan etti.¹⁶⁹ Nasturi İsyanı'nın temelinde, İngiltere ve Türkiye arasındaki Musul anlaşmazlığı vardı. Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra, mütareke şartlarına aykırı olarak Musul'u işgal eden İngiltere, Lozan Konferansı'nda ve daha sonraki ikili görüşmelerde olumsuz bir tutum sergileyerek sorunu kendi denetimindeki Milletler Cemiyeti'ne taşımak niyetindeydi.¹⁷⁰ Hatta bu ikili görüşmelerde İngiliz temsilcisi Sir Percy Cox daha da ileri giderek, Beytüşşebap bölgesinin Nasturilere verilmesini istemişti. Bunun için de Nasturileri silahlandırıp bölgeye sevk etmişti.¹⁷¹ Tehlikenin farkında olan Türk Hükümeti, İngiliz propagandası altındaki Nasturileri silahsızlandırmak niyetindeydi. Bu arada Nasturiler de otorite ve düzeni bozucu faaliyetlerini her geçen gün biraz daha artırıyorlardı. 7 Ağustos 1924 tarihinde Hakkâri Valisi'ni Hangediği civarında yaralayarak ele geçirmişler, beraberindeki jandarma komutanı ve erleri öldürmüşlerdi.¹⁷²

Nasturi İsyanı gelişirken hükümet bölgeye asker sevk etti. İsyanı bastırmakla görevli askerlerden Azadî örgütüne bağlı bazı subaylar, komutaları altındaki bir kısım askerle birlikte firar etti. Bunlar; Beytüşşebap grubu askerlerinden 18. Alay I. Bölük Teğmeni Vanlı Hurşit'in

¹⁶⁷ Kalafat, *Şark Meselesi Işığında*, s. 129.

¹⁶⁸ M. Van Bruinessen *Kürdistan Üzerine*, s. 163.

¹⁶⁹ Hüseyin Koca, *Yakın Tarihten Günümüze Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları*, Konya, 1998, s.61.

¹⁷⁰ Kalafat, *Şark Meselesi Işığında*, s.146.

¹⁷¹ Kurubaş, *Başlangıçtan 1960'a*, s. 150.

¹⁷² *Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları*, c:I. İstanbul, 1992, s.48.

76 mevcutlu grubu ile Yüzbaşı İhsan Nuri yönetiminde, Teğmen Rasim ve Teğmen Tevfik ile birlikte 275 mevcutlu gruptu. Yanlarında 10'u otomatik, 380 tüfek vardı ve giderken Garnah ambarından 800 kilo buğday almışlardı.¹⁷³

Türk ordusunda görevli Kürt kökenli bu subaylar, Kürt aşiretlerini bir ayaklanmaya ikna etmek için uğraşıyorlardı. Çabalarının olumlu sonuç vermediğini görünce de İngiltere egemenliğindeki Irak'a kaçtılar.¹⁷⁴ İngiliz yetkililere, isyanlarına gerekçe olarak on bir maddelik bir şikâyet listesi sunmuşlardı. Bu on bir maddeyi incelediğimizde, bağımsız bir Kürdistan kurulması isteğinden çok, o dönem Türk Hükümeti'nin uygulamalarından duyulan rahatsızlıklar dile getirilmişti. Kısmen milliyetçi bazı istekler yanında, halifeliğin kaldırılması ve vergilerin yılda birden çok alınması gibi şikâyetler de dile getirilmişti.¹⁷⁵

Azadî örgütüne bağlı subayların bu umutsuz isyan hareketine niçin kalkıştıkları tartışmalıdır. Bazı kaynaklara göre, 18. Alay içindeki Azadî subaylarından Teğmen Rıza, ağabeyi ve örgütün merkez yöneticilerinden Yusuf Ziya'dan şifreli bir telgraf alır. Bu telgrafın yanlış deşifre edilmesi sonucu, planlanan genel isyan vaktinin geldiğini zannedip isyan etmişlerdir. Bazı kaynaklar ise isyanın yanlış deşifreden dolayı değil, bilinçli bir inisiyatifin sonucu olduğu görüşündedir.¹⁷⁶

4- Büyük Devletlerin Politikaları Çerçevesinde Hoybun Cemiyeti'nin Kuruluş Süreci

Orta Doğu, Sanayi inkılâbından sonra batılı devletlerin büyük ilgi gösterdiği bir alan olmuş, başta İngiltere ve Fransa olmak üzere bütün büyük devletler, bölgeye yönelik amaçlarına ulaşmak için her türlü gizli ve açık yöntemleri kullanmaya başlamışlardı.¹⁷⁷ Ayrıca Osmanlı devletinin Avrupa'daki topraklarının elden çıkmasına ve petrolün bulunmasına paralel olarak Avrupa devletlerinin ilgisi Anadolu ve Orta Doğu üzerinde yoğunlaşmıştı. Avrupa devletlerinin bu bölgelerdeki çıkarları için kullandıkları toplumlar başta Ermeniler olmak üzere, Araplar, Kürtler, Süryaniler ve Nasturiler olmuştu.¹⁷⁸

¹⁷³ Genelkurmay Belgelerinde, c:I, s.71.

¹⁷⁴ Kalafat, Şark Meselesi İşığında, s. 146-147.

¹⁷⁵ Olson, Kürt Milliyetçiliğinin, s. 74-75.

¹⁷⁶ Gündoğan, 1924 Beytüşşebap, s. 128-139.

¹⁷⁷ Mehmet Köçer, "Hoybun Cemiyeti ve Doğu Anadolu'daki Faaliyetleri", Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi, C.I, Elazığ, 2003, S.77.

¹⁷⁸ Yusuf Sarımay, "Hoybun Cemiyeti ve Türkiye'ye Karşı Faaliyetleri", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Sayı 40, Cilt: XIV, Ankara, 1998, s.24.

Osmanlı Devleti'nin kontrolünde bulunan Orta Doğu, XIX.-XX. yüzyıllarda emperyalist devletlerin ajanlarının kol gezdiği bir alan olmuş, bölgeye hâkim olmak isteyen her devlet, yöredeki etnik unsurlardan yararlanma yoluna gitmişti. Ancak bu yarış sadece Ortadoğu ile sınırlı kalmamış, aynı dönemde Doğu Anadolu'da da büyük devletlerin, özellikle de İngiltere'nin gizli faaliyetleri hız kazanmıştı.¹⁷⁹

Aynı dönemlerde Osmanlı Devleti batılı devletlerce siyasî ve kültürel ıslahatlar yapmaya zorlanmıştı. Batı baskısından kurtulmak ve bir Avrupalı olmak, birlik ve bütünlüğünü korumak amacıyla bir hayli gayretkeş davranan Osmanlı Devleti bu konuda da hüsrana yaşamıştı.¹⁸⁰

Batılı devletlerin bu faaliyetleri neticesinde, Doğu Anadolu'daki bazı topluluklar içerisinde kıpırdanma eğilimleri görülmeye başlamıştı. Bu grupların başında Ermeniler gelmekteydi. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sona erdiğinde harekete geçen İstanbul Patriği Nerses Varjabedian, Rusların Doğu Anadolu'da işgal ettiği toprakları geri vermemesini hatta mümkün olursa ilhak etmesini, eğer bu iki amaca ulaşamaları Osmanlı Devleti'nin Ermeniler lehinde ıslahat yapmasını isteyecek duruma gelmişti. Nitekim son istek Ruslar tarafından gerçekleştirilmiş ve Ayastefanos Antlaşması'nın 16. Maddesi'ne Ermeniler için ıslahat yapılması şartı konulmuştu. Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi'yle Osmanlı Devleti'nin Ermenilere yönelik ıslahat yapacağını kabul etmesi ile birlikte, Ermeni Sorunu, uluslar arası bir platforma taşınmıştı.¹⁸¹

Ermenilerin Osmanlı Devleti aleyhindeki faaliyetleri yapılan reformlara rağmen yavaşlamamış, İngiltere, Rusya ve Fransa'nın desteği ile bu faaliyetler daha da hız kazanmıştı¹⁸². Bu devirde kurulan örgütler vasıtası ile bu çalışmalar daha sistemli bir şekilde idare edilmişti. Bağımsız bir Ermenistan kurmak amacıyla ortaya çıkan bu örgütler arasında en önemlileri 1887'de İsviçre'de kurulan Hınçak ve 1890'da Tiflis'te kurulan Taşnaksutyun örgütleriydi.¹⁸³ Bunlar arasında yer alan Taşnaksutyun Komitesi, yukarıda bahsedilen amaç doğrultusunda Kürtlerle işbirliği arayışına giren ilk kuruluş olarak dikkat çeker. Öyle ki, örgüt kurulduktan kısa

¹⁷⁹ Köçer, "Hoybun Cemiyeti ve Doğu Anadolu'daki Faaliyetleri", s.77.

¹⁸⁰ Zekeriya Türkmen, "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde İttihat ve Terakki Hükümetinin Doğu Anadolu Islahat Projesi ve Uygulamaları", *Yedinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri* (İstanbul 25-27 Ekim 1999), C. II, Ankara 2001, s. 239-240.

¹⁸¹ Köçer, "Hoybun Cemiyeti ve Doğu Anadolu'daki Faaliyetleri", s.78.

¹⁸² Köçer, "Hoybun Cemiyeti ve Doğu Anadolu'daki Faaliyetleri", s.78.

¹⁸³ Erdal Açıkşes, "Göçün Ermeni Meselesindeki Rolü Üzerine", *Ermeni Araştırmaları I.Türkiye Kongresi Bildirileri*, C.II, Ankara, 2003, S.9.

süre sonra komitenin yayın organı olan ve Cenevre'de çıkan Troşak gazetesinde, Arap alfabesiyle Kürtçe bildirimler yayımlanarak Osmanlı Devleti'ne karşı birlikte eylem çağruları yapılmış ve bu yazılar, komite propagandacıları tarafından Doğu Anadolu'da dağıtılmıştı. Aynı dönemde komite tarafından gönderilen ajanlar bölge ahalisi arasında taraftar kazanmak için çalışmalara başlamıştı. Komitelerin amacı, aşiret reislerini elde etmek, kendileriyle anlaşıp çıkarılacak isyanlarda yardımlarını veya hiç olmazsa tarafsız kalmalarını temin etmekte.¹⁸⁴

XX. yüzyıl başlarında Batılı devletlerle ittifak yaparak Osmanlı Devleti ve TBMM Hükümeti aleyhine faaliyetlere girişen Ermeniler ve bazı Kürt aşiretleri, daha Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra bir araya getirilerek ortak hareket etmeleri istenmiş, ancak bu mümkün olmamıştı.¹⁸⁵

Diğer yandan Ermenilerin Kürtler üzerindeki faaliyetleri son bulmamış ve bu ısrarın bir sonucu olarak çeyrek asır sonra bazı konularda ortak hareket edilmeye başlanmıştı. Bu işbirliğinin ilk adımı Paris Barış Konferansı'nda atılmış, bağımsız Ermenistan ve Kürdistan tezlerini savunmak üzere, Ermeni Bogos Paşa¹⁸⁶ ile Kürt Şerif Paşa birleşerek gizli faaliyet gösteren "Kürt Teali ve Teavün Cemiyeti"ni kurmuşlardı.

Ermeniler ve Kürtler arasında bağımsızlık amacıyla başlayan işbirliği, ilerleyen dönemde büyük devletlerin de kışkırtması ile daha da gelişmişti. Büyük devletlerin bundan amacı, Büyük Ermenistan'ın kurulması için Doğu Anadolu'daki Kürt aşiretlerini kullanmaktı.¹⁸⁷

Diğer taraftan, bu devletler içerisinde öne çıkan İngiltere, Doğu Anadolu'daki Kürt aşiretlerini Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı denge unsuru olarak kullanmaya başlamış, özellikle uluslararası alana taşınmış meseleler görüşülür iken bölgede karışıklık çıkararak Ankara Hükümeti'ni zor duruma sokmaya çalışmıştı.

İngiltere'nin Doğu Anadolu'daki faaliyetleri sadece bununla sınırlı kalmamış, İngiltere, Rusların başlattığı çalışmalarını geliştirerek Ermeni ve ayrılıkçı Kürtleri kendi kontrolünde

¹⁸⁴ Köger, "Hoybun Cemiyeti ve Doğu Anadolu'daki Faaliyetleri", s.79.

¹⁸⁵ Kâzım Karabekir, **Kürt Meselesi**, İstanbul 1995, s. 10-11.

¹⁸⁶ "Bogos Nubar Paşa, Eçmiyazın Katogisosluğu tarafından 1912 yılında Avrupa'ya gönderilen Ermeni temsilcisidir. Nubar Paşa, Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan bir ay sonra İtilaf Devletlerine bir muhtıra göndererek, Ermeniler için Kafkasya'dan İskenderun Körfezi'ne kadar uzanan Büyük Ermenistan'ın İtilaf Devletlerinin, ABD veya Milletler Cemiyeti'nin sahiplik ve himayesi altında bağımsız bir devlet olarak kurulmasını istemiştir" **Taşnak-Hoybun**, İleri Yayınları, İstanbul, s.89

¹⁸⁷ Salim Cöğce, "Büyük Ermenistan'ı Kurma Projesinde Kürtlere Biçilen Rol" I. Milletler Arası Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Güvenlik ve Huzur Sempozyumu (Elazığ, 27-28-29 Mart 2000) **Bildiriler**, Elazığ 2000., s. 511-525

işbirliğine zorlamaya başlamış, bağımsızlık isteyen bu iki unsuru Osmanlı Devleti'ne karşı ortak hareket etmeye sevk etmişti¹⁸⁸. Bu hareketin Kürtçüler için ayrı bir önemi vardı. Zira Cumhuriyetin kuruluşuna kadar bağımsız Kürdistan isteyen gruplar içlerinde birlik sağlamayı başaramamıştı¹⁸⁹.

a- Hoybun Kelimesinin Anlamı

Hoybun, sözcük anlamıyla, kimilerince göre "benlik, öz benlik" anlamına gelirken¹⁹⁰, kimilerine "özerklik, özü oluşturma" anlamına gelmektedir¹⁹¹. Hoybun, Ermenilerce uzun yıllardır kullanılan ve Ermeni yurdu anlamına gelen "Haypun" sözcüğüne de benzemektedir. Örgüt dağıttığı bildirilerde Hoybun adını Kürtlerinin toplandıkları yer olarak belirtmekteydi.¹⁹²

b- Hoybun Cemiyeti'nin Kuruluşu ve Genel Programı

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkması; İtilaf Devletleri'yle yaptığı Mondros Mütarekesi ve Sevr Antlaşması'yla topraklarının bölünmesini gündeme gelmesi, Kürtleri ve Ermenileri harekete geçirmişti. Özellikle İngiliz entrikalarıyla kışkırtılan Kürtler, Mütareke'nin yarattığı elverişli koşullardan yararlanarak Kürdistan devleti hayalini gerçekleştirmeye çalışmaktaydı. Bunun için kurucuları hemen aynı olan Kürdistan Teali Cemiyeti, Kürt Neşr-i Maarif Cemiyeti, Kürt Millet Fırkası, Kürt Kadınları Teali Cemiyeti başta olmak üzere yeni dernekler kuruldu. Ancak hepsinin arasında dikkati en çok çeken Kürdistan Teali Cemiyeti olmuştu. Kurtuluş Savaşı sonunda ise bütün bu dernekler tasfiye edilmiş, dernek mensupları faaliyetlerini ancak yurt dışında sürdürebilmişlerdi.¹⁹³

Cumhuriyetin ilanını izleyen yıllarda Şeyh Sait Ayaklanması'nın bastırılmasına ve Musul sorununun çözümlenmesine rağmen, asayiş tam anlamıyla sağlanabilmiş değildi. Muhafif eylemlerin alınan tedbirlerle gittikçe azalmasına rağmen derin bir muhalefetin içten içe sürdüğü

¹⁸⁸Rahmi Doğanay, "Cumhuriyet Dönemi İsyanlarının Mahiyeti", Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu (Elazığ 17-19 Ekim 2001) **Bildiriler**, Elazığ 2002, s. 260

¹⁸⁹ Kemal Kirişçi-Gareth M, Winrow, **Kürt Sorunu**, İstanbul 1997, s. 83

¹⁹⁰ Yaşar Kalafat, **Şark Meselesi Işığında Şeyh Sait Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar**, Ankara, 1992, s. 136 vd.

¹⁹¹Şadilli, **Türkiye'de Kürtçülük Hareketleri**, s.166.

¹⁹² Aytepe, "Yeni Belgeler Işığında Hoybun Cemiyeti", s.51.

¹⁹³ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, c.1, İstanbul 1981, s.101.

anlaşıyordu. Şeyh Sait Ayaklanması'nı izleyen yıllarda küçük çapta da olsa başka yerel ayaklanmalar çıkmıştı.¹⁹⁴

Şeyh Sait ayaklanmasından sonra İskender Bey, Dr. Şükrü Mehmet Sekban ve diğer Kürt milliyetçileriyle (İhsan Nuri, Mülazım Vanlı Rasim, Hertuşlu Mülazım Hurşit) görüşmüş, Şeyh Sait'in büyük oğlu Ali Rıza ile haberleşmiş ve onların Kürt ulusal kurtuluşu ile ilgili bir kongre toplanmasına taraftar olduklarını öğrenmişti. Ayrıca, Paris'te bulunan Şerif Paşa ile mektuplaşarak, Avrupa'da Kürtler lehine siyasî faaliyette bulunmasını teklif etmişti. Kürt aydınları bir kongre yapılmasını istemekteydi, İskender Bey birçok aşiret reisinden kongreye katılacakları vaadini aldıktan sonra, artık iş kongrenin toplanacağı yerle toplantıyı mümkün kılacak araçların bulunmasına kalmıştı, İskender Bey aynı zamanda Ermenilerle temas halindeydi ve Şerif Paşa ile Bogos Nubar Paşa arasında yapılan anlaşmaya bir uzlaşma aralarında sağlanmıştı. Taşnak Partisi, Ermeni-Kürt ilişkilerinde bir anlaşma sağlanabilmesi için uzun süredir çaba harcamaktaydı. Ülke içinde ve dışında birçok Kürt önderleriyle ilişki içindeydi. 1924'te, Sevr Antlaşmasında belirlenen sınırlar ve ilkeler dâhilinde Taşnak Partisi ve Kürt Milli Komitesi arasında bir anlaşma yapıldı. İskender Bey'in Ermenilerle yaptığı bu anlaşmaya göre, anlaşmazlık nedeniyle uzun zamandan beri Ermenilerin Kürtler aleyhinde yaptıkları propagandalara son vermesi kararlaştırıldı. Ermeniler sahip oldukları yayınlar aracılığıyla hangi memlekette olursa olsun Kürt davasını savunacaklar ve Kürtlerin birbirleriyle ilişkilerine Kürt örgütü kuruluncaya kadar aracı olacaklardı. Ayrıca, "Büyük Ermenistan" davasından da vazgeçeceklerdi.¹⁹⁵

Bütün bu gelişmeler sonrasında, Hoybun Cemiyeti Lübnan'ın Bihamdun Kent'inde, Kürt Milli Genel Kurultayı adı verilen toplantıda, Kürdistan Teali Cemiyeti, Kürt Teşkilat-ı İçtimaiye Cemiyeti, Kürt Milli Fırkası ve Kürt Ulusal Birliği adlı örgütlerin temsilcilerinin katılımıyla 5 Ekim 1927'de kurulmuştur.¹⁹⁶

Değişik tarihlerde yayımlanan bazı kaynaklarda, Hoybun'un kuruluş tarihi, yeri ve ilk başkanının kim olduğu konusunda bazı veriler sunulmuştur. Örneğin Dr. İbrahim Etem Gürsel, Hoybun'un 1920 yılında Paris'te kurulduğunu ve başkanlığına Şerif Paşa'nın getirildiğini belirtir.

¹⁹⁴ Oğuz Aytepe, "Hoybun Cemiyetinin Amerika Faaliyetleri", *Tarih ve Toplum Dergisi* (Ağustos, 1998), s.55.

¹⁹⁵ Oğuz Aytepe, "Yeni Belgeler Işığında Hoybun Cemiyeti", *Tarih ve Toplum Dergisi*, (Ekim 1998), s.50.

¹⁹⁶ Aytepe, "Yeni Belgeler Işığında Hoybun Cemiyeti", s.50.

Kürtler üzerine bir monografi kaleme alan Hasan Arfa, örgütün 1920 yılında Paris'te M. Emin Zeki ise, Hoybun Mısır'da kurulduğunu yazar. Mehrdad R. İzady daha değişik bir tarih vererek Hoybun'un 1918 yılında Paris'te kurulduğunu açıklar.¹⁹⁷

Yaşar Kalafat ise Hoybun'un ilk toplantısını 1927 Şubat ayı içerisinde Revandiz'deki Seyit Taha'nın evinde yapıldığını ve organizasyonun perde arkasında İngilizlerin Irak Olağanüstü Komiser Yardımcısı ve istihbarat servisi mensubu Edmonds'un ve İngiliz Elçiliği'nden Yüzbaşı Motfoltre'un olduğunu ileri sürmektedir.¹⁹⁸

Yine bu toplantıda Yüzbaşı Motfoltre, İngilizler namına şu maddeleri ileri sunarak Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı haince politikalarını açıklılıkla dile getirmiştir:

a) İngilizler daima mazlum milletlerin hamisi olmuşlardır. Kürtlere de yardım edeceklerdir. İcabında kendilerine silah ve cephane verecekleri gibi, Nasturilere de Kürt elbisesi giydirerek yardım ettireceklerdir. Fakat her şeyden evvel muvaffak olmak ve bunun için de birleşerek büyük bir cemiyet vücuda getirmek lazımdır.

b) Şemdinan tarafından taarruz ve Van işgal edildiği takdirde İngiliz yardımı her sahada kendini gösterecektir.¹⁹⁹

Hoybun Örgütü'nün Ekim 1927'deki ilk toplantısına Bedirhanilerden üç kardeş Kamuran, Celadet Ali ve Süreyya'dan başka, Memduh Selim, Cerablus'tan Barazi Aşireti reislerinden Şahin Beyoğulları Bozan ve Mustafa Şahin, Diyarbakırlı Cemilpaşazade Kadri ve Ekrem, Cezire'de oturan Hevirkiye Aşireti Reisi Haco, Şeyh Sait'in iki kardeşi, Diyarbakırlı Fehmi, Süleymaniyeli topçu zabitlerinden Abdülkerim Şalum, Gürcü Nizamettin ve eski Van Mebusu Vahan Papazyan²⁰⁰ katılmıştı.²⁰¹

İkinci toplantı 1927 Mart'ında Seyit Taha'nın²⁰² evinde, Şeyh Sait'in oğlu Ali Rıza ve kaçak zabitlerden Kasım'ın katılımıyla yapılmıştır. Cemiyetin adı olan Hoybun, bu toplantıda

¹⁹⁷ Rohat Alakom, *Hoybun Örgütü ve Ağrı Ayaklanması*, İstanbul 1998, S.24.

¹⁹⁸ Yaşar Kalafat, *Şark Meselesi Işığında Şeyh Sait Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar*, Ankara, 1992, s. 134 vd.

¹⁹⁹ *Taşnak-Hoybun*, s.20.

²⁰⁰ "1876 yılında Van'da dünyaya geldi. Petersburg'da Tarih ve Edebiyat eğitimi gördü. Ermeni Komitesi temsilcisi iken Meclis-i Mebusan seçimlerinde aday oldu. 30 Aralık 1908 tarihinde 61 oy alarak Van'dan mebus seçildi. Üçüncü devrede de bu görevi sürdürdü. Birinci Dünya Savaşı'nda ise Ermeni çetelerine liderlik yapmıştır."

Taşnak-Hoybun, s.91.

²⁰¹ AYTEPE, "Yeni Belgeler Işığında Hoybun Cemiyeti", s.50.

²⁰² "1881 yılında çıkan isyanın lideri Seyh Ubeydullah'ın torunudur. Babası ise Seyh Muhammed Sıddık'tır. Seyh Muhammed Sıddık, Kürt Teali Cemiyeti'nin başkanlığını da yapan ve Seyh Said isyanındaki faaliyetlerinden dolayı idam edilen Seyyid Abdülkadir'in yeğenidir. Seyyid Taha, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Ruslarla mektuplaştı.

tespit edilmişti. Hoybun'un üçüncü toplantısının da aynı yerde, Kaptan Motfoltre başkanlığın da yapılmıştı. Ancak, toplantıda Şeyh Sait'in oğlu Ali Rıza ile Seyit Taha arasında anlaşmazlık çıkmış, sonradan Yüzbaşı Motfoltre'un organizesi sonucu sorun halledilmişti.²⁰³

Hoybun 1927 yılındaki ilk kuruluş kongresinde kabul edilen tüzüğü²⁰⁴, kongrede alınan bazı kararlar, sonuç bildirgesine kardeşlik yemini gibi bazı belgelerin içeriği, Hoybun istemleri konusunda önemli bilgiler içermekteydi.

Taşnak-Hoybun, Türkiye Cumhuriyeti'ni parçalamak, emperyalizmin çıkarları için çalışmak amacıyla İngilizler tarafından desteklenmiş olan Kürt ve Ermenilerden oluşturulmuş bir örgüttü. İskeleti Taşnaklardan, ruhu İngilizlerden ve eti Kürtlerden oluşan ve görünürdeki amacı bağımsız bir Kürt devleti kurmak olan bu örgütün, gizli kuruluş ereği ise İngilizlerin petrol imparatorluğunu korumak ve İngiliz çıkarlarına hizmet etmektir.²⁰⁵

5 Eylül 1929'da Dâhiliye Vekâleti'nden Riyaset-i Cumhur Kâtib-i Umûmiliği'ne gönderilen ve Ermeni Taşnak Komitesi'nin Paris'te yaptığı 2. Kongre kararlarını ihtiva eden "mahrem" raporda; Kürt-Türk muharebâtının devam ettiği, Kürtlerin muzaffer olacağı, Süreyya Bey Bedirhan'ın Kürt ve Ermenilerle meskûn şehirlerde tahriklerde bulunduğu, Kürt-Ermeni işbirliğinin güçlendirilmesi gerektiği, Rumların Kürtlerle ilgilendikleri, New York'ta çıkan Yunan National Herald gazetesinin Hoybun Komitesi'nin tebliğleriyle, Süreyya Bey Bedirhan'ın makalelerini neşrettiği, Türkiye aleyhinde propaganda yaptığı, Ermeni ve Rum'u katletmiş Türk Hükümeti mensuplarının Amerika'ya kabul edilmemeleri gerektiği, hariçte emniyetini sağlayan Türkiye'nin son dört-beş yıl içinde dâhilde izleri kaybolmayacak inkılaplar yaptığı, geliştiği, Türklerin Anadolu'nun her tarafını dolduracak nüfusta olmadığından Doğu Anadolu'nun Ermeni ve Kürtlere verilmesi gerektiği, Kürt meselesinin Ermeni meselesine bağlı olduğu, Şeyh Said İsyanı'nın Türk Hükümeti'ne 100.000 liraya ve 50.000 kişinin telefine sebep olduğu, tırmandırılan yeni Kürt hareketinin Türkiye'ye daha büyük gailer açacağı, bu harekâta Ermenilerin yanı sıra Lazların, Çerkezlerin, İtilâfcüyan, Halifecilerin harekete geçirilmesinin lüzumlu olduğu, İstiklâl ümitlerini Türkiye'ye bağlanmış olan Gürcüler ve Azerilerin ve diğer

1923 yılında ise İngilizler tarafından Irak'ın Revanduz bölgesi kaymakamlığına getirildi. 1932 yılında Irak'ın bağımsızlığını kazanması üzerine İran'a dönen Seyit Taha, 1939 yılında Tahran'da öldü." Taşnak-Hoybun, s.90.

²⁰³ AYTEPE, "Yeni Belgeler Işığında Hoybun Cemiyeti", s.51.

²⁰⁴ Hoybun Cemiyetinin tüzüğü için Bkz. EK- 1

²⁰⁵ Taşnak-Hoybun, s.11.

Kafkas milletlerinin en büyük düşmanlarının sadece Rusya değil aynı zamanda Türkiye olduğu ifade edilmişti.²⁰⁶

Bu raporda, Ermeni-Hoybun işbirliği ve Hoybun'un amacı açıkça ortaya konulmaktaydı. Hoybun sözde bir Kürt devletini altı bölgeye ayırmış olup Ağrı'yı merkez ve Birinci Bölge kabul etmiştir, İkinci Bölge Şeyh Barzan hududu, Üçüncü Bölge Haco Ağa'nın bölgesi, Dördüncü Bölge Barazi aşiretinin içindedir. Beşinci Bölge "Sason" Muş'un güneyinde bir kasabadır. Altıncı bölge ise Dersim idi.²⁰⁷ Hoybun Cemiyeti'nin bu sözde bölgesel yapılanması günümüzde PKK- KONGRAGEL terör örgütünün yapılanması ile bölgesel olmasa da düşünce yapısında benzerlikler göstermektedir. Terör örgütü Türkiye üzerindeki sözde yapılanmasını; Dersim, Orta Saha, Toros, Güney, Serhat, Karadeniz ve Zagros olarak yedi bölgede yapmıştır.

Hoybun'un genel programı öncelikle İran, Irak ve Suriye'deki Arap halkına ve onların himayecilerine karşı dostça bir tutum takınarak o yerlerdeki büyük Kürt bölgelerinin barış ve refahını güvence altına almak, sonra da aynı kaderi paylaşan Ermeni ulusuyla dostluk kurarak Türkiye'ye karşı işbirliği yapmak, Ermenistan ve Kürdistan'ın bağımsızlıklarının, toprak bütünlüklerinin karşılıklı olarak kabul edilmesini de bir ilke olarak benimsemekti.

Ayrıca bu cemiyetin kirli yüzü daha kuruluşunda benimsediği tüzüğü ve I. Kongresi'nde aldığı bazı kararlarla ortaya çıkmış bulunuyordu. Genç Türkiye Cumhuriyetini ve onun kahraman ordusunu karşısına alan bu terör örgütü bozguna uğratılacak ve sadece hayal peşinde olan mensupları ülke dışına kaçacaklardı. Hoybun tüzüğü ve kurultayının bazı madde ve kararları şunlardır:

- 1) 1927 senesi Ekim ayının beşinci günü toplanan Birinci Kürt Kongresi'nin kararıyla ve Hoybun adıyla ulusal bir Kürt örgütü kurulmuştur.
- 2) Örgütün amacı, Türkiye boyunduruğu altında bulunan Kürdistan ve Kürtlerin kurtuluşu ve doğal ve ulusal sınırları içinde bağımsız bir Kürdistan devletini kurmaktır.
- 3) Bu amaca ulaşabilmek için, örgüt tüm Kürtleri etrafında toplayacak, karşılıklı çıkarlar esaslı çerçevesinde her türlü unsurla ilişkiye geçecektir.
- 4) Kürt ulusal andını ve bu tüzüğün gereklerini kabul eden ve yerine getiren her Kürt, Hoybun Örgütü'ne girebilir.

²⁰⁶ Azmi Süslü, " Rum-Ermeni-Hoybun İşbirliği ve Anadolu'daki Toplu Mezarlar", *Bellekten*, C:LVII, 16, s.244.

²⁰⁷ Aytepe, "Yeni Belgeler Işığında Hoybun Cemiyeti", s.51.

5) Her fert örgüte giriş esnasında bir giriş ücreti verecek ve aylık bir taahhütte bulunacaktır.²⁰⁸

c- Hoybun Cemiyeti'nin Faaliyetleri

Hoybun, Suriye'nin yanı sıra Kahire, Paris ve Amerika'da merkezler kurmuş ve etkin çalışmalar yürütmüştü. Ancak, örgüt iddiasının aksine, bütün Kürtleri temsil edebilecek yapıda değildi. Sürgündeki küçük bir topluluğun Kürtlerin tamamını temsil etmesi mümkün de değildi. Kürt halkı örgüt hakkında pek az şey biliyordu. Örgütün diğer bir zayıf yönü de, kuruluş aşamasında da görüldüğü gibi, yabancı güçlerin etkisi altında kalmış olmasıydı.²⁰⁹

Diğer taraftan Hoybun Cemiyeti sadece Taşnak Ermeni Cemiyeti ile siyasî ve askerî bir ittifak yapmakla kalmamış, Türkiye'ye karşı düşmanlıkları bilinen Nasturi ve Yezidilerin yanı sıra ittifakta belirtildiği gibi, bölgede yaşayan bazı Çerkezlerle de işbirliğine gitmeyi de amaçlamıştı. Özellikle ittifakta dikkati çeken diğer hususlar, Türkiye'ye karşı içerden ve dışarıdan genel bir isyan hareketinin planlanması, daha 1928 yılında Dersim bölgesinde bir isyan çıkarmak konusunda mutabakata varılarak hazırlıklar yapılmıştı. Nitekim İran'ın bu desteği Ağrı isyanlarında açıkça görülmüştü.²¹⁰

Örgüt, propaganda faaliyetleri ile ilgili olarak Taşnak Partisi adına Paris bürosundan Camlayan'ı, Hoybun adına da Süreyya Bedirhan'ı görevlendirmişti. Camlayan Yunanistan, Bulgaristan, Romanya ve Mısır'da ziyaretlerde bulunarak konuşmalar yapmış ve örgüte malî kaynak temin etmişti. Hoybun, Süreyya Bedirhan'ı da bir kaç kez Amerika'ya göndermişti.²¹¹

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra sayıları sekiz bine ulaşan bir grup Kürt Amerika'ya göç ederek Michigan, Detroit, Indiana Whiting, Gary ve Philedelphia'da yerleşmişlerdi. Süreyya Bedirhan ve Dr. N. M. Bekir Bey, Hoybun Cemiyeti'ni Michigan Eyaleti'nin Detroit Şehri'nde Amerika Hükümeti'nden aldıkları 6 Şubat 1929 gün ve 17632 sayılı ruhsatla kurmuşlardır. Cemiyet'in ruhsatı; "State of Michigan County of Wayne. Detroit, Michigan No: 17632, Hoyboon Incorporated" olarak kaydedilmişti. Cemiyet, "Kürdistan istiklali uğrunda mücadele ederken ölenlerin eş ve çocuklarına yardım etmek amacıyla" kurulmuştu.²¹²

²⁰⁸ Taşnak-Hoybun, s.74-75.

²⁰⁹ AYTEPE, "Yeni Belgeler Işığında Hoybun Cemiyeti", s.52.

²¹⁰ Sarııay, "Hoybun Cemiyeti ve Türkiye'ye Karşı Faaliyetleri", s.32.

²¹¹ Vedat Şadillı, Türkiye'de Kürtçülük, s.169.

²¹² AYTEPE, "Hoybun Cemiyetinin Amerika Faaliyetleri", s.57.

Örgüt Chicago Illinois, Gary Indiana ve Whiting'de şubeler kurmuştu. Warchaster'da da faaliyette bulunan Süreyya Bey orada pek rağbet görmemiş, ancak oradaki şubeye dört yüz elliden fazla Ermeni üye olmuş ve para yardımı yapmışlardı. Süreyya Bey, Amerika'daki çalışmalarını Ermenilerin yoğun yardımlarıyla sürdürmüştü. Özellikle Peabody ve Boston şehirlerini ziyaretinde Ermenilerden yakın ilgi görmüştü.²¹³

ç- Hoybun Cemiyeti'nin Dağılması

Hoybun içinde çok farklı güçler bulunmaktaydı, örgütün merkez ve alt birimlerinde yer alan kadrolar çok değişik toplumsal tabakalardan gelmekteydi. Zaman zaman örgüt bu değişik güçlerin çatıştığı bir konuma düştü. Bu çatışmalar ve görüş ayrılıkları sonunda büyük boyutlara ulaşmış ve örgütten bazı kopmalar olmuştu. Hoybun örgütü içindeki ilk ciddi çalkantı, 1928 yılında ilan edilen ve daha sonraları sık sık tekrar edilen af ilanı ile başladı. Hoybun içindeki asıl çekişme ise, 1929 yılında Suriye'ye yerleşen ve Hoybun saflarına katılan Cemil Paşa ailesi ve daha önceleri örgüt içinde belli bir hâkimiyeti olan Bedirhaniler arasında başladı. Bu görüş ayrılıkları 1930 yıllarından sonra, Ağrı isyanının bastırılmasıyla su yüzüne çıktı.²¹⁴ Cemilpaşazâde ve Bedirhaniler arasındaki karşılıklı eleştiriler ve suçlamalar öyle sert boyutlara ulaşmıştı ki, sonunda Bedirhaniler örgütten 1932 yılında tümüyle ayrılmak zorunda kalmıştı.

Ağrı İsyanı'nın kısa sürede bastırılması örgütün moralini bozmuş, bunun üzerine bölgede önemli bir güç olan Birinci Genel Müfettiş İbrahim Tali Bey, örgüt fedailerince öldürülmek istenmişti.²¹⁵

Örgüt parasının Kürt yöneticiler tarafından istismarı Ermenilerin sızlanmasına neden olmuştu. Örgütün beş bin lirası Kâmuran, Celadet ve Rüştü arasında paylaşılmıştı. Bu istismarlar nedeniyle Paris Taşnak Genel Merkezi her yılbaşında üyelere ödediği tahsisatı 1935 yılından itibaren ödemeyeceğini Celadet Bedirhan'a bildirmesi üzerine Hoybuncularla Taşnakların arası açılmıştı. Ayrıca örgütün üst düzey yöneticilerinden Kâmuran Bey kendine verilen görevleri yapmadığı gibi, birçok suiistimallere yol açmıştı. Bunun üzerine Hoybun 1934

²¹³ AYTEPE, "Hoybun Cemiyetinin Amerika Faaliyetleri", s.57.

²¹⁴ ALAKOM, Hoybun Örgütü ve Ağrı Ayaklanması, s.100.

²¹⁵ AYTEPE, "Yeni Belgeler Işığında Hoybun Cemiyeti", s.54.

yazında bir toplantı yapmış, üç gün süren sorgulamalar sonucu Kâmuran Bey'in pek çok kusuru görüldüğünden örgütten uzaklaştırılmıştı. Celadet Bey ve Haco Ağa da istifa etmişti.²¹⁶

Hoybun içindeki çatışan farklı güçleri toparlayan, örgütün bütünlüğü için çabalayan ve örgüt içinde belli bir hâkimiyet peşinde olmayan uzlaşmacılar²¹⁷ olarak tanınan bir grup Hoybun örgütünü ayakta tutmaya çalıştıysa da; 1946'da Mahabad Kürt Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla, diğer Kürt örgütleri gibi Hoybun da bu cumhuriyete katılmış ve faaliyetlerine son vermişti.²¹⁸

Kurulduğu günden itibaren Türkiye Cumhuriyeti'nin temel taşları ile oynayarak etnik ayrımcılığı ön plana çıkararak bu örgütü aslında bir terör örgütü olarak değerlendirmekte mümkündür. Tüm desteğini tıpkı günümüzde olduğu gibi batılı devletlerden alan bu örgütün faaliyetleri Ağrı İsyanı bölümünde detaylı olarak ele alınacaktır.

²¹⁶ Aytepe, "Yeni Belgeler Işığında Hoybun Cemiyeti", s.54.

²¹⁷ "Memduh Selim, Mustafa Şahin, Bozan Şahin, Ahmed Nafiz, Arif Abbas, Abdurrahman Ali Yunus ve Nuri Dersimi" Alakom, Hoybun Örgütü ve Ağrı Ayaklanması, s.105.

²¹⁸ Aytepe, "Yeni Belgeler Işığında Hoybun Cemiyeti", s.55.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLIDAN CUMHURİYETE UMÛMÎ MÜFETTİŞLİK TEŞKİLATININ KURULMA SÜRECİ

I-OSMANLI DEVLETİNDE İDÂRÎ YAPILANMA

A-İlk Umûmi Müfettişliğin Kurulması

XIII. yüzyılda Anadolu ve Balkanlar'ın feodalleşme sürecine girdiği bir dönemde kurulmaya başlayan Osmanlı Devleti, Anadolu'da büyük bir artış göstermiş olan nüfusa bağlı üretim ve yerleşme sorunlarının çözümü yolunda, üretim güçlerini merkezî denetim altına alan bir sistem kurmak zorunda kalmıştır. Bu sistemin temeli tımar rejimidir. Üretim güçlerinin kısıtlılığı, yoğun nüfusun gereksinim gösterdiği yerleşme, geçim ve beslenme kaynaklarının yaratılması için savaş ve fetihleri de gerektirdiğinden, üretim süreci askerî görevlere bağlanmış ve böylece toplumsal yapı, merkezî bir denetim altında bir ordu gibi örgütlenmiştir²¹⁹.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan başlayarak din kuralları, yönetim ve hukuk alanında en üstün yasa olarak gözetilmiştir. Toprak-insan ilişkilerinde olduğu gibi, yönetim sisteminde de geleneklere ve törelere önemli bir yer tanınmakla birlikte, genelde İslam hukukunun temel ilkelerine uygunluk aranmıştır

Osmanlı yönetiminde en önemli ya da yüksek divan, padişahın katıldığı Divan-ı Hümayun'dur. Ancak başta Divan-ı Hümayun olmak üzere divanlar, değişen koşullara bağlı olarak diğer kurumlar gibi giderek işlevlerini yitirmiş ve sonunda XIX. yüzyılda yerini yeni organlara bırakmışlardır.²²⁰

İmparatorluk genişledikçe taşra yönetiminde değişiklikler olmuş ve III. Murat'tan başlayarak ülkede yeni bir yönetsel bölünme uygulanmıştır. Buna göre, taşra yönetimi eyalet, sancak ve kaza olmak üzere üç aşamadan oluşmuştur.²²¹

Tanzimat sonrasında eyaletlerin sorumlusu olan valilerin yetkileri kısıtlanmış, askerî ve malî yetkilerini doğrudan merkezle ilişkili olan görevlilerle bölüşmek zorunda

²¹⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1988. s.504.

²²⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara, 1984. s.45.

²²¹ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara, 1991, s.10.

bırakılmıştır²²².1856 Islahat Fermanı'ndan sonraki gelişmeler ve Osmanlı vilayet yönetiminin aldığı biçim, günümüz Türkiye'sinin yönetsel yapısını büyük ölçüde etkilemiş, hatta belirlemiştir. Islahat Fermanı'nın belirleyici özelliği yönetim, maliye ve yargı organlarının yeniden düzenlenmesiyle; vilâyet, livâ ve nahiye düzeyindeki halkın yönetimde etkili olmalarını öngörmesidir. Fermana öngörülen vilâyet yönetim sistemi, 1861 yılında çıkarılan Lübnan Nizamnamesiyle, Cebel-i Lübnan'da uygulanmaya başlanmıştır.²²³

1876 I. Meşrutiyet'le başlayan anayasal dönem siyasal yapıdaki önemli gelişmelere bağlı olarak yönetsel yapıda da bazı değişimlere sahne olmuştur. Ancak bu dönemde yerel yönetimler alanında belirgin değişimler gözlenmesine karşılık, merkezi yönetimdeki gelişmeler sınırlı kalmış ve bu alanda Tanzimat'ta temelleri atılan yapı korunmuştur. I.Meşrutiyet yıllarında yürütme organı konumunda olan Babıñli, temel yapısını korumakla birlikte bazı değişimlere de uğramıştır.²²⁴

Meşrutiyet dönemlerinde taşra yönetimini incelediğimiz zaman ise I.Meşrutiyet'in başlarında, taşrada üç çeşit yönetim bölgesiyle karşılaşırız. Bunlar; merkeze bağlı vilayetler, merkeze bağlı bağımsız sancaklar ve ayrıcalıklı eyaletlerdir.

İmparatorlukta taşra yönetimi vilayet örgütlenmesi içinde merkeze bağlanmışsa da özel durum ve konumlarından ötürü belli yerler-doğrudan merkeze bağlı - bağımsız sancak statüsündedir. Bunlar, yöneticisi yabancı devletlere danışılarak seçilen Cebel-ü Lübnan Sancağı'yla, yine özelliği bulunan Beyrut, Kudüs ve Canik'dir.²²⁵

Özerk ya da ayrıcalıklı eyaletlere gelince; bunlar içişlerinde serbest, imparatorluğa bağımlı olan ya da onun otoritesini tanıyan Eflak ve Boğdan Beylikleriyle, Sırbistan, Karadağ, Sisam, Mısır ve Tunus eyaletleridir.²²⁶

1902 yılında Makedonya'da meydana gelen ayaklanmanın ardından yine aynı yıl Rumeli Vilayetleri ile ilgili bir düzenleme yapılmıştır. Bu düzenlemenin önemli maddeleri şunlardır:

1. Valinin; bayındırlık, ticaret, ziraat ve sanayinin gelişmesin için çalışması, bayındırlık müdürlükleri kurulması.

²²² Muzaffer Sencer, *Türkiye'nin Yönetim Yapısı*, İstanbul: 1986, s.77.

²²³ İber Ortaylı, *Tanzimat'tan Sonra Mahalli İdareler (1840-1878)*, Ankara, 1974., s.38.

²²⁴ Bülent Tanör, *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri*. İstanbul: 1992. s. 109.

²²⁵ Sencer, *Türkiye'nin Yönetim Yapısı*, s.91.

²²⁶ Sencer, *Türkiye'nin Yönetim Yapısı*, s.92.

2. Yabancılarla temastan vali sorumlu kalmak şartıyla, "Umur-u Ecnebiye" müdürlüklerinin kurulması.
3. Jandarmada hem Müslümanların, hem de Hristiyanların kullanılması.
4. Henüz bulunmayan kasabalarda nizamiye mahkemelerin kurulması, mahkeme üyelerini adliye nezareti yarı yarıya Müslüman ve hristiyandan seçecektir.
5. 50 evli her köyde okul bulundurulması.
6. Maarif vergisinin 2/3'ünün vilayet, 1/3'ünün de İstanbul'da yüksek okullar için sarf edilmesi.
7. Vilayet gelirin %5'inin bayındırlık işlerinde kullanılması.
8. Vezir rütbesinde bir Umûmî Müfettişin tayini ve maiyetinde sivil ve askerî memurların bulunması.

Ayrıca tayin edilecek Umûmî Müfettiş'in görevleri şu şekilde belirtilmişti: Bu hükümleri uygulamak ve valilerle mülkî ve malî işleri görüşmek, ıslahı icap eden noktaları Babîâli'ye bildirmek, valilerle danışarak icap eden memurları azletmek ve icap edenleri mahkemeye vermek, bu gibi memurlardan irade ile tayin edilmiş olanların yerlerine başkalarının tayini için Babîâli'ye müracaat etmek.²²⁷

Talimâtname'de belirtilen Umûmî Müfettişlik ile ilgili madde de hemen uygulamaya geçirilmiş ve 1902 yılında Hüseyin Hilmi Paşa Vilâyet-i Selâse (Üç Vilayet: Selânik, Manastır, Kosova) Müfettiş-i Umûmîsi olarak atanmıştır. Hüseyin Hilmi Paşa, bu üç vilayetin ekonomik yaşayışını yükseltmek, adliyeyi düzeltmek, eğitim işlerini ilerletmekle görevlendirilmiş ve II. Meşrutiyet'in ilanına (1908) kadar da bu görevde kalmıştır.

1902 Talimatnamesiyle ilk kez Türk idare sisteminin içerisine giren Umûmî Müfettişlik teşkilatına, çalışmalarına II. Meşrutiyetin ilanı ile son verilmiş; ancak bu ilk uygulama, hem 1913 İdare-i Umûmîye Vilayet Kanunu'nda, hem de 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda yer alan Umûmî Müfettişlik teşkilatının kurulmasıyla ilgili düşüncelere basamak teşkil etmiştir.

1913 yılında çıkarılan İdare-i Umûmîye Vilayet Kanunu ile vilayet yönetiminde merkezilik ve yerinden yönetim ilkeleri bağdaştırılmak istenmiştir. Buna göre, vilayet yönetimi, il genel yönetimi ve il özel yönetimi olmak üzere iki yönlü bir görünüş kazanmıştır.

²²⁷ Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılâbı Tarihi, C:1, Ankara, 1991, s.167.

Bunlardan birincisi devlet yönetiminin il düzeyindeki örgütleri, ikincisi ise bir yerel yönetim örgütü olarak il tüzel kişiliğidir²²⁸.

1913 İdare-i Umûmîye Vilayet Kanununun konumuz açısından eni önemli maddesi ise, Umûmî Müfettişlik teşkilatının kurulmasıyla ilgili bölümdür. Bu kanunda Osmanlı Devleti'nin müfettişlik dairelerine ayrılacağı ve her müfettişlik dairesinin başına bir Müfettiş-i Umûmî atanacağı bildirilmektedir. Müfettiş-i Umûmîlerin, Meclis-i Vükelâ kararıyla beş sene için tayin edileceği ve bunların görev ve yetkileri için de ayrı bir talimatname hazırlanacağı açıklanmaktadır. Yine Müfettiş-i Umûmîlerin yanında görev yapacak memurların da Meclis-i Vükelâ'ca atanacağı belirtilmektedir.²²⁹

Müfettiş-i Umûmîlerin görev ve yetkilerine gelince; bunlar müfettiş daireleri içerisinde kanun ve nizamnamelerin uygulanmasından, asayiş ve emniyetten, halkın refah ve huzurundan sorumludurlar. Müfettiş-i Umûmîler görevli oldukları daire dâhilinde uygun gördükleri şehri kendileri için merkez seçerler. Müfettiş-i Umûmîler lüzum gördükleri takdirde bölgeleri içinde istedikleri sayıda telgraf memuru, jandarma ve asker bulundurabilirler. Müfettiş-i Umûmîler teftiş daireleri içerisinde görev yapan memurların çalışmalarını takip ederek, gerek gördükleri takdirde, bu memurların işlerine son verme, ya da onları bir üst kademeye terfi ettirme yetkisine sahiptirler.²³⁰

Müfettişlik dairesinde görev yapan mülkiye, jandarma, nafia ve ziraat müfettişleri, Müfettiş-i Umûmîlere bağlı olup görevleriyle ilgili hazırlamış oldukları raporları önce Müfettiş-i Umûmîye göndermek zorundadırlar. Ayrıca Müfettiş-i Umûmîler görev alanları içindeki orman, maden ve ziraat alanlarının izletilmesinden ve korunmasından da sorumludurlar.

Ancak 1913 İdare-i Umûmîye Vilayet Kanunu'nun uygulanmasına geçilemediği için, Umûmî Müfettişlik teşkilatı da çalışmalarına başlayamamıştır. Daha sonra bu teşkilatla, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda (20 Ocak 1921) tekrar karşılaşılmaktadır. Fakat bu dönemde de Umûmî Müfettişlik teşkilatı yine uygulamaya geçirilememiştir.²³¹

²²⁸ Taş, *Umûmî Müfettişlikler*, s.20.

²²⁹ *Düster*, İkinci Tertip, c:V, 1330, s.187.

²³⁰ Taş, *Umûmî Müfettişlikler*, s.21.

²³¹ Taş, *Umûmî Müfettişlikler*, s.20,21.

B- İttihat ve Terakki Partisinin Bölgeye Yönelik Faaliyetleri İslahat Projeleri

“Şark Sorunu” diğerk bir ifadeyle “Osmanlı İmparatorluğu’nun parçalanması, Anadolu’nun taksimi plânı” XIX. yüzyıldan başlayarak XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Avrupa ve dünya diplomasisinin en önemli konularından biri olmuştur. Birçok politikaya hedef olan bu Orta Doğu’da Osmanlı İmparatorluğu’nun egemenliğini etkilemiştir. İmparatorluğun dağılma sürecinin en yoğun olarak yaşandığı dönemde (XIX. yüzyıl sonları) ülkenin siyasî, iktisadî, askerî, malî, adlî vs. alanlardaki sorunlarının çözüme kavuşturulabilmesi amacıyla modern anlamda ıslahat yapmak üzere müfettişlik Makedonya ve Rumeli müfettişlik uygulamasına geçilmiştir.²³² Batılı devletler de, Orta Doğu’daki emellerine ulaşmak için Ermeni, Süryani, Nasturi, Rum ve Marunî gibi etnik topluluklar üzerinde daha çok ilgilenerek, onlar aracılığıyla politikalarını gerçekleştirmek istiyorlardı.²³³

Berlin Antlaşması’ndan sonra Ermeni sorununun takipçisi olan İngilizler ve Ruslar her fırsatta konuyu gündemde tutmaya büyük önem verdiler. Ruslar 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan itibaren Ermenilerle yakınlık kurmaya başlamışlardı. İngilizlerin de bu konuda geri kalmadıkları bir gerçektir. Hatta İngilizler, Osmanlı Devleti’nin hizmetinde bulunan Baker Paşanın 1879 yılında Doğu Anadolu’da genel vali olarak görevlendirilmesi dahi teklif etmişlerdi²³⁴. Osmanlı ülkesinde Ermeni terör olaylarının artması üzerine İngiltere, Fransa ve Rusya devletlerinin İstanbul’daki elçileri, 11 Mayıs 1895 tarihinde Osmanlı Hükümetine bir memorandum ile müracaat ederek, Doğu Anadolu vilâyetlerinde yapılmasını istedikleri ıslahata dair 40 maddelik bir proje vermişler fakat bu proje teklifi II. Abdülhamit tarafından reddedilmiştir.²³⁵ Bunun üzerine İngiliz, Fransız ve Rus büyük elçileri Anadolu’da ıslahat yapılacak vilâyetlere bir Avrupalı komiser tayinini teklif etmişler fakat bu teklif de Osmanlı devleti tarafından kabul edilmemiştir.²³⁶ Bütün bu gelişmeler üzerine Osmanlı Hükümeti 27 Haziran 1895 tarihinde Müşir Ahmet Şakir Paşa’yı Anadolu vilâyetleri genel müfettişliğine

²³² Zekeriya Türkmen, “Birinci Dünya Savaşı Öncesinde İttihat ve Terakki Hükümetinin Doğu Anadolu İslahat Projesi ve Uygulamaları”, *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II (25 -25 Ekim 1999, İstanbul)*, Ankara, 2001, s.239-240.

²³³ Salahi R. Sonyel, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemi ve Türkiye’yi Bölme Çabaları”, *Bellekten*, Ağustos, 1997, s.231.

⁷¹ Ali Karaca, *Anadolu İslahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, İstanbul, 1993, s.40.

²³⁵ Karaca, *Anadolu İslahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, s.46-47.

²³⁶ Türkmen, “Birinci Dünya Savaşı Öncesinde”, s.243.

tain ederek İngiltere ve Rusya'nın isteklerine bir ölçüde cevap vermiş oldu.²³⁷ Müşir Ahmet Şakir Paşa 24 Ağustos 1895-20 Ekim 1899 tarihleri arasında Doğu Anadolu vilâyetlerinde müfettişlik görevini Ermenilerin ve İngilizlerin memnuniyetsizliğine rağmen geniş çaplı olarak icra etmiştir.

Balkan savaşları ve sonrasında Osmanlı Devletinin güç kaybı ile İngilizlerin Ermeniler üzerinden yürüttükleri doğu Anadolu politikaları yeniden şekillenmeye başlamıştır. Öteden beri Doğu Anadolu'da hâkimiyet kurarak sıcak denizlere kapı açmak emelinde olan Rusya kendi tezini kabul ettirmek için Almanya'nın onayını almak zorunda olduğunu üzerine Rus ve Alman temsilcileri 22 Eylül 1913'te bir araya gelerek doğu vilayetleriyle ilgili Rus tasarısı üzerinde anlaşmaya varmışlardır. Bütün bu gelişmeler sonucunda Rusya'nın hazırlamış olduğu Doğu Anadolu vilayetleriyle ilgili ıslahat projesi de, 8 Şubat 1914 tarihinde Sait Halim Paşa ile Rusya'nın İstanbul Büyük Elçisi Gulkeviç arasında İstanbul'da imzalandı.²³⁸ Projenin uygulamaya konulacak olması İngiliz ve Ruslar kadar Ermenileri de mutlu etmiş, Ermeniler kutlamalar yaparak batılı devletlere tebrik mesajları çekmişlerdir.

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Doğu Anadolu ıslahatı için kabul edilen bu antlaşmanın maddeleri özetle şunlardır:²³⁹

İki ecnebi genel müfettiş Doğu Anadolu'nun iki bölgesinin başına getirilecektir. Bunlardan biri Erzurum, Trabzon ve Sivas; diğeri de Van, Bitlis, Harput ve Diyarbakır vilâyetlerini içine alan bölgenin başına getirilecektir.

Genel müfettişler kendi bölgelerinin idarî, adliye, zabıta ve jandarmasını denetleyecekler ve emniyet kuvvetleri yetmediği takdirde askerî kuvvetler de müfettişlerin emri altına girecektir.

Bu müfettişler gerektiğinde valiler ve memurlar hakkında takibat yapabilecekler. Toprak işleri ile ilgili karışıklıkları yani Ermenilerin ellerinden alındığı ileri sürülen topraklar genel müfettişlerin gözetimi altında bir çözüme kavuşturulacaktır.

Kanun, nizamname ve resmî bildirimler her bölgede mahallî dillerde ilân edilecektir. Herkes mahkemelerde ve devlet dairelerinde kendi dilini kullanabilecektir. Her cemaat kendi okullarına sahip olacak, herkes askerlik görevini oturduğu yerin bağlı bulunduğu

²³⁷ Karaca, Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899), s.55.

²³⁸ Türkmen, "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde...", s.256.

²³⁹ Türkmen, "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde...", s.257-258.

müfettişlik sınırları içinde yapacaktır. Hamidiye alayları yedek süvari birliklerine dönüştürülecek, silâhları askerî depolarda saklanacak ve gerektiği zaman verilecektir.

Meclisi Umûmîler seçiminin yapıldığı vilâyetlerde, azınlıkların encümenlerde üyeleri bulunacaktır. İdarî meclislerin seçilmiş üyeleri eskiden olduğu gibi, yarı yarıya Müslüman ve gayrimüslimlerden alınacaktır. Genel müfettişler mahzurlu görmezlerse, zabıta ve jandarmaya eleman alma işinde Müslümanlarla gayrimüslimler arasında eşitlik ilkesini tatbik edeceklerdir.

Rusya ile varılan anlaşma gereğince Van-Bitlis-Harput ve Diyarbakır bölgesi genel müfettişliğine Norveçli Binbaşı Hoff, Trabzon-Erzurum ve Sivas bölgesi genel müfettişliğine de Hollandalı Doğu Hindistan sömürgeleri memurlarından Westenenk atanmıştır. Fakat Birinci Dünya Savaşı çıkınca, Osmanlı Devleti Doğu Cephesi'nde Ruslarla savaşa girmesi üzerine müfettişlik konusunda vazgeçmek durumunda kaldı. Bu müfettişlikler tazminatları ödenmek şartıyla Meclisi Vükelâ kararı alınarak 31 Aralık 1914 tarihinde padişah iradesiyle feshedildi.²⁴⁰

Ermeni sorununun uluslar arası arenada gündeme geldiği bir ortamda başta İngiltere ve Rusya'nın zorlamasıyla I.dünya savaşındaki müttefikimiz Almanya'nın bile onayı alınarak Doğu Anadolu bölgesinde oluşturulan bu iki müfettişliğin amacı şüphesiz Anadolu'yu da kapsayan bir Ermeni devleti kurmaktı. Bu politikanın ikinci basamağını da hiç şüphesiz bağımsız bir Kürt devleti oluşturacaktı.

Emellerine bir türlü kavuşamayan batılı devletler bu bölgede uyguladıkları politikalarından asla vazgeçmek niyetinde değillerdi. Bunun en büyük göstergesini Cumhuriyete karşı din ve etnik kökenli isyanlara verdikleri desteklerde göreceğiz.

II- MİLLÎ MÜCADELE VE CUMHURİYET DÖNEMİNDE ÜLKEDE İDÂRÎ YAPILANMA

Umûmî Müfettişlikler, II. Abdülhamit devrinden başlayıp 1952 yılına kadar zaman ve şartlara göre, "Umûmî Valilik, Eyalet Valiliği, Genel Valilik, Fevkalade Valilik, Hidivlik, Bölge Valiliği, Süper Vali, İnspektörlük, Genel Müfettişlik" gibi farklı şekillerde isimlendirilmişti.²⁴¹ Büyük Millet Meclisi'nin açılmasıyla başlayan süreçte, genç devletin siyasî, toplumsal, ekonomik ve idarî vs. alanlarda karşılaşması muhtemel problemler karşısında ortaya koyabildiği çözümler, gelecek adına heyecan vericiydi. Bir tarafta ülkenin düşman işgallerine gösterdiği

²⁴⁰ Türkmen, "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde...", s.266.

²⁴¹ Erdal Aydoğan, *Mustafa Kemal'le Trablusgarp'tan Cumhuriyete*, İstanbul, 2008, s.88.

refleksler, bir taraftan da genç devletin meşruiyetini tartışma konusu yapacak eksiklikler de hızla tamamlanmaya çalışılmaktaydı.²⁴²

Millî Mücadele döneminde İstanbul Hükümeti de Umûmî Müfettişlikleri hatırlayacaktır. 1918 yılında Erzurum, Van, Bitlis Vilâyetleri ile Erzincan Sancak'ında Vilâyet-i Mühtahsile Müfettiş-i Umumîliği kurulmuş ve 23 Ağustos 1918 tarihinde de bu göreve Hasan Tahsin Uzer Umûmî Müfettiş olarak atanmıştı. Ne var ki, Uzer'in görevi çok kısa sürecek ve sadece bir ay sonra 23 Eylül'de Suriye Valiliği'ne atanması üzerine, bu görevinden ayrılacaktır. Uzer'in yerine bir başka atama da yapılmayacaktır.²⁴³

Ayrıca 6 Mayıs 1920 tarihli bir kararname ile İstanbul Hükümeti tarafından kurulan Anadolu Olağanüstü Müfettişliği görevine, Müşir Zeki Paşa Umûmî Müfettiş olarak atanır. Kurulan bu Umûmî Müfettişlik, sıkıyönetim ilan etmeye, mevcut askerî teşkilâtı lağvetmeye ve Kûvâ-yi İnzibatiye teşkil etmeye yetkili kılınmıştı. Fakat bu Müfettişlik, 3 Kasım 1920 tarihinde lağvedilmiş ve Umûmî Müfettiş Zeki Paşa da, Genelkurmay Başkanlığı'na atanmıştır.²⁴⁴

Aynı dönemde XXV. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa'da Erzurum Mebusu Celalettin Arif Bey'i, kurulacak olan Vilâyeti Şarkiye Müfettişliği'nin başına geçirme çabasında bulunmuş, ancak Celalettin Arif Bey'in İngilizlerle olan yakınlaşmasının tespiti üzerine bu girişim Ankara Hükümeti'nce uygun görülmemiştir.²⁴⁵

A-1921 Anayasası'na Göre Umûmî Müfettişlik

Millî Mücadele'nin başlamasının ardından başlayan meşruluk ve hukukîlik tartışmaları yeni bir anayasanın hazırlanması zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Bunun sonucunda da İcra Vekilleri Heyeti'nin hazırladığı Teşkilât-ı Esasiye Kanunu 20 Ocak 1921 tarihinde kabul edilmiştir.²⁴⁶ Türk anayasa tarihinin en kısa ve yumuşak anayasası olarak değerlendirilen bu anayasa halkçılık ilkesiyle bütünleşen taşra yönetimi ve yerinden yönetim üzerine yoğunlaşmıştır.²⁴⁷

²⁴² Aydoğan, *Mustafa Kemal'le*, s.88.

²⁴³ Hüseyin Koca, *Yakın Tarihten*, s.34

²⁴⁴ Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Ankara, 1995, s. 14.

²⁴⁵ Koca, *Yakın Tarihten*, s.18; Cemil Koçak, *Umûmî Müfettişlikler*, İstanbul, 2003, s.35.

²⁴⁶ Ergun Özbudun, *1921 Anayasası*, Ankara, 1992, s. 19.

²⁴⁷ Aydoğan, *Mustafa Kemal'le*, s.88; Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, İstanbul, 1999, s. 263 vd.

1921 Anayasası 23 madde ve 1 ek maddeden oluşmaktadır. Yasama ve yürütmeyi düzenleyen, Büyük Millet Meclisi'nin oluşumunu, yetkilerini belirleyen ilk 9 madde dışındakiler, vilayet, kaza ve nahiye yönetimleri il Umûmi Müfettişliklere ilişkindir. Ekonomik ve sosyal ilişkiler bakımında birleştirilen iller birer Umûmi Müfettişliğe bağlanmıştır. Ek maddede ise ilk TBMM'nin ulusal amaca ulaşınca kadar çalışmalarını sürdüreceği belirtilmiştir.²⁴⁸

Kısa bir Anayasa olan 1921 Anayasası, 14 maddesini, yani yarıdan fazlasını yönetime, özellikle de yerinden yönetim ile yerel yönetim ilkelerine ayırmıştır.²⁴⁹ “İdare” başlığını taşıyan tek maddelik bölümde, Türkiye'nin coğrafi durumu ve iktisadî ilişkileri açısından vilayetlere, vilayetlerin kazalara (ilçe) bölündüğü, kazaların da nahiyelerden (bucak) oluştuğu belirtilmiştir (Md.10).

1921 Anayasa'sının Konumuz açısından en önemli bölüm ise “Umûmî Müfettişlik” başlığını taşıyan son bölümdür. Buna göre vilayetler, ekonomik ve sosyal ilişkileri açısından birleştirilerek Umûmî Müfettişlik kıtaları oluşturulur (Md.22). Bunların görevi, genel olarak asayişin sağlanması, bütün dairelerin işlemlerinin denetlenmesi, vilayetlerin ortak işlerinde uyumun gerçekleştirilmesidir. Umûmî Müfettişler devletin genel görevleri ile yerel yönetimlere ait görevlerin yerine getirilişini ve alınan kararları sürekli denetlerler (Md.23).

Bu son iki maddeye göre Umûmî Müfettişlik, merkezî idarenin taşra örgütünü tamamlayan bir makam ve mütakadır. Yalnız, Umûmî Müfettişlikler coğrafi değil, “ekonomik ve sosyal ilişkileri itibariyle” birleştirilen vilayetlerden oluşan kıtalardır.

Merkez örgütünün bir uzantısı olarak oluşturulan Umûmî Müfettişlikler, Türkiye mülkî teşkilatının, vilayet, kaza ve nahiye şeklinde sıralanan kademelerinden biri gibi düşünülmemiştir. Teşkilat Esasiye Kanunu'nun Mecliste görüşülmesi sırasında bu konuyla ilgili olarak Karesi Mebusu Vehbi Bey “bu bir kademe değildir” diyerek, Umûmî Müfettişliklerin “coğrafi” esasa dayanmayan ve işlevsel bir kuruluş olduğunu belirten bir ifade kullanmıştır²⁵⁰. Ayrıca, Umûmî Müfettişliklerin bir çeşit bölge kuruluşları olduğu da söylenemez, çünkü vilayetler kendi aralarında birleşmeyip, birleştirilmektedirler. Nitekim tasarıda 22. Madde, önce “vilayetler birleşerek Umûmî Müfettişlik haline gelirler” şeklindeyken, sonradan, bunun

²⁴⁸ Suna Kili-Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, Ankara, 1985, s.91; Özbudun, *1921 Anayasası*, s.81.

²⁴⁹ Taş, *Umûmî Müfettişlikler*, s.36.

²⁵⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, (Devre I, İçtimai Sene I), C. VII, Ankara, 1944, s.295.

sakıncalı olacağı düşünülerek, "birleşerek" kelimesi "birleştirilerek" şekline dönüştürülmüştür²⁵¹. Bundaki amaç ise birleştirmenin mahallî değil merkeze dayalı olarak yapılacağıdır. Bu da Umûmî Müfettişliklerin merkeze bağlı olduğunun göstergesidir.

Umûmî Müfettişlik teşkilatının Teşkilatı Esasiye Kanunu'nda bu şekilde yer almasından sonra İcra Vekilleri Heyeti'nce 5 Teşrinievvel 1337 (1921)²⁵² tarihinde Umûmî Müfettişliklerle ilgili bir kanun layihası hazırlanmış olup bu layihaya göre Umûmî Müfettişlik bölgeleri şu şekilde belirlenmiştir:²⁵³

Birinci Bölge: İstanbul, Çatalca, Edirne (Kırkkilise, Gelibolu, Tekirdağ dâhil), Kaleyi Sultaniye, Karesi Hüdevendikar, Eskişehir, Ertuğrul, İzmit, Bolu, Zonguldak, Ankara, Çankırı, Kastamonu Vilayetleri.

İkinci Bölge: İzmir, Manisa, Aydın, Denizli, Menteşe, Kütahya, Karahisarı Sahip, Isparta, Burdur, Feke Vilayetleri.

Üçüncü Bölge: Sivas, Tokat, Amasya, Canik, Ordu, Sinop, Çorum, Yozgat, Kırşehir Vilayetleri.

Dördüncü Bölge: Adana, Kozan, Cebelibereket, İçel, Konya, Aksaray, Niğde, Kayseri, Maraş, Gaziantep Vilayetleri.

Beşinci Bölge: Trabzon, Erzurum, Kars, Ardahan, Artvin, Bayezit, Erzincan, Lazistan, Giresun, Karahisarı Şarkı, Gümüşhane Vilayetleri.

Altıncı Bölge: Diyarbakır (Siverek, Ergani dâhil), Van (Hakkari dâhil), Musul (Süleymaniye, Kerkük dâhil), Bitlis, Mamuretülaziz (Dersim dâhil), Muş, Genç, Siirt, Mardin, Malatya, Urfa Vilayetleri.

Tasarıya göre, kuruluşlarından sonra Umûmî Müfettişliklerin maiyetinde çalışmak üzere, Dâhiliye Vekâleti'nde hâli hazırda on kişilik bir Heyet-i Teftişîye oluşturulacaktı. Umûmî Müfettişlerin meslekte on yıllık tecrübe sahibi olmaları ve Dâhiliye Vekâleti tarafından atanmaları öngörülmüştü. Umûmî Müfettişlerin denetim yetkileri geniş tutulmuştu. Denetimler sonucunda oluşacak bilgileri doğrudan doğruya Dâhiliye Vekâleti'ne sunacaklardı. Adli işlemler için ayrı bir süreç söz konusuydu. Hatta Umûmî Müfettişlere memurlara işten el çektirme ve

²⁵¹ TBMM Zabıt Ceridesi, s.295.

²⁵² Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (B.C.A.), 18.77.2.19.21.

²⁵³ TBMM Zabıt Ceridesi, (Devre I, İçtimai Sene II), C.XIII, Ankara, 1958, s. 169.

gerektiğinde memurları “rüesâyı memurinin tasdikine muhtaç olmaksızın” tutuklama yetkisi dahi veriliyordu.²⁵⁴

5 Teşrinievvel 1337 tarihli bu kanuna göre Müfettiş-i Umûmîler İcra Vekilleri Heyetince tayin edilirler ve bölgeleri dâhilinde bütün vekâletler adına teftiş yetkisine sahip en büyük memurlardır. Müfettiş-i Umûmîler her üç ayda bir bölgelerinde yaptıkları işlere dair rapor hazırlayıp bu raporları vekâletlere sunarlar. Müfettiş-i Umûmîler bölgeleri dâhilinde emniyet ve asayişin sağlanmasından sorumludurlar. Gerektiğinde jandarma kuvvetlerinin dağıtım ve görevlendirilmesinde de yetki sahibidirler. Ayrıca Müfettiş-i Umûmîlerin emrinde top ve otomatik silahlarla teçhiz edilmiş her biri yüz kişilik beş bölükten oluşan atlı bir jandarma alayı bulunur. Bu kanuna göre bir yerde isyan çıktığı zaman Müfettiş-i Umûmîlik emrindeki kuvvetler, isyanı bastırmaya yetersiz kaldığı ve Hükûmete haber verme zamanı olmadığı takdirde, en kısa sürede Dâhiliye Vekâleti'ne bilgi vermek şartıyla Umûmî Müfettiş sıkıyönetim ilanına yetkilidir. Yine bu kanuna göre valiler emniyet ve asayiş hususlarında doğrudan doğruya bölgesinde buldukları Umûmî Müfettişe bağlıdırlar.²⁵⁵

Umûmî Müfettişlerin diğer bir görevi de, bölgeleri dâhilinde çalışan memurları teftiş ederek, görevini suiistimal edenlerin gerektiğinde işlerine son vermektir. Ancak Umûmî Müfettişliklerle ilgili olarak İcra Vekilleri Heyeti'nce hazırlanan bu tasarı olağanüstü yılların gölgesinde kaldığından yasallaşmamış, dolayısıyla uygulanmasına da geçilememiştir.²⁵⁶

B- 1924 Anayasa'sına Göre Umûmi Müfettişlik

Birinci TBMM, başlangıçtan beri çok farklı görüşteki üyelere oluşmuştur. Bu durum onun çoğulcu ve temsili karakterini gösterir. Teşkilat-ı Esâsiye Kanunu'nun kabulü günlerinden başlayarak da Tesanüt Grubu, İstiklal Gurubu, Müdafâ-i Hukuk Zümresi, İslahat Grubu şeklinde çeşitli siyasal kümelenmeler ortaya çıkmıştır. Bu durum ise karar almada zorluklar yaratmıştır. Mustafa Kemal de, 10 Mayıs 1921'de kendine yakın üyelere Anadolu ve Rumeli Müdafâ-i Hukuk Grubu'nu kurmuştur.²⁵⁷

²⁵⁴ Koçak, *Umûmî Müfettişlikler*, s.41.

²⁵⁵ Taş, *Umûmî Müfettişlikler*, s.40.

²⁵⁶ A. Şeref Gözübüyük, *Anayasa Hukuku*, Ankara, 1991, s. 115.

²⁵⁷ İhsan Güneş, *Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Düşünsel Yapısı (1920-1923)*, Eskişehir, 1985, s.135.

Bu arada Lozan görüşmeleri nedeniyle Meclis iyice karışmış ve karar alamaz duruma gelmiştir. Daha önce bir grup kurmuş olan Mustafa Kemal, siyasal istikrarı sağlamak için bir adım daha atmış ve “Halk Fırkası” adıyla bir parti kuracağını açıklamıştır (6 Aralık 1922). Amaç, barış sorununu çözme işi başta olmak üzere, daha kolay karar üretebilecek yeni bir meclis yaratabilmektir. Bu doğrultuda Mustafa Kemal'in girişimi ile önce Grup'ta, sonra da TBMM'nin 1 Nisan 1923 tarihli oturumunda seçimlerin yenilenmesi kararı alınmıştır. 15 Nisan 1923 günü de, Birinci TBMM'nin son toplanma tarihi olmuştur. Seçimlerin yapılmasından sonra da 11 Ağustos 1923'de İkinci Dönem Meclisi çalışmalarına başlamıştır.²⁵⁸ TBMM'nin İkinci Yasama Döneminde, 1921 Anayasası'nda; 29 Ekim 1923 tarihli ve 364 sayılı “Teşkilat-ı Esâsiye Kanununun Bazı Mevadinın Tavzihan Tadiline Dair Kanun” başlığını ile önemli bir değişiklik yapılmıştır. Söz konusu değişiklikle “Cumhuriyet İlanı”nın yansira, hükümet sistemiyle de ilgili önemli yeni ilkeler getirilmiştir.²⁵⁹

Nitekim bu Anayasa, 1921'dekinden farklı olarak, vilayet ve nahiye şuraları gibi yerel yönetim kurumlarına da yer vermemiş, merkeziyetçiliği yeniden ön plana çıkarmıştır. Ayrıca Umûmî Müfettişlik teşkilatına da bu anayasada yer verilmemiştir. Ülkenin mülkî yönetim yapısıyla ilgili olarak 1924 Anayasasının Altıncı Bölümü “vilayetlere” ayrılmıştır. Üç maddeden oluşan bu bölümün ilk maddesine göre ülke, coğrafi durumu ve ekonomik ilişkileri bakımından vilayetlere, vilayetler kazalara, kazalar da nahiyelere bölünmüş ve nahiyeler de kasaba ve köylerden meydana gelmiştir (md.89). Bu bölümün ikinci maddesinde vilayetlerle şehir, kasaba ve köylerin tüzelkişilik sahibi olduğu belirtilir (md.90). Son maddeye göre ise vilayetlerin işleri tevsi mezuniyet (yetki genişliği) ve tefriki vezaif (görev ayrımı) esaslarına göre idare olunur (md.91). Görüldüğü üzere, 1924 Teşkilatı Esasiye Kanununda merkeziyet ya da âdem-i merkeziyet terimleri kullanılmamış, “tevzi-i mezuniyet ve tefrik-i vezaif” terimleri kullanılmış; fakat açık ve belirgin bir şekilde, 1921 Anayasasının âdem-i merkeziyetçi düzeni terk edilmiştir. Belki, Umûmî Müfettişliklerin anayasa metninde yer almamış olmasına bakarak, aksine bir sonuç çıkarmanın mümkün olduğu ileri sürülebilir. Ancak, 1924 Teşkilatı Esasiye Kanunu, Kanuni Esasi'den de farklı olarak, kanun koyucuyu daha serbest bırakan, oldukça genel düzeyde bir sınırlama yapmakla yetinmiştir. Muhtemeldir ki, bunda, TBMM'nin milli iradeyi temsil, hatta bizzat milli irade olma anlayışı etkili olmuştur. Dördüncü maddede bu durum

²⁵⁸ Tanör, *Osmanlı-Türk*, s.228.

²⁵⁹ Suna Kili-Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, s. 104.

açıkça ifade edilmiştir:”Türkiye Büyük Millet Meclisi, milletin yegâne ve hakiki mümessili olup. Millet namına hakkı hâkimiyeti istimal eder”(md.4). 1921 Anayasasındaki “halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esası”nın 1924 Anayasasında yer almamasından sonra; 1924 Anayasasının “millet adına egemenlik hakkını kullanır” ibaresinin Meclis lehine çok daha kuvvetli bir vurgulama olduğu açıktır. Bu güçlendirme, devam edecek olan inkılâplar silsilesinde Meclisi daha bağımsız karar alabilme olanağı ile donatmaktadır. Yasama yetkisi ve yürütme kudreti TBMM’nde toplanmıştır (md.5). Meclis, yasama yetkisini bizzat (md.6), yürütme yetkisini ise kendi seçtiği cumhurbaşkanı ve onun tayin ettiği icra vekilleri eliyle kullanır. Meclis, hükümeti her an denetleyebilir ve düşürebilir (md.7). Anayasanın yasama ve yürütme yetkisini TBMM’de toplayıp, Meclis’in yasama yetkisini bizzat, yürütme yetkisini ise cumhurbaşkanı ve bakanlar kurulu eliyle kullanacağını belirtmesi, bir yandan kuvvetler birliği ve meclis hükümeti sistemine bağlı kalındığı, öbür yandansa yasama ve yürütme iktidarlarının birer fonksiyon olarak ayrıldığı anlamına gelir. Böylece, Cumhuriyet ilan eden Anayasa değişikliği ile başlamış olan parlamenter sisteme doğru eğilim,1924 Anayasası ile hızlanmıştır.²⁶⁰

III- UMÛMÎ MÜFETTİŞLİK TEŞKİLATININ ÖRGÜTLENMESİ

A- Umûmî Müfettişlik Teşkilatının Şark Meselesi Çerçevesinde İncelenmesi

XIX. yüzyılda endüstrinin gelişmesi üretim artışına, üretim artışı ise ham madde ve pazar sorununa yol açmış ve bu unsurların paylaşımı, kontrolü, gelişmiş ülkeler arasında yarış ve bloklasmaya yol açmıştır.²⁶¹ Emperyalist devletler; sanayinin ihtiyacı olan ham maddelere ulaşmak, üretilen ürünleri pazarlamak, ayrıca ham madde elde ettikleri sömürgeleri ve pazarları güven ve kontrol altında bulundurmak ve devlet prestijini artırma psikolojisi içinde, büyük millet ve devlet olma arzularından kaynaklanan emperyalist yayılma yarışına girmişlerdir. O yüzden Avrupa’daki her büyük devletin kendine has emperyalist politikası ve gerekçesi vardı. Bu durum büyük devletlerarasında rekabet ve çelişkiyi artırdığı gibi ulusal menfaatler arasındaki bu çelişki diplomatik mücadelelere de sahne olmuştur.²⁶² Emperyalist güçler, yayılmalarını aynı zamanda

²⁶⁰ Ahmet Mumcu, “1924 Anayasası”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Sayı:5, Ankara, 1986, s.393.

²⁶¹ Reşat Segay, XIX ve XX. Yüzyılda Büyük Devletlerin Yayılma Siyasetleri ve Milletlerarası Önemli Meseleler, İstanbul, 1972, s.5-6.

²⁶² Büyük Güçlerin Yükselişi ve Çöküşleri (Çev: Birtane Karanakçı), Ankara, 2009, s.51.

ticaret burjuvaları, tarafından kurulan sömürge şirketlerince yürütmüşlerdir. Bu şirketler gittikleri toprakları kendi üzerlerine geçirmişler, buralarda savaş ve barış yapmışlar, ticareti kendi tekellerinde tutmuşlardır.

Osmanlı Devleti'nin Ortadoğu ve Doğu Anadolu toprakları üzerinde mücadele ve rekabet, başta İngiltere, Rusya, ABD, Fransa ve Almanya olmak üzere, bütün büyük devletleri ilgilendiriyordu. Bölgenin zengin ve önemli stratejik konuma sahip bir parçası olarak XIX. yüzyılda, Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve sırasında büyük devletlerin tasarılarında önemli bir yer tuttu. Emperyalist devletler, sömürmek için müthiş ihtiyaç duyulan ve kaybetmeye çok çekinilen yeni pazarları elde tutmak için kıyasıya bir mücadeleye girmişlerdi. Bunun için de Osmanlı topraklarını kendi pazarlarına bağlamak amacıyla her türlü önleme başvurarak Türkiye'ye sızmak için uğraşıyorlardı.

Bu mücadele alanlarının en önemli bölgelerinden birisi de Doğu Anadolu Bölgesiydi. Doğu Anadolu Bölgesi'nin; zengin doğal kaynaklara sahip Ortadoğu bölgesine yakın bulunması, hammadde temin yollarını kontrol eder olması nedeniyle; XIX. yüzyılda emperyalist devletlerin Türkiye üzerindeki stratejik çıkarlarının odak noktalarından birisi haline gelmiştir. İngiltere, Rusya, Fransa, ABD ve Almanya başta olmak üzere tüm büyük güçler, uzun bir süreden beri Ortadoğu bölgesi ile iltisaktı olarak bölgenin kaynaklarına el koyma ve bunları kendi pazarlarına bağlama hedefiyle, ellerindeki bütün olanakları kullanarak, bölgede konumlarını pekiştirmeye ve dayanak noktalarını güvence altına almaya çalışmaktaydı.

1- İngiltere'nin Bölgeye Yönelik Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'yle Avrupa'nın büyük devletlerinden en geç diplomatik ilişki kuran devlet İngiltere olmuş,²⁶³ taraflar arasında diplomatik ilişki 3 Haziran 1583'te başlamıştır.²⁶⁴ Bununla birlikte tarihte yaşanan değişik gelişmeler sırasında Türklere, İngilizler kadar hem fayda sağlamış, hem de zarar vermiş bir başka millet ya da devlet bulmak son derece zordur. Türklerle İngilizler arasındaki ilişkilerin, özellikle XIX. asırdan itibaren kaygan bir zeminde gelişmesi ve sürekli değişken bir yapıda olması, Türklere kadar, Batı dünyasının da gözünden

²⁶³ Ömer Kürkçüoğlu, *Türk İngiliz İlişkileri*, Ankara, 1998, s.15.

²⁶⁴ Susan Skilletter, *William Harborne İlk İngiliz Elçisi*, Ankara, 1985, s.10.

kaçmamış ve Batılılar iki taraf arasındaki bu şaşkıncu ilişkilere, "Ortadoğu'nun dönme dolabı" adını vermişlerdir.²⁶⁵

Tarihe 93 Harbi olarak da geçen 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı İngiliz-Osmanlı ilişkilerinde bir dönüm noktası olmuştur. İngiltere, Londra-Bombay ticaret yolunu açık tutmak ve Rusya'nın sıcak denizlere inmesine engel olmak için 1791'de Başbakan William Pitt (1759-1806) ile başlattığı Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma siyasetine 1878 yılına kadar devam etmiştir.²⁶⁶ Bu politika değişikliği nedeniyle Türk-İngiliz ilişkileri sürekli olarak bozulmuştur. İngiltere bu tarihten itibaren Osmanlı Devleti'ndeki ayrılıkçı hareketlere doğrudan destek olmaya başlamıştır. Bunun içinde her türlü imkân bu uğurda seferber edilmiştir.

Osmanlı'nın iç işlerine müdahaleye başlayan İngiltere, Girit, Makedonya ve özellikle Ermeni sorununa karışmakta ve Osmanlı Devleti'ne baskıda bulunmaktaydı. İngiliz Başbakanı Salisbury, 1895 Haziranında Sadrazam Said Paşa'ya gönderdiği bir mektupta, İngiliz kamuoyunun Osmanlı İmparatorluğu aleyhine döndüğünü belirterek: "*Ne Almanya, ne İtalya, ne Avusturya, İngiltere'nin Şark Meselesi'ndeki politikasına engel olamazlar, Fransa, Rusya'ya sadıktır. Osmanlı Devleti'nin devamına yarayan şey yalnız İngiltere'nin Rusya ile müttefik olmasıdır. Eğer ittifak vaki olursa tehlike son dereceye gelir. Osmanlı Devleti sona erer*"²⁶⁷ diyerek tehdit etmişti.

İngiltere, Avrupa güç dengesinde ve Osmanlı toprakları üzerinde söz sahibi olabilmek maksadıyla uluslararası konjektörü ve İmparatorluğun iç sıkıntılarını da kullanarak Osmanlı Devleti'ni yıkmaya çalışırken, diğer taraftan misyoner teşkilatlarını devreye sokmuştur. Örneğin, misyoner casus Hampler, Londra Misyoner Teşkilatı Başkanı'nın sözlerini şöyle aktarmaktadır: "*Biz İngilizlerin müreffeh ve saadet içinde yaşamamız için, Müslümanlar arasına nifak tohumlarını ekmemiz lazımdır. Onların içinde ihtilâf kıvılcıklarını tutuşturmalıyız. Biz Osmanlı Devleti'nin her tarafına fitne sokarak, onu yıkacağız.*"²⁶⁸

İngiltere, Osmanlı Devleti'nin her tarafına nifak sokarak yıkma siyaseti çerçevesinde, Balkanlarda Bulgaristan, Anadolu'da Ermeni ve Kürt, Arap topraklarında Yahudi yurdu ve bağımlı birçok Arap devleti kurmayı amaç edinmişti. Birinci Dünya Savaşı öncesinde bu

²⁶⁵ Ali Kemal Meram, *Türk İngiliz İlişkileri Tarihi*, İstanbul 1995, s.8.

²⁶⁶ Kürkçüoğlu, *Türk İngiliz İlişkileri*, s.20.

²⁶⁷ Kadir Kasalak, "Büyük Devletlerin Osmanlı Devleti'ne Karşı Takip Ettikleri Siyaset", *Askeri Tarih Bülteni*, Sayı: 5 (Ağustos 1998), s.25.

²⁶⁸ İhsan Süreyya Sırma, *Sömürü Ajanı İngiliz Misyonerleri*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1985, s.45.

faaliyetleri en üst seviyeye çıkmıştı. İngiltere Dışişleri Bakanlığı İstihbarat ve Propaganda bölümü başında tarihçi ve Türkolog Prof. Arnord J.Toynbee, Arap Bürosu'nda T.Edward Lawrence, Alb. Gertrude Bell ve Prof. Hogart, Kürtler için Bnb. Noel görevlendirilmişti.²⁶⁹

XX. yüzyılın başlarında Ermeni davasının savunuculuğunu üstlenen İngiltere, Ermeni ayrılıkçısına en büyük desteği Birinci Dünya Savaşı sonrasında verdi. Osmanlı Devleti'nin 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzalayarak savaştan mağlup olarak çıkması sonucu, İngiltere, savaş içinde Rusya'ya peşkeş çektikleri Türk toprakları üzerinde Büyük Ermenistan yaratma amacıyla faaliyete geçmişti. İtilaf devletleri, Mondros Mütarekesi'nin 7 ve 24'üncü maddeleri ile bunun için bir zemin hazırlamışlardı. Nitekim antlaşmanın 11'inci maddesi gereğince Osmanlı ordusunun 1914 sınırına geri çekilmesi üzerine önce Batum'a daha sonra Kars'a giren İngilizler buradaki "Millî Şûra" Hükûmeti'ni dağıtarak bölgenin yönetimini Ermenilere teslim ettiler. İngiliz nüfuzu ile bölgeye yerleşen Ermeniler nüfus olarak çoğunluğu temin etmek amacıyla bir taraftan Türklere mezalimlerini artırırken, diğer taraftan çevredeki Türk şehirlerine saldırıya başladılar. İngiltere'nin Ermenileri Türklere üzerine saldırtmasının iki önemli sebebi vardı. Birincisi, Türklere mütareke şartlarını çiğnemediği, Anadolu'yu ve Kafkasya'yı teslim alabilmek ve ileride imzalanacak barış şartlarını rahatlıkla kabul ettirebilirdi. İkincisi, kendi sömürge politikasını rahatça yürütebilmek için bölgede tampon bir devlet oluşturmaktı. Bu devlet hem Bolşevik Rusya'ya karşı hem de Doğu Türklüğü ile Anadolu Türklüğü arasında Ermenistan olabilirdi.²⁷⁰ İngiltere'ye bu projede en büyük destek olanların başında Yunanlılar vardı. M.Vezilos, 2 Kasım 1918 Lyord George'a bir mektup yazarak Batı Anadolu'nun kendilere bırakılmasını isterken, Doğu Anadolu Bölgesi'nde de bir Ermeni Devleti kurulmasını teklif etmekteydi.²⁷¹

Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki menfaatlerini Ortadoğu Bölgesi'nden ayrı değerlendirmeyen İngiltere'nin, Birinci Dünya Savaşı'ndaki hedeflerinden birisini de; "kendine hizmet edecek bir İslam âlemi oluşturmak ve Türkleri ilk etapta Mezopotamya ve çevresindeki Müslümanlardan

²⁶⁹ Atılğan Coşkun, *Emperyalist Devletlerin Doğu Anadolu Politikası ve Aşiret Hafif Süvari Alayları*, Ankara, 2004, s.32.

²⁷⁰ Yusuf Sarımay, "Büyük Ermenistan Hayali ve Gerçekler", *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, Sayı: 333 (Temmuz 1992), Ankara, 1992, s.107 vd.

²⁷¹ *İngilizler ve Türklere Osmanlı'dan Günümüze Türk-İngiliz İlişkileri (1790-1939)* (Çev: Yılmaz Tezkan), Ankara 1999, s.10.

koparmak” olarak belirlemişti.²⁷² Bunun için de imparatorluğu suni devletçiklere bölmek ve kurulacak bu devletlerin mandaterliklerini de kendi üzerine almak gibi hedefleri mevcuttu.

İngiltere "*Divide and Rule - Divide et İmpera*" (böl, parçala, yönet) ilkesinden hareketle Doğu Anadolu'da bölücülük faaliyetlerine girişmiştir. İngiltere'nin Doğu Anadolu'ya ilgisi, bugünkü Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Irak ve komşu İran'da bulunan Kürt aşiretlerinin de dâhil olduğu bir coğrafya içerisinde ve Ortadoğu politikası kapsamında bir bütünlük arz etmektedir. Osmanlı toprakları üzerinde emelleri olan Çarlık Rusya'sı ve İngiltere çok defa işbirliği içerisinde Kürtçülük hareketini yönlendirmişler ve kendi çıkarları doğrultusunda kullanmışlardır.

İngiltere bu genel politikası çerçevesinde bir yandan Ermeni davasına destek vermekle ve Arapları Osmanlı devletine karşı isyan ettirirken, diğer yandan siyasi Kürtçülüğü canlandıran ve kullanma hesapları yapmaya başlamıştır. Bu konuda Rusya'daki Bolşevik İhtilalinin hemen akabinde, Türk ordusunun ileri hareketinden endişelenen İngiltere'nin Kürt konusuna yaklaşımını ortaya koyması açısından Anadoluda'ki istihbarat subayı Albay Maunsell'in 5 Aralık 1917 tarihinde Londra'ya yazdığı rapor oldukça dikkat çekicidir. Maunsell raporunda; "...Pantürkizm'e karşı ağırlık olarak Kürt milliyetçiliğini çıkarmak gerekir. Coğrafi durum dikkate alındığında Türk kovanına önemli bir unsur olarak sokulabilirler"²⁷³ dedikten sonra Kürtlere otonomi ve toprak vaat ederek ulusal bilinçleri üzerinde çalışılmasını teklif etmekle ve bu konuda Bedirhanların kullanılabileceğini vurgulamaktadır. Mausell'in teklifleri doğrultusunda I. Dünya Savaşının sonunda Kürtlere otonomi ve toprak vadeden İngiltere Onların mandaterliğini üzerine almak üzere harekete geçecektir.

İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne son vermek düşüncesiyle belirlediği program gereğince Doğu Anadolu'yu bölme konusunu Lloyd George 30 Ocak 1919 tarihinde toplanan Paris Konferansı'nda gündeme getirmiş; "Ermenistan, Suriye, Mezopotamya ve Kürdistan, Filistin ve Arabistan Osmanlı İmparatorluğu'ndan tamamen ayrılmalıdır." maddesini koydurmuştur.²⁷⁴

²⁷² Servet Yaşar, "Birinci Dünya Savaşında Irak Cephesinde Arap Aşiretlerini Kazanmaya Yönelik Propaganda Faaliyetleri", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: I, Ankara, 2003, s.117 vd.

²⁷³ Hasan Koni, "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'yi Bölme Çabaları", *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II (23 -25 Ekim 1995, İstanbul)*, Ankara, 1995, s. 84.

²⁷⁴ Şükrü Nuri Eden, "Şark Meselesinin Dış Boyutu", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: IV, Kayseri, 1995, s 11.

Ayrıca İngiliz yardımıyla kurulan “Kürt Teali Cemiyeti” ve “İngiliz Muhipleri Cemiyeti” bağımsız bir Kürt devleti kurmak için yoğun faaliyet içine girmişlerdir.²⁷⁵

Sevr hazırlıklarının yapıldığı bir dönemde Sevr Antlaşması'nda yer alacak bir Kürt devletini İngiltere Dışişleri Bakanı Curzon, İstanbul'da bulunan Müfettiş John de Robeck'e, 26 Mart 1920'de gönderdiği telgrafla açık bir şekilde ifade etmiştir: “Barış Konferansı'nda Kürdistan hakkındaki amacımız ne İngiltere'nin, ne Fransa'nın, ne de diğer Avrupalı bir devletin otonomisi değildir, fakat Türkiye'den kesinlikle ayrı bir Kürdistan otonomisidir. Yapacağımız Kürt çıkarları ile Ermeni ve Hristiyan azınlıkların çıkarlarını uyuşturacaktır. Barış Konferansı'nda bunlar ele alınarak görüşülecektir. Bu konudaki çalışmaların Kürt ileri gelenleriyle ve Kürt Kulübüyle olmalıdır.”²⁷⁶

Türk ulusal hareketini durdurmak, işbirlikçi ihanet şebekelerini emperyalist yayılcılığının yardımcı gücü haline getirme çabaları hayalîydi, tarihe aykırıydı ve bundan dolayı da başarısızlığa mahkûm oldu. Nitekim Binbaşı Noel gönderdiği raporlarda; bölge halkının İngilizlere ve Avrupa'da Kürtçülük propagandası yapan Şerif Paşa gibi kişilere düşman olduğunu belirttikten sonra; bölgede rastlanan Türk yanlısı tavrın ne İstanbul, ne de Müdafa-ı Hukukçuların gayretleri sonucu yeşerdiğini, bunun halkın tabii inisiyatifinden kaynaklandığını zikredecektir.²⁷⁷

Lozan delegesinin saptanması sırasında Doğu Anadolu Bölgesi milletvekillerinden Erzurum Milletvekili Necati, Dersim Milletvekili Diyap Ağa, Bitlis Milletvekili Yusuf Ziya Lozan'da izlenmesini istedikleri politika hakkındaki görüşlerini açıklamışlardır. Konuşmalarda özetle; “Avrupalıların entrikalarına fırsat verilmemesini, Türk ve Kürt'ün aynı soydan gelen tek millet oldukları, Kerkük, Süleymaniye ve Musul'un vatanın en önemli parçası olduğunu, bu yerleri delegelerin umutmamaları gerektiğini” ifade etmişlerdir.²⁷⁸

Millî Mücadele yıllarında Binbaşı Noel gibi ajanlar aracılığı ile aşiretleri ayaklandırmaya çalışan İngiltere, gerek millî mücadele yıllarında ve gerek Cumhuriyet döneminde çeşitli bölgelerde çıkan karışıklıkların çoğunda menfî bir rol oynamıştır. Bunlar arasında 11 Mayıs 1919'da çıkan Ali Batı, 1920 yılında Koçgiri, aynı yıllarda Irak'ta patlak veren Şeyh Mahmud Berzenci, Musul meselesinin görüşülmesi sırasında 1924'de Hakkâri bölgesinde Nasturi, 1925

²⁷⁵ Tekin Erer, **Kürtçülük Meselesi**, İstanbul, 1994, s.18.

²⁷⁶ Erol Kurubaş, “Sevr Sürecinde Yapılan Uluslar Arası Toplantılarda Kürt Konusu Ve İngiltere'nin Politikası”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 1998, s.11.

²⁷⁷ Mim Kemal Öke, **İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşı E.W.C. Noel'in Faaliyetleri**, Ankara, 1988, s.109-120.

²⁷⁸ Toplu, **Tarih İçinde Anadolu Sakinleri**, s.35.

yılında Raçkoyan ve Raman yine 1925'te patlak veren Şeyh Sait ve 1926-1930 yıllarında Ağrı bölgesinde süren isyanlarda aktif rolü olmuştur. Dersim isyanında da perde arkasındaki güç olmuştur. Özellikle Musul görüşmelerine rastlayan Nasturi ayaklanmasını İngiltere açıkça tahrik etmiş ve desteklemiştir.²⁷⁹ Bu sayede İngiltere'nin Musul'a yerleşmesi ve sahip çıkmasının şartları oluşturulmuş, Şeyh Sait İsyanıyla da Musul'a yerleşmesi çok daha kolaylaşmıştır.

Kürtçülük hareketi içinde İngiltere çok defa Çarlık Rusya'sı ile iş birliği yapmış olmakla beraber, sorunu kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmeye en çok muvaffak olan devlet olmuştur. İngiltere'nin Türkiye'ye dönük düşmanca emelleri Türk-İngiliz ilişkilerini en alt seviyeye indirmiş Türkler, 1914'ten 1924'e kadar İngiltere'ye, İngilizlerde 1914'ten 1920'ye kadar Türkiye'ye elçi göndermemiştir.²⁸⁰

2- Rusya'nın Bölgeye Yönelik Faaliyetleri

XIX. yüzyılda önemli bir devlet olarak ortaya çıkan Çarlık Rusya, komşu olduğu Doğu Anadolu bölgesiyle buna mücavir güney alanlarını ele geçirmek suretiyle bir yandan güneyden sıcak denizlere inme tarihi emelini güderken, diğer yandan da Avrupa devletlerinin özellikle İngiltere'nin Hindistan ve Orta-Uzak Asya yollarını denetim altına alma ve ele geçirme amacını gütmekteydi.

Rusya, Doğu Anadolu Bölgesini ele geçirmek için sadece Ermenileri kullanarak netice alamayacağını biliyordu. Çünkü bölge nüfusunun ezici çoğunluğu Müslüman'dı. Yüzde on oranını bulmayan Ermeni nüfusla Osmanlı Ordusuna büyük bir darbe indirmek mümkün değildi. XIX. yüzyılla birlikte Osmanlı Devleti ile girdiği her savaşta muhakkak Osmanlı ülkesinde de bir karışıklık çıkartmaya çalışan Rusya, Kürtlerle ilk defa 1804-1805 yılında temasa geçmiş ve aşiretlerden bir alay oluşturmuştu.²⁸¹

Rusya, Kürt teriminin uluslararası metinlerde yer alması ve resmileşmesine de öncülük etmiştir. Ayestafanos ve Berlin Antlaşmaları'nda kasıtlı ve bilinçli olarak Kürt kavramının yer verilmesini sağlamıştır.

²⁷⁹ Mete Tunçay, *Türkiye'de Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, Ankara, 1981, s. 11.

²⁸⁰ Nikerled Krayblis, *Rusya'nın Şark Siyaseti* (Çev: Habîb Âdem, Haz: Mehmet Okur-Selçuk Ural), İstanbul, 2001, s.34.

²⁸¹ Muammer Demirel, "Birinci Dünya Savaşında Rusya'nın Kürtleri Elde Etme Girişimleri", *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II* (25 -25 Ekim 1999, İstanbul), Ankara, 2001, s. 1.

Doğu Anadolu Türk aşiretlerine etnik bir kimlik kazandırmak için bu alanda ilk çalışmalar Rusya tarafından yapıldığı ve bu ülkede yayınlandığı bilinmektedir. Kürt adı verilen aşiretlerin ayrı dile ve ayrı ırka mensup oldukları ileri sürülmüştür. Birbirinden tamamen ayrı özellikler gösteren aşiret ağzlarını müstakil bir dil gibi gösterme gayreti içine girilmiştir. İlmi olmayan, tarih bilimi metoduyla bağdaşmayan tamamen propaganda amaçlı bir Kürt tarihi ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Rusya'nın Osmanlı Devleti'nin doğu illerinde görevlendirdikleri konsoloslar, "bilimsel araştırmalar görünümünde" çalışmalar yaparlarken, kışkırtıcı ve ayrılıkçı propagandayı da sürdürmüşlerdir. Bu Rus görevlileri arasında, Diyarbakır Konsolosu Yakimaniski, Tebriz Konsolosu Bonayfyd, 1853 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Loris Malakof ile General Babatov, 1856'da Erzurum Konsolosu Alexandre Jaba'yı sayabiliriz. 1848-1866 yılları arasında Erzurum'da Konsolosluk yapan Alexandre Jaba, Petersburg Bilimler Akademisi inceleme programı gereği Erzurum ve çevresinde faaliyet göstermiş, temas kurduğu aşiretlerin şivelerinin kelimelerini tespitte çalışmış ve böylece ilk defa oluşturulan Kürtçe sözlük derlemesi ortaya çıkmıştır.²⁸² Bundan sonra Kürt adı verilen bu Türk unsurlarının ayrı dil ve ırka mensup oldukları iddia edilmeye başlanmıştır.

Rusya, İran'ın Osmanlı sınır bölgesindeki topraklarını işgal ettikten sonra, Nasturilere daha yakın ilgi duymuş ve Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtmıştır. Hemen sınırın diğer yanında bulunan Rus Komutanın yanına giden Nasturilerin dinî lideri Mar Şimon, buradan aldığı destekle 10 Mayıs 1915'te Hakkâri, Şemdinli, Oramar bölgesinde isyan başlatmıştır. Osmanlı Ordusu, Aşiret Hafif Süvari Alayları ve bölgede bulunan aşiretlerin de desteğiyle isyanı bastırmıştır. Bu isyandan bir yıl sonra 7 Mayıs 1916'da Nasturi desteğindeki Rus birlikleri Revanduz'a kadar ilerlemiştir. Bölge Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar işgal altında kalmıştır. Rusların bölgeyi boşaltmasından sonra Nasturiler bu sefer İngilizlerin hizmetine girmişler ve Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmışlardır.

Milli Mücadele döneminde, Mustafa Kemal Rusların yardımını alabilmek düşüncesiyle, 26 Nisan 1920'de Lenin'e bir telgraf çekmiştir. Mustafa Kemal; "*Emperyalist hükümetler aleyhine bunların esaret altındaki insanları kurtarmak için Sovyetlerle işbirliği yapmayı teklif ederek müşterek mücadelemiz için kuvvetlerimizi teşkilatlandırmak üzere para ve silah*

²⁸² Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu, Ankara, 1985, s.167.

yardımında bulunmasını ve Doğu Anadolu Bölgesi'nde Ermenistan ve Kürdistan gibi oluşumlara destek olunmamasını" istemiştir. Mayıs 1920'de de yine aynı amaç için Moskova'ya bir heyet gönderilmiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin temsilcilerine, Hariciye Komiseri Çiçerin Ermenistan'a mutlaka Van ve Bitlis illerinden bir yer verilmesini, yapılacak yardımın bu esasa dayandığını söylemiştir.²⁸³

Mustafa Kemal'in bu mektubuna Çiçerin 3 Haziran 1920'de bir mektup göndermiştir. Mektupta Sovyet Rusya Hükûmeti'nin Türkiye'nin istiklâli ve Türk olan arazinin Türk Devleti'ne ilhakının kabul edildiği bildirilmekle birlikte; Sovyet Rusya'nın takip edeceği dış politika temel ilkeleri arasında: "*Türkiye Ermenistan'ın, Kürdistan'ın, Lazistan'ın, Batum bölgesinin, Doğu-Trakya'nın ve bütün Türk-Arap halklarının karma olarak yaşadıkları devlet topraklarının, kendi kaderlerini tayin etme hakkının tanınması, Türkiye Büyük Millet Meclisi yönetimindeki yeni Türk devletine ait topraklarda yaşamakta olan millî azınlıklara, Avrupa'nın en serbest hükümetlerinde millî azınlıklara tanınan tüm hakların tanınması*"²⁸⁴ olduğu vurgulanmıştır.

Sovyet Rusya, Mustafa Kemal'in Doğu Anadolu Bölgesi ile ilgili olarak isteklerini geri çevirerek bölücü faaliyetlere desteğe devam edileceği sinyali vermiştir. Nitekim 1920 yılında Moskova Büyük Elçiliği'ne atanan Millî Mücadele'nin önderlerinden Ali Fuat Paşa'nın da dâhil olduğu görüşmelerin birinde 28 Ağustos'ta Bekir Sami Bey ile Çiçerin'in arasında yapılan görüşmede Çiçerin, "Bitlis, Muş ve Van'ın Ermenistan'a verilmesini istemiştir."²⁸⁵

3- Fransa'nın Bölgeye Yönelik Faaliyetleri

Fransa, Ortadoğu'da Osmanlı mirasından daha fazla pay alabilmek için sömürdüğü Ermeni meselesi ile birlikte sunî Kürt meselesini de istismar etmiştir. 1893-1897 yıllarında hazırlattığı bir kitapla bölgedeki azınlıklar hakkında çeşitli bilgileri bir araya toplayan Fransa, İngiltere ve Rusya'nın aksine, meseleye bir başka açıdan yaklaşmıştır. Bu Fransız politikası, Ermeniler ile Turanî bir unsur olan Doğu Anadolu Türk aşiretlerinin ârî ırktan oldukları, köklerinin bir olduğu iddiasına dayanmaktadır. Ortadoğu'daki İngiliz-Rus politikası karşısında fazla bir şey yapamayan Fransa, Hatay meselesinde Türkiye'nin başına bir gaile olarak çıkan 1936 Dersim

²⁸³ Yusuf Kemal Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, Ankara, 1981, s.121.

²⁸⁴ Stephane Yeramisos, *Kurtuluş Savaşında Türk Sovyet İlişkileri*, İstanbul, 2000, s.82.

²⁸⁵ Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıralarım*. Ankara 1982, s.181.

olaylarına büyük ölçüde karışmıştır. Daha sonraki yıllarda İngiltere ve Amerika'nın arkasından, bölgedeki politik dengede yerini almıştır.²⁸⁶

Başta İngiltere olmak üzere birçok devletin belirlediği politikalarını uzun yıllardır sürdürmesi Osmanlıdan günümüze bazı sorunları da beraberinde getirmiştir. Özellikle Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren başlayan ve yüzyıllardır beraber yaşayan insanların huzur içerisinde yaşamalarına engel olan batılı devletlerin bu politikalarını Ağrı isyanında daha açık ve ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

B-Umûmî Müfettişliklerin Kurulması (1927)

1921 Anayasasının en dikkat çeken maddesi idare başlığını taşıyan 10.maddedir. Bu maddede Türkiye'nin coğrafi durumu ve iktisadi ilişkileri açısından vilayetlere, vilayetlerin kazalara bölündüğü, kazaların da nahiyelerden oluştuğu belirtilmiştir. Osmanlı dönemindeki vilayet, liva, kaza, nahiye şeklindeki idarî bölünme değişikliğe uğramış ve yeni idarî bölünme vilayet, kaza ve nahiye şeklinde düzenlenmiştir²⁸⁷. Vilayet ile kaza arasında idarî bir örgüt olan liva yeni devletin idarî yapısı içerisinde yer almamış, livalar il haline getirilmiştir. İlk kez 1921 Anayasasınca ön görülen bu düzenleme çerçevesinde, il sayısının 1926 yılında 63 olarak saptanmış, 1933 yılında 57'ye indirilmiş, 1957 yılında da 67'ye çıkarılmıştır.²⁸⁸

Daha önce livaların birleşmesinden meydana gelen vilayetlerin, livaların 1921 Anayasasıyla kalkması sebebiyle; fiziki sınırları küçülmüş, maliye ve yönetim açısından sorunlar yaşaması gündeme gelmiştir. Cumhuriyetin ilanıyla birlikte kalkınmada ülke genelinde yaygınlık ilkesini benimseyen cumhuriyet, iller arasında oluşan bu dengesizliği gidermek için çözümler aramaya başlamıştır. Diğer taraftan Lozan Antlaşması'yla bir çözüme kavuşturulamayan sorunların yanında ülkede ayrılıkçı isyanların baş göstermesi ve diğer sosyo ekonomik sorunların çözüme kavuşturulması öncelikli işler arasında yer alıyordu. Özellikle Şeyh Said İsyanı'nın Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde taraftar bulması, buralarda yaşanan asayişsizlik ve otoritesizlik bu bölgede vilâyetler arasında işbirliği lüzumunun gerekliliğini bir kez daha ortaya koymuştu. İsyanın bastırılmasını müteakip, vilâyetler arasında işbirliğini tesis etme görevi III. Ordu Müfettişliği'ne bırakılmıştı. Aynı zamanda sıkıyönetim

²⁸⁶ Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu, s.169.

²⁸⁷ Suna Kili - Şeref Gözübüyük, Türk Anayasa Metinleri, s. 92.

²⁸⁸ Arif Payaslıoğlu, Merkezi İdarenin Taşra Teşkilatı Üzerine Bir İnceleme, Ankara, 1966, s.18.

komutanlığı görevini de üstlenen komutanlık, bölge vilayetleriyle mülkî, idarî olarak da görev ifa etmeye çalışıyordu.²⁸⁹

Kazım Karabekir Paşa, Umûmî Müfettişlik müessesesinin derhal kurulmasını; doğuda Büyük Ermeni Yurdu projesi kapsamında başlatılan ve Kürt kökenli vatandaşlarımızın kullanıldığı bu girişimden dolayı da, doğu Anadolu bölgesinde tesis edilmesi gerektiğini gerek Milli Savunma Bakanlığı gerekse Genel Kurmay Başkanlığına şifai ve yazılı olarak bildirilmesine rağmen konu mecliste ele alınmamıştı.²⁹⁰

Şubat 1925- Kasım 1927 tarihleri arasında doğuda bazı illerimizde uygulanan sıkıyönetime rağmen bölgede emniyet ve asayiş bir türlü istenilen düzeye gelmiyordu. Zamanın şartlarını oldukça iyi değerlendiren Abidin Özmen süreci şöyle yorumluyordu: *"Bunun üzerine Cumhuriyet Hükümeti, yolsuzluk ve uzaklıkları dolay ısı ile henüz bir birlik ve memleketin diğer aksamıyla tam bir idarî, içtimaî ahenkle yürütülmesinde zorluk çekilen güneydoğu illerinde hükümetin yakından görüp işitecek gözü ve kulağı olarak içine aldığı illerde bir kül halinde olan emniyet ve asayişin korunması ve müşterek sistemli bir idare ve kalkınma temini gayesile o bölgede bir Umûmî Müfettişlik kurulmasını düşündü."*²⁹¹

Bu gibi gelişmeler üzerine hükümet bazı idarî düzenlemeler yapmak üzere çalışmalar başlattı. Öncelikli olarak bölgeden daha önce uzaklaştırılmış olan bazı aşiretlerin geri dönmelerine müsaade edilmişti. O günün Türkiye'sinde ulaşım alanında var olan imkânsızlıklar, bölgeler arasındaki gelişmişlik farkları, idarî alanda yaşanan başıbozukluk gibi durumlar karşısında hükümetin çözüm arayışları, Umûmî Müfettişliklerin yeniden gündeme gelmesine sebep olmuştu.²⁹²

Yaşanan bu sürecin sonucunda Umûmî Müfettişlikler hakkında kanun tasarısı Bakanlar Kurulunca 30 Ocak 1927 tarihinde görüşülmek üzere Başbakanlı'ğa, 12 Şubat 1927'de de Meclis'e sunulmuştur. Ancak çeşitli sebeplerden dolayı kanun tasarısının mecliste görüşülmesine 25 Haziran 1927 günü başlanabilmıştır.²⁹³ Bu görüşmeler sırasında hükümetin hazırladığı kanun tasarısı okunmuştur. Bu tasarıda: "Mevcut bulunan altmış üç vilayetimiz genel bir dikkatle incelendiği zaman bu vilayetlerin ekonomik, sosyal ve coğrafi durumları ile

²⁸⁹ Aydoğan, **Mustafa Kemal'le**, s.91.

²⁹⁰ Kazım Karabekir, **Paşaların Kavgası**, İstanbul, 1995, s.243.

²⁹¹ Abidin Özmen, "Genel Müfettişlikler Hakkında Bir Düşünce", **İdare Dergisi**, (1947), s. 239.

²⁹² Aydoğan, **Mustafa Kemal'le**, s.94.

²⁹³ **TBMM Zabıt Ceridesi**,(Devre II, içtima Senesi IV), c.33, Ankara, 1958, s. 682.

ilgili olarak birbirleriyle benzer birtakım bölgelere ayrılmış olduğu ve bu bölgeleri oluşturan vilayetler arasında Umûmî ve müşterek birtakım menfaatlerin mevcut olduğu ortaya çıkar. İşte işbu müşterek menfaat ve ihtiyaçları yerinde incelemek ve bunların temin ve tanzimini düzenlemek ve aynı zamanda vilayeti de sıkı bir teftiş altında bulundurarak idarî ihtiyacın lüzum gösterdiği hususatı icra etmek üzere Umûmî Müfettişlik teşkilatının kurulmasına lüzum ve zaruret hâsıl olmuş ve kanun layihası takdim kılınmıştır.²⁹⁴

Kanun tasarısının okunmasından sonra İçişleri Komisyonunun bu konuyla ilgili olan raporu okunmuştur. Raporda; memleketin idarî teşkilatının daha önce vilayet, liva ve kaza derecelerinden oluştuğu, vilayetlerin üç-beş livanın birleşmesinden meydana geldiği böylelikle de ekonomik, sosyal ve coğrafi özellikleri birbirine yakın olan livaların vilayet idaresi altında toplanarak birbirleriyle ilişkilerinin sağlandığı belirtilmiş, Teşkilât-ı Esâsiye Kanunundan sonra livâ teşkilatının kaldırılarak idarî teşkilatın vilayet, kaza ve nahiye derecelerinden oluştuğu, bu durumun ise vilayetlerin sayısının artmasına buna karşılık sınırlarının küçülmesine yol açtığı belirtilmiştir. Eskiden her livanın gelirinin bağlı olduğu vilayette toplandığı ve buradan o vilayeti oluşturan livalara eşit olarak dağıtıldığı belirtilmiş ancak liva biriminin ortadan kalkmasıyla bazı vilayetlerin gelirlerinin çok az olduğu bu nedenle de sahip olduğu nüfusu besleyemediği açıklanmıştır.

Eski sistemin yani ekonomik, coğrafi ve sosyal açıdan ortak özellikleri olan livaların yeniden birleştirilerek vilayet oluşturulması sisteminin kısa sürede gerçekleştirilecek bir olay olmadığını ancak kendilerine sunulan Umûmî Müfettişlik Kanun Layihâsı'nın böyle bir imkânı sağladığını belirten Dâhiliye Encümeni bu nedenle hazırlamış olduğu mazbatasında asayiş, inzibat, iktisat ve coğrafi özellikleri ortak olan vilayetlerin, bir merkezden idare ve teftiş edilme imkânını sağlayan Umûmî Müfettişlik teşkilatı hakkındaki kanun layihasının kabul edildiğini açıklamıştır.²⁹⁵

İçişleri Komisyonunun raporu okunduktan sonra Bütçe Komisyonunun raporu okunmuş, raporda Umûmî Müfettişlik teşkilatının kurulmasının uygun olduğu belirtilmiş ve bu teşkilatın oluşturulması için seksen bin liralık bir bütçe ayrıldığı açıklanmıştır.²⁹⁶

²⁹⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, s. 687.

²⁹⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, s. 683.

²⁹⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, s. 684.

Raporların okunmasından sonra, Umûmî Mûfettişlik Kanunu maddelerinin görüşülmesine geçilmiş, maddeler tek tek görüşüldükten sonra yapılan oylama sonucu²⁹⁷ Umûmî Mûfettişlik teşkilatı hakkındaki kanun tasarısı meclis tarafından kabul edilmiştir.²⁹⁸

Böylece 25 Haziran 1927 tarihinde görüşülüp 1164 sayılı kanunla çıkartılan "Umûmî Mûfettişlik Teşkiline Dair Kanun" yayınlanarak yürürlüğe girmiştir.²⁹⁹

Bu kanunun maddelerini inceleyecek olursak; birinci maddede "ortak özelliklere sahip olan illerin ihtiyaç hissedildiğinde, bir Umûmî Mûfettişlik altında birleştirilmesine ve bu ihtiyaç ortadan kalktığına da mûfettişliklerin görevine son verilmesine Hükümet yetkilidir, Umûmî Mûfettişlikler Bakanlar Kurulu kararıyla tayin olunur ve memuriyetlerine de aynı suretle son verilir" denmektedir.

İkinci Maddede, Umûmî Mûfettişlik kadrolarının bütçelerle tayin olacağı ve Umûmî Mûfettişliklerin emrine hükümetçe tespit edilecek Bakanlıklardan ihtiyaç kadar müşavir ve diğer görevlilerin atanacağı belirtilmiştir.

Üçüncü Maddede ise, Umûmî Mûfettişlerin İçişleri Bakanlığına bağlı oldukları ve bölgeleri dâhilinde asayiş ve emniyetin sağlanmasından, nizamname ve kanunların uygulanmasından, sorumlu oldukları açıklanmaktadır.

1- Umûmî Mûfettişlik Teşkilat Yapısı ve Kadrolaşması

Buldukları bölgelerin özelliklerine göre teşkilât ve kadrolarında az da olsa değişiklik arz eden Umûmî Mûfettişlik Teşkilat-Kadroları, Umumî Mûfettişlik Teşkiline Dair Kanun ve Umûmî Mûfettişlik Vazife ve Salahiyetlerine Dair Talimatname'de belirtilmesine rağmen konu hakkında asıl düzenlemeler II, III ve IV. Umûmî Mûfettişliklerin Teşkiline Dair Kanun'un 2. maddesi ile 753 sayı ve 5858 numaralı Umûmî Mûfettişlik Vazife ve Salahiyetlerine Dair Talimatnamede Umûmî Mûfettişlik kadrosunda görev alacak memurlar ve atama şekillerinde belirtilmiştir.

²⁹⁷ Toplam vekil sayısı:287 Oylamaya katılan: 198 Kabul:194 Ret:1 Katılmayan:88 Çekimser:3 Geçersiz:1; Aydoğan, **Mustafa Kemal**'le, s.96.

²⁹⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, s. 686.

²⁹⁹ **Düstur**, III. Tertip, c.VIII, Ankara, 1946, s. 1005.

Bunlara göre:

- a- Baş müşavir: Umûmî Müfettişin muvaffakatı olmak suretiyle İçişleri Bakanlığının teklifi ve Bakanlar Kurulu'nun kararı ile,
- b- Müşavirler: Umûmî Müfettişin muvaffakatı alınmak şartıyla Başbakan ve vazifesinin mahiyetine göre ait olduğu Bakanın müşterek kararnamesiyle,
- c- Şube Müdürleri: Umûmî Müfettişin teklifi ve İçişleri Bakanı'nın onayı ile,
- d- Umûmî Müfettişlik kadrosuna dahil Ordu Zabitanı: Umûmî Müfettişin teklifi üzerine Milli Savunma Bakanınca, Jandarma Zabitanı ile İnzibat Memurları ise Umûmî Müfettişin teklifi üzerine İçişleri Bakanı'nın onayı ile,
- e- Diğer memurlar ve sair müstahdemler: Doğrudan doğruya Umûmî Müfettişler tarafından tayin olunurlar. 28 Şubat 1945 tarih ve 3/2222 Sayılı "Genel Müfettişlikler Görev ve Yetkilerine Dair Talimatname" ile yetkiler biraz daha genişletilerek, kuruluşa ait 2. maddeye de daha açıklık getirildi. Buna göre;

Madde 2/B- Adliye, Maliye, Nafia, Sıhhat, Ziraat ve Gümrük inhisarlar müşavirleri ile diğer bakanlıklarca tayinine lüzum görülen müşavirler Umûmî Müfettişin muvaffakatı alınarak bakanlıklarının tayin usullerine göre,

Madde 2/C- Umûmî Müfettişlikler emrine verilecek müfettişler mensup oldukları bakanlık veya genel müdürlüklerce,

Madde 2/D- İdare Şube Müdürleri, Umûmî Müfettişin teklifi üzerine İçişleri Bakanlığınca,

Madde 2/E- Memurlar ve sair müstahdemler doğrudan doğruya Umûmî Müfettiş tarafından tayin olunurlar.

Umûmî Müfettiş, bölgesi dâhilinde hükümetin vekili ve bütün bakanların temsilcisidir. Bu sıfatla başta valiler olmak üzere bütün memurlar kendisine karşı mesul ve yaptıkları işlerden kendisine izahat ve hesap vermeye mecburdur.³⁰⁰

³⁰⁰ Koca, Yakın Tarihten, s.178-179.

2- Umûmî Müfettişlerin Görev ve Yetkileri

Umûmî Müfettişlik Teşkiline Dair Kanun yayınlanarak yürürlüğe girmesinden sonra 27 Kasım 1927 tarihinde de Umûmî müfettişlerin görev ve yetkilerinin belirtildiği, 5858 sayılı kararname yayınlanmıştır.³⁰¹

17 maddelik bu kararnamede hem Umûmî müfettişlerin görev ve yetkileri, hem de Umûmî müfettişlik kadroları açıklanmıştır. Buna göre:

1. 1164 numaralı kanuna göre Elaziz, Urfa, Hakkari, Bitlis, Diyarbekir, Siirt, Mardin, Van Vilayetlerini içine alan bir Umûmî Müfettişlik teşkil edilmiştir. Umûmî Müfettiş İçişleri Bakanlığı'nın izni ve Bakanlar Kurulu'nun kararı ile tayin olunur.

2. 1164 numaralı kanunun ikinci maddesi gereğince tanzim edilen Umûmî Müfettişlik kadrosundaki memurlar aşağıda gösterildiği şekilde tayin olunur:

a- Baş müşavir, Umûmî Müfettişin onayı alınmak şartıyla İçişleri Bakanlığının izni ve Bakanlar Kurulu'nun kararı ile,

b- Müşavirler, Umûmî Müfettişin onayı alınmak şartıyla Başbakan ile görevinin durumuna göre ait olduğu Bakanın ortak kararnamesi ile,

c- Şube müdürleri, Umûmî Müfettişin izni ve İçişleri Bakanının tasdiki ile,

d- Umûmî Müfettişlik kadrosuna dahil Ordu Komutanı Umûmî Müfettişin izni üzerine Milli Savunma Bakanlığınca, jandarma komutanı ile güvenlik memurları Umûmî Müfettişin izni üzerine İçişleri Bakanlığınca,

e- Memurlar ve diğer müstahdemler doğrudan doğruya Umûmî Müfettiş tarafından tayin olunurlar.

3. Umûmî Müfettişlik teşkilatına hükümetçe son verildiğinde, kadrosundaki bütün memurlar Umûmî Müfettişlik mahiyetinde geçirdikleri süre, kıdemlerine dâhil edilmek ve bu kıdemlere nazaran ilk boş olan yere tayin edilmek şartıyla memuriyet kanununun 85.maddesine uygun olarak Bakanlıklar emrine alınırlar;

4. Umûmî Müfettişlik kadrosuna dâhil memurların gerekli olduğu takdirde iadesi, Umûmî Müfettişin haber vermesi üzerine tayinlerindeki usule uygun olarak yapılır,

³⁰¹ Düstur, III. Tertip, c.IX, İstanbul, 1931, s. 19.

5. Umûmî Müfettişlik kadrosundaki memurlardan baş müşavir ile müşavirlerin dışındakiler inzibati cezayı gerektiren hareketleri olduğunda baş müşavir ile müşavirlerden oluşacak komisyon, Bakanlar inzibat komisyonu makamının yerine geçer,

6. Umûmî Müfettişlik kadrosuna dâhil memurlardan görevlerini kötüye kullananlar hakkında Umûmî Müfettişçe uygun görülecek tarzda tahkikat yaptırılır. Ortaya çıkacak neticeye göre memurun muhakematı kanunu uygulanır,

7. Umûmî Müfettiş, bölgesi dâhilinde hükümetin ve bakanların temsilcisidir. Bu sıfatla başta valiler olmak üzere bütün memurlar kendisine karşı sorumlu ve gördükleri işlerden, yaptıkları icraatdan izahat ve hesap vermeye mecburdurlar,

8. Umûmî Müfettişlik bölgesi dâhilindeki vilayetlerde valiler ve memurlar, kanunlar ve nizamnameler gereğince uygulaması kendilerine verilmiş işler hakkında, bağlı buldukları vekâletlere karşı sorumlu olmakla beraber, gerektiğinde veya Umûmî Müfettiş tarafından istendiği takdirde, işin bulunduğu safha hakkında süratle gerekli malumat ve izahatı vermeye ve muamele dosyasını da Umûmî Müfettişçe göndermeye mecburdurlar.

9. Umûmî Müfettiş polis ve jandarma gibi emniyet görevlilerini bölgeleri dâhilindeki askerî kuvvet olarak istihdam eder,

10. Umûmî Müfettiş bölgesi dâhilinde mevcut kuvvetlerin yetersizliğini görürse en yakın yerlerden gerektiği kadar jandarma ve asker birliği teminini İçişleri Bakanlığına malumat vererek sağlar,

11. Umûmî Müfettişlik kanun ve talimatnamesinin kendisine verdiği yetkilerin kullanılmasından ve icraatından hükümete karşı sorumludur. Bu yetkiler Umûmî Müfettişlik kanununun 3.maddesi gereğince aşağıda gösterilmiştir:

a- Asayiş ve inzibatın teminine nezaret etmek.

b- Kanun ve nizamların tamamiyle tatbik ve icrasını devamlı olarak takip ve gözetim.

c- Hakimlere ait şikayeti gerektiren bir durum olduğunda, ilgili kanunları uygulamak; Adalet Bakanı'na müracaat ederek bu durumu yine İçişleri Bakanlığına bildirmek.

d- Bölgesi dahilindeki mahkemelerden birinde görülen, emniyet ve asayiş noktasından mahsurlu gördüğü herhangi bir dava hakkında, kanun gereğince nakil muamelesini gerçekleştirmek için Adliye Vekaleti'ne müracaatta bulunmak.

e- Bölgesinin ekonomik, sağlık, sosyal, kültürel, medeni ihtiyaç ve hususların hızla ilerlemesini ve gelişmesini temin ve tatmin edecek vasıtaları hazırlamak ve bunun tatbikini en iyi bir şekilde yapmak.

f- Bölgesi dahilindeki halkın şahsi ve tasarrufi haklarını korumak.

g- Halkın iskan edilmesi ve rahat yaşamasını, köylülerin, çiftçilerin arazi sahibi olmaları için gerekli çalışmaları yapmak.

h- Bölgesi dahilindeki valilerle diğer memurların amiri, Umûmî ve mahalli hükümet işlerinin yetkilisi sıfatıyla memurun kanunu ahkamı dairesinde hizmet ve memuriyetlerinde, asayişçe mahzurlu gördüğü valilerle memurların ellerini işten çekirtmek.

i- Bölgesi dahilindeki tüm müfettişleri ve maarif müdürlerini, valiler, müdürler ve diğer memurlar gibi göstereceği istikametler dahilinde görev ve faaliyete sevk etmek.

j- Gerektiğinde yabancılarla temas, makamlar ve memurların müteallikasına ait olup Umûmî müfettiş bu hususla ilgilenmez.

12. Umûmî Müfettiş kamu emniyetini ihlal veya tehdit eden bir durum karşısında gerekli görürse sıkıyönetim ilanını İçişleri Bakanlığında talep eder.

13. Umûmî Müfettiş genel idarede amirlik ve teftiş hakkına sahip olduğu gibi yerel idarelerde de nezaret ve karşılık verme yetkisine sahiptir. Bu noktadan valiler, meclisi Umûmîler kararını tasdik ve icra etmeden önce Umûmî Müfettişin rey ve onayını alırlar.

14. Umûmî Müfettiş vilayetler arasında ortak tesis ve idaresine gerekli gördüğü kuruluş ve tesisat için tesis ve idare masraflarının gelirleri ölçüsünde, vilayetler üzerine taksim ve tevzi ederek adi ve fevkalade bütçelerine meclisi Umûmîlerce ithal edilmek üzere valilere tebligatta bulunur. İşbu kuruluş ve tesisatın ortak idare tarzı, Umûmî Müfettişin talimatı dairesinde tanzim edilir.

15. Umûmî Müfettiş İçişleri Bakanlığına asayiş hakkında her gün, bölgesi dâhilinde yapılan icraatların sonucu hakkında her üç ayda bir rapor gönderir. Rapor, içeriğine göre ilgili olan bakanlıklara gönderilir.

16. İçişleri Bakanlığı Umûmî Müfettişlik muamelatı üzerindeki murakabe ve teftiş hakkını uygun göreceği şekilde uygular.

17. Baş müşavir, Umûmî Müfettişin muavin ve müsteşarı olup, Umûmî Müfettişin vereceği yetki ve talimat dairesinde görevini icra eder.

1164 sayılı Umûmî Müfettişlik kanununda herhangi bir bölge belirlenmemişken bu kararnamenin ilk maddesiyle, Elazığ, Urfa, Bitlis, Hakkâri, Diyarbakır, Siirt, Mardin ve Van illerini kapsayan bir Umûmî Müfettişlik bölgesi belirlenmiştir.

27 Kasım 1927'de çıkarılan 5858 Sayılı bu kararnameden yaklaşık bir ay sonra, kararnameye zeyl olarak 1164 Numaralı Kanun mucibince teşkil olunan Umûmî Müfettişlik unvanının I. Umûmî Müfettişlik suretinde tadili hakkında 5977 sayılı yeni bir kararname, 25 Aralık 1927'de kabul edildi.³⁰² Böylece Elazığ, Urfa, Bitlis, Hakkâri, Diyarbakır, Siirt, Mardin, Van Vilâyetlerini ihtiva eden ve Umûmî Müfettişlik unvanı kadrosuyla beraber I. Umûmî Müfettişlik adını almış ve resmen kurulmuş oldu.³⁰³ Ayrıca I. Umûmî Müfettişlik muntkasına yakın olan, emniyet ve asayiş yönünden kritik görülen Bayezit Vilayetinin de I. Umûmî Müfettişlik sınırları içine alınması 13 Şubat 1929'da Bakanlar Kurulu'nca kabul edilmiştir.³⁰⁴

C- Birinci Umûmî Müfettişliğin Kurulması

1- Birinci Umûmî Müfettişliğe Yapılan Atamalar

Birinci Umûmî Müfettişlik, Diyarbakır'ı merkez olarak kabul etmiş ve 1 Ocak 1928 tarihinde göreve başlamıştır. Birinci Umûmî Müfettişliğin kadrosu, bu tarihte, yani 1928 yılının Ocak ayında, bir hayli kalabalıktı. Toplam 29 kişiydi. Bu sayı, aynı yılın Haziran ayında 30 olacak ve 32'ye kadar da yükselecektir.³⁰⁵ Umûmî Müfettişlik yasanın kabulünden yaklaşık olarak altı ay sonra, 11 Aralık 1927 tarih ve 5928 sayılı kararname ile Diyarbakır milletvekili İbrahim Tâli Öngören Birinci Umûmî Müfettiş olarak atanmıştır.³⁰⁶ Öngören, TBMM'nin ikinci döneminde 1926 yılında Diyarbakır'dan milletvekili olmuştu. Tam beş yıl boyunca Birinci Umûmî Müfettişlik görevini sürdürecektir. Öngören, yeni görevi için, atama kararından sonra, 28 Aralık 1927'de, milletvekilliğinden istifa ederek ayrılmıştır.³⁰⁷

Önceliği müfettişlik örgütünün disiplinine veren Öngören; bürolara güvendiği becerikli isimlerin tayinini gerçekleştirerek, bunlar arasında koordinasyon sağlanmaya çalıştı. Müfettişlik bünyesinde; askerlik, adliye ve maliye müşavirlikleri, asayiş ve istihbarat, iskân, yazı işleri

³⁰² *Düster*, III. Tertip, c.9, İstanbul, 1931, s.44.

³⁰³ Aydoğan, *Mustafa Kemal*, s.98.

³⁰⁴ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi* (B. C. A.), 030.18.01.02/2.15. 20.

³⁰⁵ Koçak, *Umûmî Müfettişlikler*, s.81.

³⁰⁶ B.C.A., 030.18 .01.01/26. 67.17.

³⁰⁷ Koçak, *Umûmî Müfettişlikler*, s.82.

müdürlükleri, hususi kalem, polis amirlikleri, evrak, levazım memurlukları ve muhasip gibi memurlardan bulunmaktaydı³⁰⁸.

İbrahim Tâli Öngören'in atama kararnamesinin imzalandığı aynı gün, 11 Aralık 1927 tarih ve 5929 sayılı kararname ile Birinci Umûmî Müfettişlik Baş Müşavirliği'ne Balıkesir Valisi Süleyman Mümtaz Savut atanacaktır.³⁰⁹ Savut, 1923-1924 yıllarında bir buçuk yıla yakın bir süre Sivas Valisi olarak görev yapmış, ardından 1925-1927 yılları arasında üç yıla yakın bir süre de Balıkesir Valiliği'nde bulunmuş ve nihayet Baş Müşavirlik görevinin tamamlanmasından sonra da iki yıla yakın Adana Valisi olarak görevlendirilmişti. Birinci Umûmî Müfettişlik Baş Müşavirliği'ne bir valinin atanması da, bu konuma verilen önemi göstermektedir.³¹⁰

Savut, 14 Mayıs 1932 tarih ve 12800 Sayılı Kararname ile Adana Valiliği'ne atanırken, yerine İstanbul Vali Muavini Mehmet Fazlı Güleç atanır.³¹¹ Böylece Birinci Umûmî Müfettişlik Baş Müşavirliğine yeniden bir Vali Muavini atanır. Fazlı Güleç 7 Haziran 1934'de terfi ederek Bursa Valiliği'ne atanacaktır.³¹²

Birinci Umûmî Müfettişliğe, İbrahim Tâli Öngören'in bu görevden ayrılmasından hemen sonra, 12 Ocak 1933 tarihinde, Dâhiliye Vekâleti Müsteşarı ve sivil kökenli bir bürokrat olan Ahmet Hilmi Ergeneli atanır. Ergeneli, 28 Şubat 1933'de Diyarbakır'da görevine başlayacaktır. Ergeneli, iki yıl kadar bu görevde kaldıktan sonra, Birinci Umûmî Müfettişlik görevinden 23 Mart 1935'de ayrılacaktır.¹⁸ Ergeneli'nin gerek bu göreve atanmadan önceki görevi ve gerekse bu görevden hemen sonra milletvekili olması, Birinci Umûmî Müfettişliğe verilen önemi bize bir kez daha göstermektedir. Nitekim Ergeneli, TBMM'nin Beşinci, Altıncı Ve Sekizinci Dönemlerinde Çanakkale Milletvekili olarak bulunacaktır.³¹³

Birinci Umûmî Müfettişlik Baş Müşavirliğine 25 Ağustos 1934 tarih ve 2/1193 Sayılı Kararname ile Kastamonu Valisi daha önce de beş yıla yakın bir süre Urfa Valiliği görevinde bulunmuş Güneydoğu konusunda tecrübesi olan Ahmet Fuat Baturay atanır.³¹⁴

Birinci Umûmî Müfettişliğe, Hilmi Ergeneli'nin yerine, 11 Haziran 1935 tarih ve 2/2746 sayılı kararname ile Aydın milletvekili Abidin Özmen atanır.³¹⁵ Özmen 1927 yılının sonlarından

³⁰⁸ Aydoğan, *Mustafa Kemal'le*, s.101.

³⁰⁹ B.C.A., 030.18.01.01/26 67.18.

³¹⁰ Koçak, *Umûmî Müfettişlikler*, s.86.

³¹¹ B.C.A., 030. 18. 01./28. 36.17.

³¹² Koçak, *Umûmî Müfettişlikler*, s.87.

³¹³ Koçak, *Umûmî Müfettişlikler*, s.83.

³¹⁴ Koçak, *Umûmî Müfettişlikler*, s.87.

³¹⁵ B.C.A., 030.18. 01,02/55.48. 2.

itibaren yaklaşık 4 yıl süre ile Muş ve Bitlis Valiliği görevinde bulunmuş Doğu Anadolu Bölgesini yakından tanıyan bir yöneticiydi.

Birinci Umûmî Müfettişliğe, Abidin Özmen'in yerine, 18 Haziran 1943'de, Avni Doğan atanır. Doğan, 12 Temmuz 1943'de göreve başlayacak ve 31 Aralık 1947 tarihine, yani Umûmî Müfettişlikler fiilen kaldırılincaya kadar bu görevde kalacaktır. Görev süresi yaklaşık beş yıldır.³¹⁶

Birinci Umûmî Müfettişlik Baş Müşavirliği'ne, 19 Şubat 1936'da Dâhiliye Vekâleti Mahallî İşler Umum Müdürü Naci Kıcıman atanır. Kıcıman'ın ardından eski Ağrı ve Çorum Valisi Ziya Tekeli atanır. Bu tarihten sonra sırasıyla; 11 Mayıs 1939'da Muş eski Valisi Refet Kutbay, 10 Şubat 1943'de eski Siirt ve Bitlis Valisi, Üçüncü Umûmî Müfettişlik Baş Müşaviri Sakıp Beygo atanmıştır.³¹⁷ Bu göreve geçmişte bölgede valilik yapmış bürokratların atanması hükümetin Umûmî Müfettişliğe verdiği önemin bir göstergesidir.

Birinci Umûmî Müfettişlik kadrosunda bazı askerî personelde bulunmaktaydı. Bu personel ilk yıllarda Birinci Umûmî Müfettişlik Askerlik Müşavirliği³¹⁸ ile Askerî Müşavirlik³¹⁹ kadrosunda kâtiplerden ibaretti. Ayrıca aynı teşkilât içinde Asayiş ve İstihbarat Müdürlüğü de bulunuyordu. Bu kadrolarda bölgenin emniyet ve asayiş açısından ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

Birinci Umûmî Müfettişlik, kurulduğu günden 1938 yılının Temmuz ayına kadar geçen süre içerisinde Diyarbakır'da İçkale içindeki üç binada çalışmalarını sürdürmüştür. Umûmî Müfettişin oturduğu birinci bina 1916'da 2.Ordu Komutanlığı karargâhı olmuş ve bu sırada Diyarbakır'da 2.Ordu Komutanı olarak görev yapan Mustafa Kemal de burada çalışmıştır.

2-Birinci Umûmî Müfettiş Olarak Görev Yapanlar

a- İbrahim Tali Bey (1928-1932)

İbrahim Tali Bey, 1291(1875)'de İstanbul'da doğdu. Babası ünlü Basra Valisi Yusuf Tâli Paşa, annesi, Fatma Rasime Hanım'dır. Yusuf Tâli ve Rasime Harum'ın iki erkek, iki kız çocuğu oldu. İbrahim Tâli, ailenin ikinci çocuğu olarak dünyaya geldi.³²⁰

³¹⁶ Koçak, Umûmî Müfettişlikler, s.85.

³¹⁷ Koçak, Umûmî Müfettişlikler, s.86-89.

³¹⁸ Askerlik Müşavirliği kadrosu 1935 yılında lağvedilmiştir; Koçak, Umûmî müfettişlikler, s.89

³¹⁹ Bu kadro daha sonra Jandarma Komutan Muavinliği olarak değiştirilecektir; Koçak, Umûmî Müfettişlikler, s.89.

³²⁰ Aydoğan, Mustafa Kemal'le, s.3.

İlk ve orta öğrenimini Galatasaray Lisesi'nde tamamladı. Özel dersler aldı. 1837'de Askerî Tıp Mektebi'ne girdi ve 1893'te diploma aldı. Yüzbaşı rütbesiyle İstanbul hastanelerinde ve askerî kıtalarda çalıştı. 1896'da sınava girerek operatör oldu. İtfaiye Dördüncü Taburu ve Haydarpaşa Hastanelerinde hizmet verdi. 1909 başında binbaşılığa yükselerek Hudeyde Hastanesi Operatörlüğüne atandı. Başhakemliği de vekâleten yürüttü. Kırkıncı Hudeyde Fırkası Başhekimliği'ne getirildi. 1911 Aralık'ında terhis edildi. Mısır'da rastladığı arkadaşları ile Bingazi'ye, harp cephesine gitti, orada Atatürk ile birlikte bulundu. Bingazi Kuvvetleri Sağlık Başkanlığı'na getirildi.³²¹ 1912 yılının Ağustos ayında sol kolundan rahatsızlanarak Mısır'a oradan da İstanbul'a döndü. Bir ay tedavi gördükten sonra Balkan Savaşı'na katıldı. Samsun Fırkası Sıhhiye Bölüğü Baştabibi olarak tümen ile birlikte Çongira harplerine katıldı.³²² Harbin ikinci aşamasında Mürettep X. Kolordu Baştabibi, mütarekeden sonra Harbiye Nezareti Sağlık Dairesi VI. Şube Müdürü oldu. Bu sırada Van, Ankara ve Kayseri'de meydana çıkan "lekeli tifo" salgını mücadelesine katıldı. Ekim 1913'te Kaymakamlığa (Yarbaylığa) yükseldi.

1914, Genel Seferberlikte Sıhhiye Dairesi Başkanvekili oldu. III. Ordu Sağlık İşlerini teftişe gönderildi. Mayıs 1915'te İkinci Ordu Sağlık Dairesi Başkanı olarak ordu ile birlikte Çanakkale'ye verildi. Seddülbahir Savaşlarında ordusu ile birlikte savaşa katıldı. 1916'da ordunun doğu cephesine kaydırılması üzerine, Diyarbakır'a verildi. Bu sırada Almanya'daki yaralı ve hasta subay ve eratin sağlık durumlarını teftişe memur edildi, iki kez toplanan Sarı Hastalıklar ve Cerrahî Kongre'lerine katıldı.

1917'de Doğu Orduları Grubu Sağlık Müfettişi olarak Elaziz'e, Mart 1918'de Yıldırım Orduları Grubu Sağlık Müfettişi olarak Filistin'e gönderildi ve mütarekede Harbiye Nezareti Sağlık Dairesi 2 nci Başkanlığına getirildi. İki ayda kurulan IX. Kolordu Kıtıaatı Müfettişliği Karargâhının Sağlık Müfettişliğine atandı ve 16 Mayıs 1919'da Karargâhla İstanbul'dan hareketle 19 Mayıs'ta Mustafa Kemal'le Samsun'a çıktı. Amasya, Sivas ve Erzurum'da bulundu. Sonra III. Ordu ismi verilen kuruluşun kaldırılması üzerine. XV. Kolordu Sertabiplik vekâletine atandı. 1920 Haziranında Ermenistan harekâtı nedeniyle kurulan Şark Cephesi Sağlık Başkanlığına getirildi. Rusya'ya gönderilen siyâsî heyete müşavir olarak katılıp, Ağustos ayında Moskova'ya gitti, siyâsî heyetin dönüşünden sonra da 1921'in Martına kadar Moskova'da

³²¹ Türk Parlamento Tarihi TBMM-III. Dönem 1927-1931,C:III, Ankara, 1995, s.248.

³²² TBMM Arşivi "TBMM Olumluluk Kâğıdı no:489".

kalarak gerekli işleri izledi. Doğu uluslarının Bakü'de toplanan kongresinde 14 Eylül 1920'de heyetimizi temsilen bulundu.³²³

Elçi Ali Fuat Paşa'nın Moskova'ya gelmesi üzerine, Bakü üzerinden Sarıkamış Karargâhı'na döndü. Bakü'de bulunduğu sırada esirlerimizin oluşturduğu Türk Kızıl Alayının subaylarını kılık değiştirterek, memlekete getirdi. Mayıs 1921'de Ankara'da Millî Savunma Bakanlığı Sağlık Dairesi Başkanlığı'na getirildi. Eskişehir ve Sakarya Savaşları sırasında bu görevde bulunuyordu. Ekim 1921'de Batum Başşehbenderliğine atandı. Barışa kadar bu görevde kaldı. Ekim 1923'te izinli olarak İstanbul'a geldiğinde Ankara'ya çağrılıp Dışişleri Bakanlığı Siyasî Müşavirliği görevi verildi. Mayıs 1924'te fevkalâde murahhas ve orta elçi olarak Varşova'ya gönderildi. 5 Şubat 1926'ya kadar bu görevde kaldı. Bu görevde iken TBMM'nin II nci Dönem seçimlerine katıldı. 12 Aralık 1925'te yapılan seçimde 376 oy alarak Diyarbakır'dan milletvekili seçildi. Mazbatası 11.1.1926'da onaylandı. 20.2.1926'da Meclise katıldı. Genel Kurulda bir konuşması vardır. CHP İstanbul ve Trakya Müfettişliklerinde bulundu. Sovyet Rusya ile "Meralar, Hudut Hayvan Sağlığı" konusunda yapılan görüşmelerde Fen Heyeti Başkanı olarak Batum'da sözleşmeler imzaladı. Aralık 1927'de kurulan Birinci Umûmî Müfettişliğe atanarak Diyarbakır'a gitti. Bu görevi 1932'ye kadar sürdürdü. Aynı tarihte İstanbul'dan milletvekili seçildi. Diyarbakır'dan III, V, VII nci, İstanbul'dan IV üncü, Elâzığ'dan VIII inci dönemlerde milletvekili olan Dr. İbrahim Tali Öngören'in soyadı "Atatürk" tarafından verilmiştir. Altın Harp Liyakat, Kırmızı Şeritli İstiklâl Madalyası ve takdimnamesi vardır. 2 Ocak 1952 yılında vefat etmiştir.³²⁴

b- Hilmi Ergeneli (1933-1935)

1890 yılında Uzunköprü'de doğmuştur. İlk ve ortaokul eğitimini İstanbul'da tamamlayan Ergeneli, 1910 yılında Siyasal Bilgiler okulundan mezun olmuştur.

1911 yılında devlet hizmetine girerek çeşitli memuriyetlerde, valiliklerde ve Devlet Şurası Azalığı'nda bulunmuştur. En son görev yaptığı İçişleri Bakanlığı Müsteşarlığı'ndan 12 Ocak 1933'de Birinci Umûmî Müfettişliğine tayin edilmiş, iki yıl kadar bu görevde bulunduktan

³²³ Türk Parlamento Tarihi, s.249.

³²⁴ Türk Parlamento Tarihi, s.250.

sonra Çanakkale Milletvekilliğine seçilmesi üzerine 23 Mart 1935 tarihinde Umûmî Müfettişlik görevinden ayrılmıştır.³²⁵

Ergeneli, TBMM'nin beşinci, altıncı ve sekizinci dönemlerinde Çanakkale milletvekili olarak görev yapmış³²⁶, 1950 yılında siyasi hayatına son veren Ergeneli 12 Ocak 1955'de İstanbul'da vefat etmiştir.³²⁷

c- Abidin Özmen (1935-1943)

Abidin Özmen, Ziraat Bankası memurlarından Niğdeli Hasan Efendinin oğludur. 1890'da Niğde'de doğmuş, orta tahsilini İstanbul'da yapmış, 1910'da da Mülkiyeyi bitirmiştir. Mektebi Mülkiyeden mezun olduktan sonra, 6 Aralık 1910'da Maliye Nezareti Varidat Umum Müdürlüğü dördüncü sınıf kâtipliğine tayin edilmek suretiyle devlet hizmetine girmiştir. 1911'de kâtiplikteki sınıfı üçüncü sınıfa yükseltilmiş ise de bu meslek ve memuriyette daha fazla kalmayarak aynı yıl içinde Konya Vilayeti Maiyet memurluğuna tayin edilmiş ve oradan Niğde Mutasarrıflığı maiyetine gönderilmiş ve burada çalışırken Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması üzerine 1914'de İhtiyattan Mülazımsani (Teğmen) olmuştur.³²⁸

Abidin Özmen, 1919'da ilkönce Malkara Kaymakamlığına tayin edilmiş, aynı yıl Bursa Vilayet-i Polis Müdürlüğünde çalıştırılmış, 1920'de bir ara Bursa Evkaf Müdürlüğünde bulunmuş ve Mudanya Kaymakamı iken Yunanlılar tarafından casusluk suçuyla yakalanarak İzmir İşgal Kuvvetleri Divanı harbine verilmiştir. Ölünceye kadar hapis cezasına mahkûm edilerek Yunanistan'a gönderilmiş ve Atina Sığı Cezaevinde serbest bırakıldığı 14 Şubat 1923 tarihine kadar alıkonulmuştur. Abidin Özmen, Türkiye'ye döndükten sonra Yalvaç Kaymakamlığına tayin edilmek suretiyle yeniden idarî görevine başlamıştır. Bu görevden sonra sırasıyla Birecik ve Kilis Kaymakamlığı görevlerinde bulunmuştur. Kilis Kaymakamı iken 1926'da Mülkiye Müfettişliğine tayin edilmiştir.³²⁹

Abidin Bey 1927'de Bitlis Valisi olmuş, daha sonra sırası ile 1929'da Muş, 1931'de Antalya, 1933'de Bursa Valiliklerinde bulunmuştur. 1934'de Aydın'dan Mebus seçilmiştir. Abidin Özmen, Dr. İbrahim Tali Öngören'in ayrılışı üzerine 1935'de Maarif Vekilliginden

³²⁵ Güneydoğu, Birinci Umûmî Müfettişlik, s.80.

³²⁶ Koçak, Umûmî Müfettişlikler, s.83.

³²⁷ Ali Çankaya, Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, c.IV, Ankara, 1968-1969, s.1279

³²⁸ Hayri Orhun, Celal Kasaroğlu, Mehmet Belek, Kazım Atakul, Meşhur Valiler, Ankara, 1966, s.449.

³²⁹ Orhun, Kasaroğlu, Belek, Atakul, Meşhur Valiler, s.450-453.

alınarak Birinci Umûmî Müfettişliğe tayin edilmiştir. Abidin Bey Diyarbakır'da uzun süre görev yapmıştır.

Abidin Özmen 1943'de Trakya Bölgesi Umûmî Müfettişi olmuş, 1948'de Afyon Valiliğine tayin edilene kadar bu görevde bulunmuştur. 1950 yılı Mayıs sonuna kadar Afyon Valiliğinde çalışmış ve iktidar değişikliği üzerine de 9 Haziran 1950'de emekliye ayrılmıştır. Abidin Özmen 20 Ağustos 1966'da Mudanya'da vefat etmiştir.

ç- Avni Doğan (1943-1947)

Mehmet Avni Doğan, Yozgat Mebuslarından Uhuvtzade Hayrullah Bey ile Zehra Hanım'ın oğludur. 1892'de Yozgat'ta doğmuştur.

Yozgat Rüşdiyesi'nde orta ve İstanbul Sultanisi'nde lise öğrenimini tamamlamıştır. Temmuz 1913 tarihinde Mülkiye'den mezun olmuştur. 24 Kasım 1913'de Sadaret Mektubi Kalemi Hülefahğı'na tayin edilerek Devlet hizmetine girmiştir. 1 Mart 1914'de Sadaret Umur-ı Mühimme Kalemi Hülefahğı'na nakledilmiştir. Temmuz 1914'de silâh altına alınmış ve Birinci Dünya Savaşı boyunca yedek subay olarak askerlik görevini yapmıştır. Aralık 1918'de terhis olmuş, 16 Nisan 1919'da Boğazlıyan Kaymakamlığı'na 17 Eylül 1919'da Ereğli Kaymakamlığı'na atanmıştır. Ereğli Kaymakamı olarak Konya Valiliğine yaptığı bazı tekliflerinin kabul edilmemesi üzerine 12 Mayıs 1920'de istifa ederek devlet hizmetinden ayrılmıştır.³³⁰

12 Temmuz 1923'de İkinci Dönem Yozgat (Bozok) Milletvekili olarak TBMM'ye girmiştir. Bu görevi, 28.08.1936'da Kastamonu Valiliği'ne atanıncaya kadar 3 dönem sürmüştür. Bu arada, İçişleri Komisyonu Raportörlüğünde ve Şark İstiklal Mahkemesi üyeliğinde görevlendirilmiştir. Daha sonra Elazığ'a nakledilen mahkemede, çalışmalarını 7 Eylül 1926 tarihine kadar sürdürmüştür

Yozgat Milletvekili Avni Bey, 28.08.1936'da Kastamonu, 30.06.1940'da Samsun Valiliği'ne atanmış, 3 Ocak 1941'de Çankırı Milletvekili olarak TBMM'ye dönmüştür. Bu arada Ege Bölgesi CHP Müfettişliği'nde görevlendirilmiştir. 18.06.1943'de merkezi Diyarbakır'da bulunan Birinci Genel Müfettişliğine atanınca Milletvekilliği görevi sona ermiştir. Genel Müfettişlik görevi, 12.07.1943-31.12.1947 tarihleri arasında 4,5 yıl sürmüş, daha sonra bu

³³⁰ Türk Parlamento Tarihi TBMM-II. Dönem 1923-1927, c.III, Ankara, 1995, s.159.

görevden istifa ederek ayrılmıştır. Ancak bir ay sonra Ankara Valiliği'ne atanmış ve 9.02.1948 tarihinde göreve başlamıştır.³³¹ 14 Mayıs 1950 Milletvekilleri Genel Seçiminde Yozgat Milletvekilliğine seçildiğinden 1.06.1950'de Valilik görevinden ayrılmıştır. CHP'den seçilen 67 Milletvekili arasında Avni Doğan da yer almıştır.

1954 yılı Milletvekili Genel Seçimlerinde başarılı olamamış, Ekim 1957 seçimlerinde ise yeniden Yozgat Milletvekili seçilmiştir. 27 Mayıs 1960 ihtilali ile Milletvekilliği sona ermiştir. Ocak 1961'de Kurucu Meclis'e CHP kontenjanından katılmış, aynı yılın 15 Ekiminde yapılan milletvekilleri seçiminde Yozgat temsilcisi olarak Parlamente'ya girmiştir. Birinci İnönü Kabinesi'nde Devlet Bakanlığı'na getirilmiş, 17 Mayıs 1962'de görevinden istifa etmiştir. Milletvekili olarak görevini sürdürdüğü sırada 14 Haziran 1965'te vefat etmiştir.³³²

3-Birinci Umûmî Müfettişlerin Çalışmaları

a- Emniyet Asayiş İle İlgili Çalışmaları

aa- İbrahim Tâli Bey Dönemi

1 Ocak 1928 tarihinde kurulan Birinci Umûmî Müfettişlik kurulduğu günden itibaren sorumluluk sahasında vatandaşlarımızın huzur içerisinde yaşamasına yönelik faaliyetlere önem vererek, Cumhuriyetin erdemlerinin ülkemizin Doğusunda da tüm vatandaşlarımız tarafından yaşanması tek amaç olarak benimsenmiştir.

Yeni kurulan Cumhuriyete karşı, tarihin tüm dönemlerinde olduğu gibi yine dış destekli ve sinsice hazırlanmış birçok ayaklanma ve asayişsizlik baş göstermişti.

Kuruluş amacı bölgesindeki asayişini temin etmek olan Birinci Umûmî Müfettişlik; bu hususla mücadele etmek için oldukça fazla çaba harcamıştır. Şeyh Sait isyanının bastırılmasından sonra bölgesi dâhilindeki bütün illerde emniyet ve asayişini sağlamak için uğraşmıştır. Daha Umûmî Müfettişlik kurulmadan meydana gelen Ağrı isyanları ile büyük bir imtihan veren bu yapılanma, gerek isyanların bastırılmasında gerekse devlet kurumları arasında kurduğu uyumlu çalışmalarla kısa sürede ne kadar gerekli bir müessese olduğunu kanıtlamıştır.

Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesinin kanayan yarası olan eşkıyalık başta bölge halkı olmak üzere tüm ülkeyi olumsuz yönde etkilemişti. Bu sebeple; Umûmî Müfettişlik görevine ilk

³³¹ Koçak, Umûmî Müfettişlikler, s.85.

³³² Türk Parlamento Tarihi, s.159.

atanan İbrahim Tâli Bey sorumluluk sahalarında bulunan eşkiya çetelerinin yerlerini ve kuvvetlerini tespit etmişti. İbrahim Tâli Bey'in tespit ettiği çeteler ve faaliyet alanları şu şekildeydi:

1- Ömerganlı Ahmedî Süleyman Çetesi: 30 mevcutlu olup Mardin'in Savur kazasıyla kısmen Nusaybin kazası dâhilinde faaliyette bulunmaktadır.

2- Ömerganlı Yusuf Osman Çetesi: 25 mevcutlu olup Ömergan nahiyesi ile Savur kazası mıntıklarından şekavet faaliyetlerinde bulunmakta.

3- Kurdisli Ali Ahmet İsmail Çetesi: 40 mevcutlu olup Nusaybin, Mardin ve Dicle civarında şekavet faaliyetlerinde bulunmakta,

4- Sürkicili Ali Bezari Çetesi: 18 mevcutlu olup Savur kazası civarında şekavet faaliyetlerinde bulunmakta, takip ve tazyik karşısında Suriye'ye geçerek Haço"", Ramanlı Emin ve Şeyh Said'in oğulları ile temasa geçerek siyasi mahiyet kazanıp zaman zaman bölgelerinde şekavete devam etmektedir.

5- Ramanlı Emin Çetesi: 50 mevcutlu,

6- Ramanlı Şükrü Çetesi: Ramanlı Emin'in oğlu olup 20 kişilik elemanı mevcut,

7- Ramanlı Abdullah Çetesi: Ramanlı Emin'in kardeşi, 40 mevcutludur. Bu üç çete (5-6-7), bazen ayrı ayrı bazen de birlikte şekavet yapmakta, takip sırasında güneye kaçmakta, Midyat, Kercüş (Gercüş), Beşiri mıntıklarında faaliyet göstermektedirler.

8- Senikanlı Hüsni ve Kardeşleri Çetesi: Çetenin mevcudu yapacağı şekavete göre 30-50 eleman arasında değişmekte, bunlar da Midyat, Kercüş (Gercüş), Beşiri mıntıklarında şekavet yapmaktadırlar.

9-Çehizli Molla Ali Çetesi,

10-Cehizli Mako ve Cenui Çetesi,

11-Dobazlı Görgin Çetesi,

12-Eruhlı Abdurrahman Çetesi,

13-Karisanlı Ömer Tamer,

Bu çetelerin avaneleri Sımak, Eruh ve Pervari halkından olup Şeyh Said İsyanında Suriye'ye kaçmışlar, 120-130 silâhlı avaneleri mevcut. Suriye'deki Mandater Fransızların teşviki ile Sımak, Eruh, Pervari mıntikasına geçip şekavet yapmakta, sıkıştırılınca Suriye'ye kaçmaktadırlar.

14- Mehmet Ali Yunus Çetesi,

15- Şeyh Abdurrahman Çetesi: Bunlar 100 mevcutlu olup tecavüzkârdırlar. Hazo isyanım tertip etmişler, Mutki, Garzan ve Sason mıntıkalarında şekavet yapmaktadırlar. Zaman zaman Suriye'den hudutlarımıza geçip şekavet yaparak geri kaçmaktadırlar.

16- Ahmede İskan Çetesi,

17-Abdi Sari Çetesi,

Bu çeteler de Şeyh Said İsyanı'na iştirak etmiş olup Garzan'ın Rızvan nahiyesi ve Pençinar aşireti halkından müteşekkili ve Cemil Çeto'nun oğulları Felemez(Feremez), İzzettin, Naif, Nasrettin(Nusrettin) ve Sadullah ile birlikte şekavet yapmakta, mevcutları 110 civarındadır.

18- Raçkotan Aşireti Reisi Rıza,

19- Raçkotan Aşireti Reisi Sabri,

20- Raçkotan Aşireti Reisi Sait ve Baha Çeteleri, Bunların da mevcuttan 60 kadardır. Beşeri ve Silvan kazalarında şekavet yapmakta, tazyik üzerine sınırı aşarak güneye kaçmaktadırlar.

21- Hasenanlı Ferzende ve Abdalbaki Çetesi: 80 mevcutlu olan bu çete Ahlat, Malazgirt mıntıkalarında şekavet yapmakta, tazyik üzerine İran'a kaçmaktadırlar.

22- Nuh Çetesi: Mevcudu 25 kadar olan Nuh, Muşlu Hacı Musa Bey'in oğlu olup, babasının tevkif edilerek Kayseri'ye gönderilmesi, kendisinin de takibe alınması üzerine İran'a kaçmış, hududa tecavüzle şekavet yapmaktadır.

23- Ali Kalmez Oğulları: Muş ve Çapakçur mıntıklarında şekavet yapmakta 10-20 mevcutlu,

24- Şeyh Said'in kardeşleri "Abdurrahim, Mendi ve Tabir" Çetesi: 50 mevcutlu,

25- Kelhaslı Şeyh Hüseyin Çetesi: 30 mevcutlu

26- Botyanlı Ömer Faro Çetesi: 20 mevcutlu

27- Miranlı İbo'nun oğlu İbrahim Çetesi: 10 mevcutlu

28- Termanlı Hasan Zişan Çetesi: 10 mevcutlu

29- Melikanlı Mustafa Çetesi: 10 mevcutlu

30- Diyarbekirli Kado Çetesi: 15 mevcutlu

31- Mestanlı Rıza Gözü Çetesi: 15 mevcutlu

32- Tavsallalı Haydar Çetesi: 20 mevcutlu

33- Emin Miko Çetesi: 10 mevcutlu

34- Ömer Faro'nun Teyzeoğlu Maktul Mehmet Çetesi 10 mevcutlu.

Bu çetelerin faaliyet mıntıkası; Genç, Lice, Palu, Osmaniye, Maden kazaları ve Diyarbakır garp mıntıkasıydı. Bunlar bazen küçük, bazen de Şeyh Said'in kardeşlerinin idaresinde 100-150 kişilik

büyük bir çete halinde faaliyet göstermektedirler. Asıl maksatları: Hükümet nüfuz ve icra tını kırmak, Kürtçülüğü yaymak, dini tahriklerde bulunmak, şapka aleyhinde propaganda yapmak, zaman zaman da soygunlar yapmak. Müfettişlik mntikasının en fazla asayişini bozan bu çetelerin ekserisi Lice ve Genç dağlarında barınmaktadırlar.

35- Cibranlı Ahmet Çetesi: Maslup Miralay Halit Bey'in kardeşi. Şeyh Said'in kayımbiraderi, mevcudu 12 civarındadır.

36- Gimoslu Hacı Selim Çetesi: 30 mevcutlu,

37- Gimoslu Halit ve Mustafa Çetesi 30 mevcutlu,

38- Valirli Rıza Çetesi: 10 mevcutlu,

Bu çeteler, Varto, Hıms, Kiğı, Erzincan,- Muş Ovası, Çapakçur, Genç mntıklarında faaliyette bulunmaktadırlar ve birbirlerinin akrabalarıdır.

40- Ardoşinli Mahmut ve Eyyüp Beyler Çetesi: 15 mevcutlu,

41- Batıkanlı İsmo Çetesi: 10 mevcutlu,

Ardoşinli Mahmut Bey, sabık Muş Mebusu Muhittin Bey'in kayımbiraderidir. Gimoslularla akraba olup koyu Kürtçü siyasi çetelerdir.

42- Yado Çetesi:

43- Hasan Bekanlar Çetesi: Mevcutları 40-45 olup Çapakçur, Palo, Kiğı civarlarında şekavet ederler. Bilhassa Yado, Hoybun ile birlikte çalışıp "Yado Paşa" unvanıyla anılmaktadır.

44- Hanili Şeyh Mustafa Çetesi: 15 mevcutlu olup Hasan Bekanlar ile birlikte Çapakçur civarında şekavet yapmaktadır.

45- Maktul Darahinili Yusuf Çetesi: 8 mevcutlu olup Yusuf un katlinden sonra Hasan Bekanlar Çetesi ile birlikte şekavet yapmaktadır.

46- Biçarlı Mustafa Bey Çetesi,

47- Hirtalı Abdülcebbar Çetesi,

48- Halil ve Sabri Çetesi,

Bu çetelerinde her birinin 10-15 civarında mevcudu olup Diyarbakır, Kulp, Hazro, Lice, Biçar mntıklarında faaliyet göstermektedirler.

49- Mestanlı Abdülğani Çetesi: 8 mevcutlu,

50- Şeklanlı Seyfullah Çetesi: 30 mevcutlu. (Mestanlı Çetesi Silvan, Kökdere'de, Şeklanlı ise Hani ve Lice mntıklarında faaliyet göstermektedir.)

51- Tavsallalı Haydar'ın Kardeşi Hasan Çetesi: 15 mevcutlu

52-Darahinili Mehmet Ağa Çetesi: 9 mevcutlu

53- Tavsalah Hatip Çetesi: 10 mevcutlu

54-Liceli Yusuf Perişan Çetesi: 30 mevcutlu

Bu çetelerin şekavet mıntıkları Hazro, Genç, Çapakçur ve Lice havalisidir.

55-Liceli Mehmet Osman ve Çelikli Kahya'nın Oğullan Çetesi 30 mevcutlu,

56- Liceli Molla Mustafa Oğlu Ömer Çetesi: 10 mevcutlu

57- Babikli Hüseyin Çetesi : 10 mevcutlu

58- Termanlı Molla Keziban Çetesi: 15 mevcutlu

59- Mire Sadık Çetesi: 5 mevcutlu Bu çeteler Hani, Lice mıntıklarında şekavettedirler.

60- Silvanlı Şeyh Fahri ve Feyzi Çetesi: 40-50 mevcutlu olup Diyarbakır, Kulp, Harzo, Silvan mıntıklarında icra-i faaliyet göstermektedirler.

61- Yertalı Hacı İsa Oğulları Çetesi: 6 mevcutlu

62- Silükanlılar Çetesi: 25 mevcutlu

63- Garptan firari Gedon köylü Mehmet Ali Çetesi: 10 mevcutlu, Siirt vilâyetinin Garzan ve Şirvan mıntıkları dâhilinde faaliyet göstermektedirler.

64- Girizanlı Talha Oğlu Sadi Çetesi: 20 mevcutlu olup Çapakçur kazası civarında faaliyet göstermektedirler.

65- Sulhanlı Mehmet Ali Çetesi: 50 mevcutlu ve Sulhanlı aşiretinden olup Çapakçur ve Muş civarında faaliyet göstermektedir.

66- Tulhomlu Raşit Çetesi: 25 mevcutludur. Siverek, Osmaniye civarında faaliyet göstermektedir. Takip edilip sıkıştırılınca, Suriye'ye kaçıktadır.

67- Gâvur Hoca Çetesi: 5-10 mevcutludur. Suruç, Urfa güzergâhı üzerinde faaliyet gösterir. Sıkıştırılınca, güneye kaçıktadır.

İran Hudut Bölgesindekiler;

67- Şeyh Salih Çetesi: 15 mevcutlu

68- Garptan firari Deli Abdullah Çetesi: 35 mevcutlu,

69- Garptan firari Tahir Çetesi 30 mevcutlu,

Bu çeteler Erciş, Malazgirt ve Tutak havalisinde faaliyet göstermektedirler.

70- Giravili Nur ve Ebabekir ve Kardeşi Nadir Çetesi: 100 mevcutlu,

71- Abdo Aziz Çetesi'nden Muazzez ve Kel Nadir Çetesi: 30 mevcutlu. Bu çeteler, Van vilâyeti güney mıntikasında şekavette bulunurlar sıkışınca İran'a kaçıp tekrar geri dönmektedirler.

73- Müküslü Adil Çetesi: 25 mevcutlu, Van muntikasında,

74- Silleli Ahmet Çetesi: 50 mevcutlu,

75- Hacı Oğlu Mehmet Çetesi: 15 mevcutlu,

76- Erzikaklı Şeyh Tahir'in Biraderzadesi Abdülbari Çetesi, 30 mevcutludur.

Bu çeteler, Erciş, Ahlat ve Malazgirt muntikasında şekavet yapmaktadırlar.

77- Kofifanlı Mehmet Reşo ve Amcazadesi Resul Çetesi: 15 mevcutludur. Sason, Garzan ve Silvan civarında faaliyet gösterirler.

78- Şahinzadelerin Cemal Pulat Çetesi 10 mevcutludur. Siverek civarında faaliyet göstermektedir.

79-Şemdinan'ın Benavik köylü Ahmet Bey Çetesi: 40 mevcutludur.³³³

Umûmî Müfettişlik bölgesini oldukça ayrıntılı bir şekilde inceleyen İbrahim Tâli Bey; eşkıyalık yapanların gündüz işlerini takip ettiklerini gece ise eşkıyalık yaptıklarının tespitinde de bulunmuştur. Ayrıca Umûmî Müfettiş İbrahim Tâli Bey'e göre bu çetelerin silâh mevcudu 2500 civarındadır.³³⁴

Yine İbrahim Tâli Bey'in yaptırdığı istihbarata göre; Lice, Genç, Palu, Çapakçur civarında şekavetin arttığı gözlenmekle beraber, Urfa, Sason, Mutki, Beşiri, Garzan, Mazı Dağı, Midyat, Şırnak, Pervari, Eruh, Hakkari, Zilân, Gevaş ve Bitlis civarında yaşayan halkın silâhlanma yarışına girdiği ve ellerinde ciddi miktarda silâh olduğu tespit edilmiştir.³³⁵

Umûmî Müfettişlik bölgesinde bulunan eşkıyaları ayrıntılı bir şekilde etüd eden İbrahim Tâli Bey, emri altında bulunan seyyar jandarma birliklerinin ise; eşkıya ile mücadele için küçük birliklere dağıldıklarını, askerî eğitimlerinin yetersiz olduğunu, iaşe ve iskân sorunlarından dolayı verilecek vazifeleri yerine getiremeyecekleri kanaatine sahip olmuştu.³³⁶

Bu olumsuz tablo karşısında neler yapılması gerektiği konusunda da İbrahim Tâli Bey bir dizi tedbirlerin bir an önce alınması gerektiğini ve bu tedbirlerin yanında alınması gereken yerel tedbirlerinde olabileceğini düşünerekten Müfettişlik bölgesinde bulunan valileri Mart 1928'de bir toplantıda bir araya getirdi.

Bu toplantıda Umûmî Müfettişlik bölgesinde bazı tedbirlerin alınması kararlaştırıldı. Tedbirlerin en önemlileri şunlardı:

³³³ B.C.A., 30.10/ 69.456.1, Varak no: 13-20.

³³⁴ B.C.A., 30.10/ 69.456.1, Varak no: 21.

³³⁵ B.C.A., 30.10/ 69.456.1, Varak no: 21.

³³⁶ B.C.A., 30.10/ 69.456.1, Varak no: 21.

1. Eşkiya ile mücadeleye eldeki mevcut seyyar jandarma birlikleri ile devam edilecek, diğer kıtaların bütünlüğü bozulmadan gerektiğinde kullanılmak üzere eğitimlerine kendi kışlalarında devam edilecekti.

2. Seyyar ve sabit jandarmalar eğitimlerine süratle başlayacak, halk nazarındaki itibarları tekrar sağlanacak ve eşkiya ile mücadelede asla mağlup olmamak asıl amaçları olacaktı.

3. Halkın kandırılmasına imkân verilmeyerek, Halk ile hükümet arasındaki güven tesis edilecekti.

4. İhtiyaç görülen yerlerde kuvvetli jandarma karakolları kurulacaktı.

5. Takipteki suçlulara karşı şiddet, suçsuzlara karşı şefkat gösterilecekti.

6. Bölge genelinde muhabere imkânları arttırılacaktı.

7. Halktan meydana getirilecek korucularla jandarma arasında irtibat kurulacak böylelikle halk ile birlikte mücadele verilecekti.

8. Yöneticilerin seyahatleri esnasında halk ile irtibata geçecek ve onların istek ve şikâyetlerine imkânlar dâhilinde çözüm aranacaktı.

9. Şark illerinin durumu göz önünde bulundurularak bölgeye iyi kaymakam ve nahiye müdürlerinin atanması üst makamlardan istenecekti.³³⁷

Ana hatları bizzat İbrahim Tâli Bey tarafından belirlenen bu kriterler bölgedeki çetelerin yok edilmesinde ve halkın devlete olan güveninin yeniden tesisinde oldukça etkili olmuştur. Cezaların tecili ve af kanunları sayesinde 1928 yılı içinde İngiliz, Fransız, Taşnak ve Hoybuncuların özellikle Irak ve Suriye hudutları bölgesindeki plânları genel olarak önlenmiş, daha önceki olaylar nedeniyle Irak ve Suriye hatta İran'a sığınan bazı bölge aşiret reisleri ve çeteleri sınırı geçerek hükümete teslim olmaya, bölgede yaptıkları şekavete son vermeye başlamışlardır.³³⁸ Bu olumlu gelişmenin mimarı İbrahim Tâli Bey raporlarında şu ifadelerle yer vermişti. "Fransızların, İngilizlerin ve başta Hoybun olmak üzere muhtelif menfi teşekküllerin bütün faaliyetlerine rağmen dehaletler devam ediyor ve halkın hükümetle beraber yürüyen manzarası göze çarpıyordu. 1928 Temmuz ayında da 298 dehalet oldu."³³⁹ Umûmî Müfettişliğin bölge üzerinde yarattığı olumlu hava devam etmiş ve firarda olanlardan 212 kişi de Ağustos ayı

³³⁷ B.C.A., 30.10/ 69.456.1, Varak no: 23-25.

³³⁸ Koca, *Yakın Tarihten*, s.279.

³³⁹ B.C.A., 30.10/ 69.456.1, Varak no: 41.

içerisinde, 42 şahıs ile 16 aile de Eylül ayı içerisinde hükümete teslim olmuşlardır.³⁴⁰ 1928 senesinin sonuna gelindiğinde ise firarilerin %95'inin teslim olduğu görüldü.

Ancak bütün iyi niyetli çalışmalara rağmen Müfettişlik bölgesinde problemler yine de devam etmekteydi. Bu problemler kendinden öncekilerin devamı veya devletin bölgede otoritesini yeniden kurma çabalarına karşı yapılmaktaydı. Bunların arasında; 1927 yılındaki Biçar Tenkil Harekâtı, 1929'daki Asi Resul Ayaklanması, 1929'daki Tendürek Harekâtı, 1930'daki Savur Tenkil Harekâtı, 1930'daki Zeylan Ayaklanması, 1930'daki Oramar Ayaklanması, 1930'daki Tutaklı Ali Can Ayaklanmaları, Ağrı isyancılarını destekleyici ayaklanmalardı.³⁴¹

1926 yılında başlayan Ağrı isyanları yukarıda belirttiğimiz ve üçüncü bölümde ayrıntılı olarak ele alınacak bazı tedbirlerin ardından, halkın hükümete olan güveni sayesinde durma noktasına gelmişti. 1930 yılına gelindiğinde ise artık bölgenin tamamen huzura kavuşturulması ve isyancılardan temizlenmesi gerekiyordu. İbrahim Tâli Bey bölgenin durumunu ortaya koyduğu raporunda: " 1930 senesinde mıntıkada umûmî bir isyan % 20 ihtimal dâhilinde bile değildi. Umûmî kıyam hakkındaki haberler halkı tahrike ve uyandırılacak heyecanlardan menfi emeller için istifade maksadıyla tertip edildiği. Mevzi isyanların olabileceği fakat bunların ne zaman ve nerede olacağını tahmin edilemeyeceğini. Ayaklanmaya müsait bölgelerin Ağrı, Çaldıran, Erciş, Gevaş, Pervari, Siirt, Viranşehir, Siverek, Suruç olduğu."³⁴² Bu tespitleri yapan Umûmî Müfettişlik; Jandarmanın eğitimlerinin tamamlanması, tugay ve alay gibi büyük birliklerin harekâta hazırlıklı olması, İran hududunun takviye edilmesi ve gerekli mevzilerin şimdiden hazırlanması gibi tedbirlerin alınması gerektiğini belirlemişti.³⁴³

Ayrıca 1930 yılı içerisinde Umûmî Müfettişlik sorumluluk sahasında;

1. 244 yol kesme
2. 12 çadırlara, 4 değirmenlere, 40 evlere, 204 köylere baskın
3. 7 kadın ve kız kaçırma
4. 507 soygun
5. 6 hükümet emirlerine muhalefet

³⁴⁰ B.C.A., 30.10/ 69.456.1, Varak no: 42-43.

³⁴¹ Aydoğan, **Mustafa Kemal'e**, s.112.

³⁴² B.C.A., 30.10/ 69.456.1, Varak no: 90.

³⁴³ B.C.A., 30.10/ 69.456.1, Varak no: 91.

6. 31 kaçakçılık

7. 35 zabıtaya, 15 askere, 21 memura, 5 postaya tecavüz,

Olayları meydana gelmiş olup, bu olaylarda; 174 vatandaşımız hayatını kaybetmiş, 132 kişide yaralanmıştı. Ayrıca askerî birliklerimiz ile eşkıya arasında 166 çatışma vuku bulmuştu. Bu olaylara 7321 yerli, 866 Suriyeli, 10 Iraklı, 186 İranlı şahsın katıldığı tespit edilmiştir.³⁴⁴ Suçlulardan 1070'i etkisiz hale getirilmiştir.

Bunun yanında bölgede yaşanan en önemli sorunlardan birisi de mültecilerin iskân meselesiydi. Bunların uygun yerlere program çerçevesinde iskânına büyük bir önem verilmekteydi. Göçebe aşiretler, sıhî ve geçim sıkıntısı gibi sebeplerle müracaat edenler, dağınık köylerin toplulaştırılması, emniyet sebebiyle nakiller vs. sosyal dokuyu bozmayacak şekillerde uygun yerlere yerleştirilmeye çalışıldığı görülür. Bu nakil ve iskânlara bir örnek vermek gerekirse I. Umûmî Müfettişlik mıntkasında doğudan batıya nakiller hep dikkat çekmiştir. Bu nakillerde casusluk ve geçim sıkıntıları ve emniyet sebebi de daimi göz önüne alınmıştır.³⁴⁵ Bu çalışmalar sonucunda; doğudan 29 aile de 180 nüfus, keza 475 nüfus Zeylanlı ve 220 nüfus Sasonlu ve 24 nüfus Molla Abbasoğulları batıya nakledilmiş ve bunlar Trakya'da, Çanakkale, Bolu, Burdur Vilâyetlerinde dağınık olarak yerleştirilmiştir.³⁴⁶

Bu çalışmalara paralel olarak bölgedeki feodal sistemin yıkılmasına karşı sürdürülen çalışmaların daha etkin kanunlarla yapılması halinde başarılı olabileceğini ifade eden İbrahim Tâli Bey, tekke ve zaviyelerle türbelerin, türbedarlıkların, birtakım unvanların ilgasına dair olan kanuna muhalif hareketlerde bulunanlara üç aydan eksik olmamak üzere hapis cezası verilmesinden dolayı, bu işlere tevessül edenleri, cezalandırmak yerine cesaretlendirdiğini tespit etmişti. Yine bölgede silahların sık sık toplanmasına rağmen hududun yakın ve kaçakçılığın kolay olması hasebiyle yeniden silah tedariki mümkün olabilmekteydi. Türk Ceza Kanunu'nun 264. maddesinin tayin ettiği ceza ile bu mühim meselenin halledilemeyeceği, bir iki aylık hapis kararının bunlar için ehemmiyetinin olmadığını vurgulayarak, Türk Ceza Kanunu'nda bazı düzenlemelerin de yerinde olacağını Ankara'ya bildirmişti.³⁴⁷

³⁴⁴ B.C.A., 30.10/ 69.456.1, Varak no: 106.

³⁴⁵ Aydoğan, **Mustafa Kemal'le**, s.120.

³⁴⁶ **İdare Dergisi**, Fevkalade Nüshası, Sayı: VII, İstanbul, 1933 s.162.

³⁴⁷ Aydoğan, **Mustafa Kemal'le**, s.121.

1932 yılına gelindiğinde ise Umûmî Müfettişlik sorumluluk sahasında emniyet ve asayiş iyi bir seviyeye gelmekle beraber bazı illerimizde eşkıyaların bir takım vukuatları da olmuştu. Diyarbakır yöresinde faaliyette bulunan Benili Abdurrahman yine aynı bölgede bulunan Musa Mehmet Ali ve Zaza Hüseyin çeteleriyle birleşerek 8 vatandaşımızı öldürmüşler ve 4 Jandarmamızı şehit etmişlerdi.³⁴⁸ Yine aynı sene içerisinde Diyarbakır'da; 80 cinayet, 5 hırsızlık, 5 yankesicilik, 36 gasp gibi asayiş olayları vuku bulmuş olup bu olaylara karışan 810 kişiden 796 kişi yakalanmıştır.³⁴⁹

Ülke içerisinde oldukça etkin olan Müfettişliğe karşı en büyük tehdit ülkemiz dışında bulunan emperyalist devletlerdi. Fransızların aşiretleri elde etme çabaları karşısında Dirzora bağlı Ebukemal yöresinde bulunan Eldigat aşireti direniş göstermiş ve Fransızlarla çatışmalara girmişlerdi.³⁵⁰ Ayrıca Fransızlar başta Haco, Cemil Paşazadeler, Bedirhaniler gibi büyük aşiretleri yanına alarak Elcezire mıntukasında Kürt-Ermeni hükümeti kurma çabası içinde olmuştu. Fransızlar bu tutumlarının yanı sıra Türkiye'nin Suriye sınırına Ermeni, Kürt ve Nasturileri iskân etmeye başlamışlardı. Yaklaşık 711 hane ve 2805 kişi ileride Türkiye'ye karşı kullanılmak üzere sınır köylerine yerleştirilmişti.³⁵¹

Fransa, Suriye'deki Taşnaklar ve Hoybuncuların Türkiye aleyhindeki propagandalarını özellikle yeni çıkacak İskân Kanunu ile ilgili propagandaları desteklemişti. Garzan, Silvan, Mutki gibi yerlerde aşiretlerin dağıtılacağı, bütün ahalinin batıya gönderileceği gibi söylentiler çıkararak halkı devlete karşı kıskırtmışlardı. Bunun üzerine de Umûmî Müfettişlik karşıt propaganda yaparak işin gerçeğini halka anlatmış, böylece Hoybun propagandalarının sonuçsuz bırakılmıştı. Suriye'deki Hoybuncular, Ermeniler ve 150'lik bazı şahıslar maksatlarına ulaşmak için Türkiye içerisinde suikastlar yapmaya karar vermişler bunun için Ermeni, Kürt, Çerkezler arasında fedailer aramış ve Türkiye'ye sızmaya çalışmışlar, ancak Müfettişliğin başarılı çalışmaları sonucu etkisiz hale getirilmişlerdi.³⁵²

Fransızlar Suriye'de sadece emniyet işlerinde kullandıkları Ermenileri polis teşkilatı kadrolarında da görevlendirmeye başlamışlardı. Yine Suriye'de bulunan Hoybuncular propaganda faaliyetlerinin sonuçsuz kalması üzerine bu ülkedeki Kürtleri okutmak için 1932 'de

³⁴⁸ B.C.A., 30.10/ 69.457.14, Varak no: 19.

³⁴⁹ B.C.A., 30.10/ 69.457.14, Varak no: 20.

³⁵⁰ B.C.A., 30.10/ 69.457.14, Varak no: 2.

³⁵¹ B.C.A., 30.10/ 69.457.14, Varak no: 3.

³⁵² B.C.A., 30.10/ 69.457.14, Varak no: 4.

“Fakir Kürtleri Muavenet Cemiyeti” adında bir cemiyet kurmuşlar, yine 1932’de Hasiçe’de bir okul açmışlar ve yine bu yerde “Havar” isimli bir dergi çıkarmaya başlamışlardı.³⁵³

Ağrı isyanının bastırılmasından sonra İran’a kaçan bazı isyancılar burada hiçbir tahkikata uğramadıkları için Türkiye aleyhine çalışmaya fırsat bulmuşlardı. Hoybuncuların ve Taşnakların vaatlerine katan bu kaçaklar İran hududumuza yakın köylerimize saldırmaya devam edeceklerdi. Tüm bu yaşananlardan İran’ın Kaçaklara yardım ettiği açıkça anlaşılıyordu. Öyleki; Ağrı isyanında sözde komutan İhsan Nuri, Ağrı’dan İran’a kaçmış, bir müddet göz hapsinden sonra serbest bırakılmıştı. Ayrıca İran bazı aşiretlerden silahlarını toplamak istemişse de başarılı olamamıştır.³⁵⁴

1932 yılına gelindiğinde Hoybun Cemiyeti ile Nasturiler arasında oldukça iyi ilişkilerin bulunduğu tespit edilmiştir. Irak’ta bulunan yabancı servislerin Türkiye aleyhine muhtelif unsurları, bilhassa Nasturileri kullanmaya çalıştıkları; özellikle İngiltere, Nasturilere çok önem vermiş, kendi aralarında birliktelik kurmaya çalışmıştı. Revandiz Akre, Dahuk, Zahu ve İmadiye ahalisinin yerlerine Nasturileri yerleştirmek istedikleri bilgisi alınmıştı. Bunun yanı sıra Irak hükümeti hududumuza yakın civardaki Ermeni ve Nasturilerin silahlarını almaya çalışmışsa da İngilizler bunu engellemişlerdi.³⁵⁵

İbrahim Tâli Bey Birinci Umûmî Müfettişlik görevini 1933 yılında İstanbul milletvekilliğine seçilinceye kadar geçen sürede başarılı bir şekilde icra etti. Özellikle Ağrı isyanları ve devamında bölgede süreklilik arz eden çetecilik faaliyetleriyle olan mücadelesinde oldukça başarılı bir çalışma dönemi geçirdi. Bölgedeki asayişsizliğin en önemli kaynağını oluşturan feodal sistemle olan mücadelesinde oldukça akılcı bir yol izleyerek, halka cumhuriyetin erdemlerinden bahsetmiş ve emri altında çalışan kamu görevlilerine halkla olan ilişkilerinde ilkeli ve ölçülü davranmalarını benimsetmişti. Diğer yandan bölgedeki jandarmaların eğitimleri üzerinde titizlikle durulması gerektiğini, halkla sürekli birlikte olan jandarmanın saygınlık kazanmasının, suçlu ile suçsuzu ayırmalarının bölge halkı üzerinde olumlu sonuçlar doğuracağını, böylelikle devletin milletiyle bütünleşmesinin sağlanacağı fikrini savunmuştu. İbrahim Tâli Bey’in ortaya koyduğu bu düşünce günümüzde de geçerliliğini devam ettirmektedir.

³⁵³ B.C.A., 30.10/ 69.457.14, Varak no: 5.

³⁵⁴ B.C.A., 30.10/ 69.457.14, Varak no: 5, 6.

³⁵⁵ B.C.A., 30.10/ 69.457.14, Varak no: 6,7.

ab- Hilmi Ergeneli Dönemi

1933 yılında Birinci Umûmî Müfettişlik görevine Hilmi Ergeneli atanmıştır. Hilmi Ergeneli Umûmî Müfettişlik görevine başladığında, Şeyh Said ve Ağrı Dağı bölgesi ayaklanmalarından ve diğer tedip harekâtından kaçmayı başaran Cemil Paşa oğulları. Kör Hüseyin Oğulları, Müküslü Arif, Haço, Resul, Şito oğlu Sıddık, Milânlı Osman ve Zerneklı Hasan gibi çeteler Hoybun ve Taşnak emellerine hizmet ederken bölge güvenliğini bozucu, olumsuz faaliyetlerine devam etmekteydiler.³⁵⁶ Bu çetelerin yanısıra zaman zaman Hoybuncularla temas sağlayan ve direnişlerde bulunan bölgedeki faal çete grupları ise şunlardı:

1- Van ve Bayazıt bölgesinde Ağrı Dağı hadiselerinde yakalanamayan ve yanında 70-80 civarında elemanı bulunan Reşo Çetesi,

2- Van bölgesinde Dünyamalı Çetesi,

3- Van bölgesinde Biro Rindo Çetesi,

4- Van bölgesinde Şeyh Abdurrahman Çetesi,

5- Muş bölgesinde Giresun'lular,

6- Muş bölgesinde Mutkili Maruf Şaki Çoro,

7- Muş bölgesinde Şirvanşeyhli Hasan,

8- Muş bölgesinde Şorikli Hasan,

9- Muş bölgesinde Mutkili Mehmet Çavuş,

10- Muş bölgesinde Ferso oğulları,

11- Diyarbekir bölgesinde; Ali Abdo Çetesi,

12- Diyarbekir bölgesinde Benili Abdurrahman,

13- Diyarbekir bölgesinde Şeyh Fahri,

14- Siirt bölgesinde; Ahmet Agayısor-Hacı Ferho çetesi,

15- Siirt bölgesinde Cemil Çeteoğlu Apti,

16- Siirt bölgesinde Hilali Abdulkerim çetesi,

17- Siirt bölgesinde hırsızlık ve soygunculuk yapan Cizre'nin Tayan Beytüşşebab'ın Jirki aşiret çeteleri,

18- Elazığ bölgesinde Şeyh Abdurrahim Çetesi,

19- Urfâ bölgesinde Kucaklı Hasan Çetesi

³⁵⁶ Koca, Yakın Tarihten, s.373.

Hilmi Ergeneli tarafından tespit edilen bu çeteler; Umûmî Müfettişlik bölgesinde bölgenin asayişini tehdit etmekle kalmayıp halk üzerinde nüfuzlarını arttırmak için Cumhuriyet rejimi ve inkılâplar aleyhinde propaganda faaliyetlerinde de bulunuyorlardı.³⁵⁷ Bu çetelerden en önemlisi olan, Ağrı isyanı ile Zeylan isyanlarının faillerinden eşkıya Reşo Çetesi askerlerimiz tarafından tesirsiz hale getirilmişti.³⁵⁸ Bunun yanı sıra bölgede huzursuzluk yaratan çetelerle olan mücadele kararlılıkla devam etmiş ve sonucunda; Diyarbakır vilâyeti bölgesinde güvenliği bozan dini nüfuza sahip Şeyh Fahri çetesi, Van bölgesinde Dünyamalı, Biro Rindo, Şeyh Abdurrahman çetesi, Muş bölgesinde Kirnoslu Mustafa, Hacı Selim Halit ve Şaki Curo adamlarıyla, Siirt'te Cudi şakileri adı ile faaliyet gösteren Ahmet Ağayısor ve elemanları, Hillallı Abdulkerim çeteleri askerî birliklerimizin başarılı harekâtlarıyla yok edildi. Ayrıca bölgede önemli nüfuza sahip olan Tayan ve Jirki, aşiretlerindeki silâhların tamamı toplanarak aşiretlerin iç güvenliği bozucu faaliyetleri önemli ölçüde önlenmiş oldu.³⁵⁹

1934 yılında ise gerçek anlamda eşkıyalık yapan çetelerin varlıklarına son verildiğinden asayiş faaliyetleri, ikinci derecede kalan ve esasen çapulculuğu meslek haline getiren eşkıyaya yöneltildi. Yine aynı yıl adam öldürme, eşkıyalı, soygun gibi suçlara karışıp takip altına alınamayan kişilerin kayıt altına alınma işleri gerçekleştirildi. Suç defterlerinin tanzimi ile suçluların Türkiye'nin her vilâyetinde aranmalarını sağlamak için suçlu listelerini belirtir tamimler gönderildi. Bu çalışma ile kısa zamanda olumlu sonuçlar alındı.³⁶⁰ Aynı şekilde daha önce meydana gelen suç ve suçlularla ilgili suç defterleri tasnifleri düzenli hale getirildi. Müfettişlik bölgesindeki her il ve ilçe için ayrı ayrı defter tutma sistemi geliştirilerek suç ve suçlular hakkında düzenli çalışma imkânları sağlandı. Bu sayede, bölgedeki emniyet ve asayişten birinci derecede sorumlu olan valilerin konu üzerinde daha titiz davranmaları sağlandı. Bu sistemli çalışma sayesinde müfettişlik bölgesinde suç işleyip firar etmiş ağır suçluların, kaçakların özellikle sabit jandarma kuvvetlerinin üstün gayretleriyle yakalanmaları sağlanmıştı.³⁶¹

1934 yılının yaz aylarında bölgede inceleme ve denetleme gezisine çıkan Hilmi Ergeneli bölge genelinde asayiş bozan çetelerle mücadeleyi bizzat yerinde gözlemlemişti. Müfettişlik

³⁵⁷ B.C.A., 30.10/ 69.457.25, Varak no: 2,3.

³⁵⁸ B.C.A., 30.10/ 69.457.25, Varak no: 4.

³⁵⁹ B.C.A., 30.10/ 69.457.25, Varak no: 3,4.

³⁶⁰ B.C.A., 30.10/ 69.457.25, Varak no: 5.

³⁶¹ B.C.A., 30.10/ 69.457.25, Varak no: 6.

sahasının en hassas bölgelerinden birisi de Tunceli idi. Ergeneli bu bölge ilgili önemli tespitlerde bulunmuştu. Bölgenin durumu ana hatlarıyla şöyleydi: “Çapulculuk ile zengin olan Dersim aşiret reisleri aynı faaliyetlerine devam etmektedir. Dersim içinde önemli bir nüfuza sahip olan Yukarı Abbas aşireti reisi Seyit Rıza şimdilik uysal vaziyette düşmanları olan Kırgan aşireti ile karşı karşıya yalnız kalma arzusu içerisindedir. Dersim aşiretleri çapulcu kolları Sivas, Erzincan, Elazığ bölgelerinde çapulculuğa devam ediyorlar. Dersim’de bulunan aşiretlerden Bezgar, Burnak ve Kırgan aşiretleri ile Yukarı Abbas aşireti arasında mücadele kısmen mevcut ve devam ediyor. Ancak hükümetin bunlar üzerinde fiili etkinliği söz konusu değil. Siyasi gaye ve faaliyetleri hakkında herhangi bir gelişme olmadığı bazı idarî makamlarca söylenmekteyse; de Dersimliler arasında yabancı casusların marifetiyle Kürtçülük propagandaları yapılmaktadır. Fakat alınan bu haberler sıhhatli değildir. Dersim’e en fazla girip çıkan Sivas ve Malatya seyyitleridir. Bunlar; aşiretleri hükümete karşı birliğe davet ederek derebeylik propagandaları yapmaktadırlar.”³⁶²

1934 yılında çıkarılması gündemde olan İskân Kanunu yerli ve yabancı hükümet aleyhtarları tarafından propaganda aracı olarak kullanılmıştı. Hoybun Cemiyetinin başlıca faaliyet sahası olan Mardin’de oldukça yankı bulan ve bölgedeki Kürtlerin batıya gönderilerek yerlerine Türk Muhacirlerin iskân edileceği söylentisi halk arasında huzursuzluk çıkarmış ve bazı hristiyan aileler bölgeyi terk etmişlerdi.³⁶³

1935 yılına gelindiğinde Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesinde; İran, Irak, Suriye sınırlarında kaçakçılıktan kaynaklı çatışmalar dışında emniyet ve asayişin düzgün olduğu görülmekteydi. Önemli sayılabilecek suçlar ise; öldürme, kız kaçırma, devlet kuvvetlerine karşı koyma ve soygunculuktu. Bu olaylar Diyarbakır, Bitlis ve Van illerinde yoğunlaşmıştı. Kız kaçırma olayları, halkın yoksulluğundan dolayı evlenemediğinden kaynaklanmaktaydı.³⁶⁴

Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesinde en kritik yerlerden biride Sason mıntıkasıydı. Bu bölge yüksek dağlık arızalı dağlar ve vadiler içine sıkışmış, yol ve her türlü ulaşımdan yosundu. Halk oldukça ilkel şartlar içerisinde yaşamaktaydı. Bölge halkı 1925 yılındaki Şeyh Sait isyanı sırasında ayaklanmış fakat karşı askerî harekât sayesinde asayiş sağlanmış akabinde yasak bölge

³⁶² B.C.A., 30.10/ 69.457.25, Varak no: 8, 9.

³⁶³ B.C.A., 30.10/ 69.457.25, Varak no: 17.

³⁶⁴ B.C.A., 30.10/ 69.452.5, Varak no: 3.

kabul edilmişti. Sason muntakasını terk eden bir takım kişiler Ağrı İsyanı'nı da fırsat bilerek bölgeye geri dönerek itaatsizliklere tekrar başlamışlardı.³⁶⁵

Devlete karşı sorumluluklarını yerine getirmemekte ısrar eden Sason bölgesindeki halka karşı 1925, 1932, 1935, 1936 ve 1937 yılında yapılan askerî harekâtlar sonucunda devletin otoritesi yeniden temin edilmişti.³⁶⁶

Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesinde emniyet ve asayiş gün geçtikçe daha da iyi bir vaziyet almaktaydı. Bu durumun en büyük sebebi ise silah toplama faaliyetlerinin kararlılıkla devam ettirilmesi idi. Güneyde sürdürülen suç ve suçlularla mücadeleden istenilen sonucun alınamamasının sebebi ise bölgede kanunların tam olarak uygulanamaması idi.³⁶⁷ Bunun yanı sıra Fransızların bölgedeki Kürtleri ve Ermenileri kendi emelleri doğrultusunda kullanması da asayişsizliğin temelini oluşturmaktaydı. Bu olumsuzluklara tedbir olarak adliye, teşkilatlanma, memur atamaları ve iskân konularında yenilikler yapılması kararlaştırılmıştır.³⁶⁸

Sason olayları ve bastırılması Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesinde meydana gelen son önemli olay olarak değerlendirilebilir. Fakat emperyalist devletlerin Türkiye'ye yönelik çalışmaları sonlanmamıştı.

b- Kaçakçılıkla İlgili Faaliyetleri

Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesinde yaşayan halkımız tıpkı diğer bölgelerdekiler gibi fakirdiler. Bu durumun başlıca sebebi istihdam sıkıntısı ve bölgenin coğrafi yapısıydı. İran, Irak ve Suriye hudutlarımızın dâhilinde ve haricinde yaşayanların aynı aşiretten olmaları kaçakçılık faaliyetlerine kolaylık sağlamaktaydı. Bölgede huzursuzluğun azaldığı dönemlerde bile tıpkı günümüzde olduğu gibi kaçakçılık artarak devam etmekteydi. Vergisiz kazanç elde etmek oldukça cazip gibi görünse de çetelerin kaçakçılıktan elde ettiği kazanç ülkemiz aleyhine kullanılıyordu. Bu durumun gerek bölge halkına gerekse ülkeye verdiği zararın farkında olan Umûmî Müfettiş Hilmi Ergeneli kaçakçılıkla mücadelenin devam etmesi gerektiğini ve bu hususta alınması gereken tedbirleri şöyle tespit etmişti:

³⁶⁵ Hallı, *Türkiye Cumhuriyetinde*, s.155.

³⁶⁶ Hallı, *Türkiye Cumhuriyetinde*, s.156-166.

³⁶⁷ B.C.A., 30.10/ 69.45.5, Varak no: 5.

³⁶⁸ B.C.A., 30.10/ 69.45.5, Varak no: 7.

1.Hududumuz içine girdikten sonra dağılan kaçak malların toplanması imkânsız olduğundan, bu mallar hududu geçerken toplu halde ele geçirilmelidir.

2.İdari ve adlî vazifeleri olan Jandarma ve Polis, hududu sık devriyelerle kontrol altında tutmalıdır. Alınacak istihbari bilgilere anında müdahale etmeli ve beklenmeyen yer ve zamanda kontroller yapmalıdır.

3.Gümrük ve hudut birliklerinin ahenkli çalışmalarını sağlamak için tedbirler alınmalıdır.

4.Kaçakçılığın men ve takibindeki en büyük zaaf devlet kuvvetlerinin müstakil vazife gördüklerinden kaynaklanmaktadır.

5.Gümrük idaresi ve muhafaza teşkilatı, hudut birlikleri ile mülkî makamlarla daha yakın irtibata geçmelidir.

6.Kaçakçılıkla ilgili görev yapan memurlar amirleri tarafından daha sık kontrol edilmelidir.

7.Memurlarında kendi hesaplarına kaçakçılık yapabilecekleri ihtimali göz önünde tutulmalıdır.

8.Memurlar yapmış oldukları vazifenin ciddiyetinde olmalıdırlar.³⁶⁹

Bölgede oldukça ciddi boyutlara varan kaçakçılık olayları 1936 yılında düzenlenen Umûmî Müfettişler toplantısının önemli gündem maddelerinden birini oluşturmaktaydı. Kaçakçılıkla mücadeleyi oldukça ciddi ele alan Hükümet; 1932 yılında Gümrük Muhafaza Umûm Müdürlüğünün sorumluluğuna bir general atamış ayrıca güneyde kaçakçılıkla mücadele amaçlı üç adet askerî ihtisas mahkemesi kurmuştu. Dönemin Birinci Umûmî Müfettişi Abidin Özmen'in görüşleri doğrultusunda Gümrük Muhafaza Umum Kumandanı Seyfi Düzgören Umûmî Müfettişler toplantısında kaçakçılıkla ilgili oldukça ayrıntılı bir rapor sunmuştu. Raporun önemli arz eden bölümleri şu şekildeydi:

Kaçakçılık en fazla güney illerimizde görülmektedir. Gümrük, inhisar, altın, döviz ve uyuşturucu madde kaçakçılığı en sık rastlanılan olaylardır. Mardin, Urfa, Antep, Elaziz, Malatya, Maraş illerinde yoğunlaşan kaçakçılık olaylarının dörtte üçüne Gümrük Muhafaza ve istihbarat memurları tarafından müdahale edilmektedir. Ayrıca ülke genelindeki kaçakçılık olaylarında %60-%70 azalma olmuştur. Rus hududunda ise kaçakçılık yok denecek kadar azdır,

³⁶⁹ B.C.A., 30.10/ 69.457.25, Varak no: 11,12.

bunun sebebi Sovyetlerin kaçakçılara uyguladığı idam cezası ile huduttaki askerlerimizin başarısıdır. İran, Irak hududumuzdaki durum ise bölgenin dağlık olması ve gümrük muhafaza memurlarımızın dağınık olması sebebiyle kaçakçı yakalama oranı oldukça düşüktü.³⁷⁰ Aynı zamanda bu bölgelerimizde ticari hayat durgundu ve halkımızın her türlü ihtiyacını karşılayabileceği mağaza ve ticarethaneler yoktu.

Kaçakçılığın en çok işlendiği bölgeler ise;

1. Irak hududundan ve Şarki mıntikasından giren kaçaklar Çal civarından Hakkâri ve Beytüşşebap istikametine, Zaho mıntikasından girenler Beytüşşebap, Çatak, Van istikametine ilerlemektedirler.

2. Suriye mıntikasından giren kaçakçılar; Andıvar'dan Silopi, Besrim, Cizre üzerinden Pervari- Van ile Siirt-Bitlis, Muş- Diyarbakır istikametine ilerlemektedir.

3. İran hududundan giren kaçakçılar ise Gevar, Hakkari, Hoşap üzerinden Van'a gelmektedir.³⁷¹

Kaçakçılıkla ilgili tespitleri ortaya koyan General Düzgören, güneydeki olayların Fransızların tutumlarından kaynaklandığını bölgenin düz, engelsiz arazi yapısında kaçakçılığı kolaylaştırdığını belirterek, kaçakçılığın temel sebeplerini de şu şekilde ortaya koymuştu:

1.1. Arazilerini işletmek için pasavan belgesiyle karşı ülkeye kalabalık çalışan grubuyla gidenlerin kaçakçılığı,

2. Hududu teşkil eden demiryolundan iki ülke vatandaşlarının yararlanmasından doğan kargaşanın yarattığı kaçakçılık,

3. Hududun her iki tarafında oturanların akrabalık ilişkileri,

4. Fransız hükümetinin hudut kuvvetleri ile bunları kumanda eden istihbarat kuvvetlerinin bize karşı ekonomik ve siyasi politikalarının sonucu olarak kaçakçıları teşvik etmeleri,

5. Fransızların Türkiye'den göç eden Ermenileri hudu bölgelerine yerleştirmeleri. Bu Ermenilere kaçak mal satmak için mağaza ve depo temininde yardımcı olmaları ve Türkiye'den askerî ve siyasi istihbarat getirenlere yardımcı olunması,

6. Güneyde demiryollarıyla yolculuk yapan ve vatandaşlarımızın arasında oturan Suriyelilerin kontrol edilmemesi,

³⁷⁰ B.C.A., 30.10/ 69.452.5, Varak no: 1, 2.

³⁷¹ B.C.A., 30.10/ 69.452.5, Varak no: 2, 3.

7.Güney ve doğu illerimizde yerli mallarımızı satacak mağaza ve depoların olmaması ve bölge esnafından yerli mallarını satmasının beklenmesi,

8.Hudutlarımızın emniyet ve kaçakçılıkla mücadele görevlerini yerine getiren muhafaza kuvvetlerinin azlığının kaçakçılara cesaret vermesi,

9.Kaçakçılık yapanların köylerinden ayrılmalarına rağmen köy muhtarı tarafından zabıta kuvvetlerine bildirilmemesi.³⁷²

Kaçakçılığın temel sebeplerini ortaya koyan General Düzgören mücadele içinde bir takım tavsiyelerde bulundu. Suriye ile karşılıklı toprak tasfiyesinin yapılarak pasavan belgesiyle geçişin bir esasa bağlanması gerektiğini, karışıklığı önlemek maksadıyla tren istasyonlarında tedbir alınması gerektiğini, Suriye ile yapılacak ticari bir antlaşmanın kaçakçılığını önünü keseceğini belirlemiştir.³⁷³ Ayrıca 1918 sayılı kaçakçılık kanununda da çeşitli düzenlemeler yapılması da gündeme getirilmişti.

c- Silah Toplama Faaliyetleri

Umûmî Müfettişliğin sorumluluk sahasında meydana gelen eşkıyalık faaliyetlerinin kaynağında yöre halkının elinde bulundurduğu silahlar bulunmaktaydı. İbrahim Tâli Bey bu sorunu ortadan kaldırmakta kararlıydı ve bu amaçla bölgeye yönelik beş yıl sürecek bir silah toplama planı yaptı. Bu programa göre:

1928 senesinde 248

1929 senesinde 550

1930 senesinde 4070

1931 senesinde 3175

1932 senesinde 13120 adet silah toplanmıştı.³⁷⁴

1932 yılında Silah toplama faaliyetlerinde gözle görülür bir artış ve başarı sağlamıştı. Lice, Kulp, Çapakçur, Garzan, Bitlis, Varto mıntıklarında ikamet eden vatandaşlara yönelik silah toplama planı 1934 yılı için yapıldıysa da aşiretlerin hudut tecavüzleri göz önünde

³⁷² B.C.A., 30.10/ 69.452.5, Varak no: 4, 5, 6.

³⁷³ B.C.A., 30.10/ 69.452.5, Varak no: 7, 8.

³⁷⁴ B.C.A., 30.10/ 69.457.14, Varak no: 18.

bulundurulmuş 1932 yılında yapıldı ve bu bölgelerden 7150 harp silahı, 4 otomatik silah ve 4 adet bomba toplanmıştı.³⁷⁵

Garzan-Bitlis-Muş-Van yolları için tehlike arz eden Sason, Mutki, Beşiri, Kulp mıntukalarında silah toplama faaliyetlerinde 1754 silah ve 1 otomatik silah elde edilmiştir.³⁷⁶

1932 yılı silah toplama faaliyetleri 7nci Kolordu Komutanlığının üstün gayretleriyle oldukça başarılı olmuştur. Ayrıca devlet memurlarının uzun zamandır gitmedikleri nahiye, kaza ve köylerde oldukça olumlu etkileri olmuştur. Öyleki vatandaşlar silahlı yaşamının mahsurlarını anlamışlar, yıllardır korkularından seyahat edemeyen kişiler özgürce hareket etmişler ve bu konudaki memnuniyetlerini Diyarbakır'da bulunan Umûmî Müfettişliğe kadar gelerek bildirmişlerdir.³⁷⁷

1932 yılında toplanan silahların illere göre dağılımı şöyledir:³⁷⁸

<u>Şehir</u>	<u>Silah miktarı</u>
Diyarbakır	669
Mardin	1200
Urfa	5830
Siirt	636
Muş	996
Van	23
Bayazıt	2982
Hakkâri	92

Ayrıca 1933 yılında Birinci Umûmî Müfettişlik mıntukası dışında Karadeniz bölgesinde bulunan; Giresun ilinden 563, Trabzon ilinden 1278, Rize ilinden 250, Tokat ilinden 34 olmak üzere toplam 2125 silah toplanmıştı.³⁷⁹

Beş yıllık silah toplama faaliyetlerinin Muş, Solhan, Genç, Çapakçur, Varto yöresine ilişkin 1932 yılına planlı bölümü çeşitli sebeplerden dolayı 1933 yılına bırakılmış, bahse konu yıl içerisinde de Tunceli yöresindeki askerî hareketlilikten dolayı 1934 yılına ertelenmişti.³⁸⁰

³⁷⁵ B.C.A., 30.10/ 69.457.14, Varak no: 16.

³⁷⁶ B.C.A., 30.10/ 69.457.14, Varak no: 17.

³⁷⁷ B.C.A., 30.10/ 69.457.14, Varak no: 17.

³⁷⁸ B.C.A., 30.10/ 69.457.14, Varak no: 18.

³⁷⁹ İdare dergisi, s.70.

³⁸⁰ B.C.A., 30.10/ 69.457.25, Varak no: 15.

1934 yılının 15 Ağustos gününden itibaren Van'ın güneyi, Cizre, Botan, Güzeldere, Çatak, Gevaş ve Beytüşşebap bölgelerinde başlayan silah toplama faaliyetleri sonucunda beş hafta süresinde toplam hem 1400 silah toplanmış, hem de devletin fazla nüfuz edemediği Şırnak ve Beytüşşebap bölgelerinde devletin etkinliği arttırılmıştı.³⁸¹

Özellikle Şırnak ve Beytüşşebap gibi bölgelerde aşiretler ciddi sayılarda silaha sahiplerdi. Cumhuriyetin tam anlamıyla halk tarafından anlaşılmasından dolayı feodal sistemin devam etmesinin de etkisiyle bölgede jandarmanın idarî ve adlî vazifelerini tam anlamıyla yerine getiremiyordu. Bilhassa aşiret üzerinde nüfuzlu bir kişinin suça karışması durumunda jandarmanın işi oldukça zorlaşıyordu. Böle halkını silahsızlandırarak devlete karşı itaatsizliğin önüne geçilecekti. Bu düşünceyle söz konusu bölgede toplam 3055 silah toplanmıştı. Bu bölgenin dışında Midyat'ın Gerburan bölgesinde Kolordu Komutanlığınca yapılan askerî tatbikatlar sonucu 102 ve İran hududu civarından ise toplam 769 silah toplanmıştı. Böylece 1934 yılında bölgeden 5326 silah toplandı.³⁸²

ç- İmar ve İskân İle İlgili Çalışmaları

Birinci Dünya savaşı ve sonrasında Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesi Ruslar ve Ermeniler tarafından harabeye çevrilmişti. Ekonomik olarak oldukça zor durumda olan Osmanlı 19. yüzyıldan itibaren yatırım yapamaz hale gelmişti. Milli Mücadelenin kazanılmasının ardından her alanda olduğu gibi ekonomik alanda da temel ilkeleri bizzat Atatürk tarafından belirlenen bir takım yenilikler yapılmaya başlandı. Ülke gerçeklerini oldukça iyi bilen Atatürk ekonomik alanda bağımsızlığın önemini ve cumhuriyeti rahata ulaştıracak yegâne olgu olduğu düşüncesiyle kararlar alıyordu. Bunun yanı sıra eğitim, bayındırlık, iskân, kültürel konularda yapılan her kalkınma planının öncelikli konuları arasındaydı.

Medeni toplumlarda insana değer vermek ve ona uygun yaşam alanları sağlama konusu hep ön plandadır. Bu konu sosyal devlet kavramının da içinde yer almaktadır. Gelişmişlik düzeyi arzu edilen seviyede olmayan Anadolu'da şehirleşme aslında pekte kolay olmamıştır. 1928 yılında kurulan Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesinde de bu oluşum zor bir sürecin ardından tamamlanmıştı. İbrahim Tâli Bey'in en çok arzuladığı vatandaşlarımızın hak ettikleri yerlerde yaşamalarıydı. Bu sebepten dolayı göreve gelir gelmez şehir ve kasabaların planlarını

³⁸¹ B.C.A., 30.10/ 69.457.25, Varak no: 15.

³⁸² B.C.A., 30.10/ 69.457.25, Varak no: 15.

yaptırmak istemiş fakat gerek malî konulardan gerekse belediyeler kanunundaki bazı sorunlardan dolayı başarılı olamamıştı. Bu konuyu Başbakanlığa bildiren İbrahim Tâli Bey gerekli şartlar sağlanırsa bölgenin 5-6 senede istenilen düzeye geleceğini de raporunda belirtmişti.³⁸³

1936 yılında Bitlis ili ve ilçelerinde denetlemelerde bulunan Umûmî Müfettiş Abidin Özmen'de bölgedeki bazı olumsuzlukları raporunda belirtmişti. Özmen raporunda; Bitlis'in il teşkilatlanmasını tamamladığını şehrin dağınık vaziyette olduğunu bu durumun düzeltilmesi için dirayetli bir belediye başkanına ve esaslı bir şehir planına ihtiyaç olduğunu belirtmişti.³⁸⁴

Şehircilik anlamında hızla ilerleyen Umûmî Müfettişlik bölgesinde birçok yeni yapılar inşa edilerek atılım gerçekleştirilmişti. Diyarbakır'da Sur haricinde yaptırılacak yeni şehrin planı Bayındırlık Bakanlığınca yaptırılmış, istasyondan Urfa Kapı'ya kadar 37 m. genişliğinde bir bulvar açıldı. Halkı rağbetini sağlamak maksadıyla belediye tarafından ucuz arsalar satışa çıkarıldı ve şehrin ad bazında planı yapıldı. Ayrıca üç katlı bir hastane ile ipek böcekçiliği okulu da inşa edildi. En önemlisi de 20 yıl önce Ulu Önder Mustafa Kemal Paşa'nın Diyarbakır'da Mardin Kapı civarında kaldığı ev restore edilmişti. Bölge içinde inşası gerçekleşecek veya tamir edilecek jandarma karakolları için 66.650 hükümet daireleri içinde 187.750 lira tahsis edilmiş, Bu tahsisle 58 karakol, 20 hükümet konağı, 11 halkevi, 2 subay evi inşa edilmişti. Diyarbakır'ın yanı sıra Urfa, Van, Bitlis ve Tatvan'ın imar planları hazırlanmıştı.³⁸⁵

1936 yılında Umûmî Müfettişlikler bölgelerinin tamamında 3.976'sı memur, 6.987'si müstahdem olmak üzere toplam 10.959 belediye görevlisi çalışmakta olup bunların maaşlarıyla birlikte maliyeti 5.232.676 liraydı. Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesinde bulunan 49 belediye sınırları içerisinde 235.242 kişi yaşamaktaydı. Bu belediyelerin bütçesi 617.462 lira olup kişi başına 2 lira 60 kuruş düşmekteydi.³⁸⁶

Genellikle köylerde yaşayan halkımızın gelir kaynaklarını tarım ve hayvancılık oluşturmaktaydı. 1935 yılında yapılan nüfus sayımına göre Türkiye nüfusunun %78 olan 12.400.400 kişi köylerde yaşamaktaydı.³⁸⁷ Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesine bakıldığı

³⁸³ B.C.A., 30.10/ 69.455.6, Varak no: 1.

³⁸⁴ B.C.A., 30.10/ 69.455.7, Varak no: 1.

³⁸⁵ Güneydoğu, Birinci Umûmî Müfettişlik, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1939, s.317-319.

³⁸⁶ Umûmî Müfettişler Toplantısı, Belediyeler ile ilgili gündem maddesi, B.C.A., 30.10/ 68.452.5, Varak no: 14,

15

³⁸⁷ Umûmî Müfettişler Toplantısı, Köyler ile ilgili gündem maddesi, B.C.A., 30.10/ 68.452.5, Varak no: 1

zaman; 1927 yılında 874.755 olan nüfus yıllık binde 23 artışla 1935 yılında 1.069.589 olmuştu.³⁸⁸ Köyler hakkında Cumhuriyet tarihine kadar herhangi bir kanuni düzenleme yapılmamıştı. Cumhuriyetle birlikte 1924 tarihinde Umûmîyeyi Vilayet Nizamnamelerinde köylerle ilgili bazı düzenlemeler yapılmıştı.³⁸⁹

Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesinde bulunan 6418 köyde 893.303 kişi yaşamaktaydı. Köy kanununun tatbik edilebileceği 1916 köyden ancak 396 köyde bu kanun tatbik edilmekteydi. 1936 yılında bölge köylüleri irad ve servet vergisi olarak devlete 1.017.316 lira vergi vermişlerdi, kişi başına düşen vergi miktarı 121 kuruştur.³⁹⁰

Köylerin kalkınması ve köy işlerinin nizam altına alınması hükümetin öncelikleri arasındaydı. Başbakan İsmet İnönü'nün en önem verdiği konu köylerin devlete getirdiği malî külfeti kontrol altına almaktı. Bu sürecin ardından köylerde belli bir teşkilatlanma kurmak, köy işlerini planlamak ve planlı bu işleri daima kontrol altında tutmak atılacak ilk adımlardı. Köyleri özelliklerine göre sınıflandırılacak, merkez ve bölgelerde uzman heyetler bulundurulacak, yardımcı numune tarlalar tesis edilecek ve açılacak kurslarla vatandaşlarımız eğitilecekti.³⁹¹

Vatandaşlarımızın önemli sorunlarından biriside sağlıktı. Bölge halkının sağlık ihtiyaçlarının karşılanması maksadıyla Van'da 50 yataklı bir hastanenin 1929 yılı itibarıyla 30.000 liraya ihtiyaç olduğu hususu İbrahim Tâli Bey tarafından Başbakanlığa bildirilmişti.³⁹²

1934 yılında Umûmî Müfettişlikler bölgelerinin tamamında toplam 63 hastane, 59 dispanser, 3179 yatak bulunuyordu. Hizmetler ise 189 doktor, 47 eczacı, 123 hemşire ile sürdürülüyordu. 1934 yılında Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesinde bulunan 8 vilayette toplam 5 adet hastane ve 120 yatak mevcuttu. Yine aynı yıl bu vilayetlerin sağlık işleri için 125.737 lira ayrılmıştı.³⁹³

1936 yılında Bitlis il merkezinde bir hükümet doktorunun dışında ilçelerinde doktor bulunmamaktaydı. İlde bir hastane Cumhuriyet Halk Partisi'nin binasında hizmet vermekte ve

³⁸⁸ Güneydoğu, Birinci Umûmî Müfettişlik, s.450.

³⁸⁹ Umûmî Müfettişler Toplantısı, Köyler ile ilgili gündem maddesi, B.C.A., 30.10/ 68.452.5, Varak no: 1

³⁹⁰ Umûmî Müfettişler Toplantısı, Köyler ile ilgili gündem maddesi, B.C.A., 30.10/ 68.452.5, Varak no: 3, 4

³⁹¹ Umûmî Müfettişler Toplantısı, Köyler ile ilgili gündem maddesi, B.C.A., 30.10/ 68.452.5, Varak no: 7.

³⁹² B.C.A., 30.10/ 69.454.17, Varak no: 1.

³⁹³ Umûmî Müfettişler Toplantısı, Hususi İdareler ile ilgili gündem maddesi, B.C.A., 30.10/ 68.452.5, Varak no: 14, 15.

oldukça kötü durumdaydı. Bunun yanı sıra bir eczane vardı. İlde ayrıntılı bir iskân planını uygulamaya koymak içinde yetenekli bir iskân kâtibine ihtiyaç vardı.³⁹⁴

Tüm dünyaya medeniyet yayan Türk Milleti tarihin her safhasında doğudan batıya, kuzeyden güneye yaptığı tüm akın ve hicretlerde yol ve köprülere önem vermiştir. Özellikle Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde başta Anadolu ve Avrupa olmak üzere devrin ihtiyacı olan ve günümüzde bile hala ayakta durabilen köprüler inşa edilmiştir. Diyarbakır'daki tek kemerli köprü, Dicle köprüsü, Erzurum Hasankale'de Çobandede köprüsü sayısız köprülerden sadece birkaçıdır.

Meşrutiyet döneminde genel bir savaş olasılığı üzerine bazı yolların inşası bir Fransız şirketine ihale edilmiş fakat Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla planlanan projeler tamamlanamamıştı. Milli Mücadele'nin başarıyla sonuçlanmasının ardından Hükümetin kalkınma planları çerçevesinde yollara da gerekli hassasiyet gösterilmişti. 1928-1934 yılları arasında illerin bütçelerinden yollar için 48.264.548 lira harcanmıştır.³⁹⁵

Karayollarının inşası konusunda oldukça kararlı olan hükümet tarafından 2.6.1929'da 1525 sayılı Şose ve Köprüler Kanunu çıkarıldı. Bu kanun gereğince; Türkiye'de on sekiz yaşından (18 yaş dâhil) 60 yaşına (60 dâhil) kadar her erkek nüfus, yol mükellefiyetine olacaktı. Yol mükellefiyeti bedenen ve bizzat çalışmak istemeyenler tarafından bedelli icra edilebilecekti. Ayrıca fakirler, hayatta beş çocuğu olanlar ve öğrencilerle, silâhındaki ordu ve jandarma, yol mükellefiyetinden muaf olacaktı. Yol vergisiyle görevli vatandaşların isimleri muhtarlar ve ihtiyar meclisi tarafından her yılın eylül ayı başından kasım ayı sonuna kadar cetvellerle özel idarelere bildirilecekti.³⁹⁶

Birinci Umûmî Müfettişi İbrahim Tâli Bey karayollarının yapılması konusunda son derece ısrarlıydı. Bunun en büyük sebebi bölgedeki huzursuzluğun büyümesinin yolların yetersizliğinden kaynaklanmasındı. Geniş bir Karayolu şebekesinin yapılmasıyla bir yandan bölge halkı kendini daha çok kanun koruması altında hissedecek, öte yandan da devlet görevlilerinin halkın ihtiyaçlarını daha yakında tanıma imkânına sahip olabilecekti.³⁹⁷

³⁹⁴ B.C.A., 30.10/ 69.455.7, Varak no: 12, 13, 14.

³⁹⁵ Umûmî Müfettişler Toplantısı, Hususi İdareler ile ilgili gündem maddesi, B.C.A., 30.10/ 68.452.5, Varak no: 15.

³⁹⁶ Düstur, cilt:10, s.1827.

³⁹⁷ Cahit Düzel, "İngiliz Hükümetine Sunulmuş Gizli Raporlardan Doğu Anadolu Olayları 1924-1938" *Politika*, 9 Şubat 1977.

1928 yılında Birinci Umûmî Müfettişlik müessesesi göreve başladığı zaman Karaköse ve Elazığ yolları hariç bölge dâhilindeki yolların uzunluğu 2247 km idi. Yolların ancak 542 kilometresi şose olup çoğu tamire muhtaç durumdaydı. Mevcut yolların 595 kilometresi üzerinde kargir ve ahşap olmak üzere menfez ve köprüler vardı.³⁹⁸ Bu yollardan ancak kuraklık anında istifade edilebiliyordu. İbrahim Tâli Bey 10 Ağustos 1931 yılında Başbakanlığa gönderdiği raporunda Trabzon- Kızıl dize yolu ile Gümüşhane yolunun tamir işlerinin başladığını, Erzurum ilinin yollarının da yapılacağını, Erzurum-Trabzon yolunun en mükemmel halinin bile geçişe uygun olmadığını, yolların en kötü bölümünün ise Veli Baba'dan başlayıp Tahir-Eleşkirt istikameti olduğunu raporlarında belirtmişti.

Umûmî Müfettişlik göreve başlamasından sonra bölgedeki şose, toprak ve köy yollarının uzunluğu 4000 km gibi önemli bir uzunluğa erişmişti. Bu yolların 610 kilometresi iyi şose, 1300 kilometresi tamire muhtaç şose, 1450 kilometresi sınaî imalatı yapılmış toprak yol, 1950 kilometresi tesviye edilmiş yol, 1700 kilometresi yazın dört tekerlekli aracın gidiş gelişine uygun köy yoluydu.³⁹⁹

Tüm maddi imkânsızlıklara rağmen medeniyetin gereği olan yollara Umûmî Müfettişler oldukça ilgi göstermişlerdi. 1928-1934 yılları arasında Umûmî Müfettişlik bölgesinde 820 kilometresi şose, 894 kilometresi tesviye 1714 kilometrelik yol, 33 'ü beton kargir, 121'i ahşap 154 köprü inşa ettirilmiş, 1934 yılında Umûmî Müfettişliğe bağlı sekiz ilde bütçenin %24'ü olan 334.085 lira yol işlerine harcanmıştı.⁴⁰⁰

Ayrıca Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesinde ulaşımı kolaylaştıracak kilit noktalarda; Garzan, Gezer, Paşur, Hacıkamil, Ambarçayı, Pisyar köprüleri inşa ettirilmişti.⁴⁰¹

1936 yılında Bitlis bölgesi genelinde denetlemede bulunan Umûmî Müfettiş Abidin Özmen karayollarının durumu hakkında bazı tespitlerde bulunmuş ve bu tespitleri Başbakan İsmet İnönü ve bazı milletvekillerine rapor halinde sunmuştu. Abidin Özmen raporunda; Diyarbakır'dan Bitlis'e gitmek için üç ilden geçilmesi gerektiğini, Diyarbakır Batman arasında yolun tesviye yapılan bölümüyle şose bölümünün oldukça bozuk olduğunu ve Batman tarafına kayıkla geçilebildiğini bununda zaman aldığını tespit etmişti. Yolların Siirt'ten Bitlis'in

³⁹⁸ Güneydoğu, Birinci Umûmî Müfettişlik, s.314.

³⁹⁹ Güneydoğu, Birinci Umûmî Müfettişlik, s.314.

⁴⁰⁰ Umûmî Müfettişler Toplantısı, Hususi İdareler ile ilgili gündem maddesi B.C.A., 30.10/ 68.452.5, Varak no:

12.

⁴⁰¹ Güneydoğu, Birinci Umûmî Müfettişlik, s.315- 316.

Derumi bölgesine kadar yine bozuk olduğunu fakat Derumi-Bitlis arasının elverişli olduğunu belirtmişti.⁴⁰² Bitlis'in Mutki ve Ahlât yollarının özellikle kış mevsiminde kardan dolayı kapandığını belirten Özmen Hizan ilçesine ise araçla gitmenin imkânsızlığını ve Bitlis ilinin bütçesinde yol işleri için 1800 lira bulunduğunu bu miktarda yetersiz olduğundan bayındırlık bakanlığından yardım talep etmişti.⁴⁰³

Yapılan tüm bu çalışmalar medeni bir toplum oluşturmak için elbette önemliydi. Fakat bu çalışmalar sırasında bir takım olumsuzluklarda çıkmıştı. Birinci Umûmî Müfettiş İbrahim Tâli Bey bu olumsuzlukların başında yolsuzluğun geldiğini tespit etmiş ve durumu Başbakanlığa rapor etmişti. İbrahim Tâli Bey raporunda; il genel meclislerinin bütçelerini mevsiminde sarf edemeyerek keyfi davrandıklarını, valilerin yeterince kontrol edilmediklerini bunun sonucunda da yapılan bütçeleri ve projeleri keyfi olarak değiştirdiklerini bu konuda muhasebe müdürlerinin de suçlu olduklarını tespit etmişti. İbrahim Tâli Bey bölge için önem arz eden milli eğitim bütçelerinin de bazı müdürler tarafından usulüne uygun kullanılmadığını, il encümen üyelerinin de valilerin etkisi altında görev yaptıklarını, özellikle Elazığ, Van, Urfa, Hakkâri ve Diyarbakır illerinin muhasebe idarelerinin oldukça bozuk olduğunu Başbakan İsmet İnönü'ye bildirmişti. Bölgede yapılan işlerin yeterince kontrol edilemediğini de; Siirt'te bir yıl önce 50.000 liraya yaptırılan Kezer köprüsünün daha ilk yağmurda yıkılması olayı ile örneklemişti.⁴⁰⁴

Cumhuriyet Hükümetinin en büyük hedefi yurdun her tarafını çelik ağlarla örmekti, bu düşünce ile 1924-1928 yılları arasında 2000 km. uzunluğunda yedi demiryolu planlanması yapıldı. Birinci Umûmî Müfettiş İbrahim Tâli Bey bölgede yol yapımı için gerekli malzemenin temin etmenin masraflı olacağını düşünerek, demiryollarına yönelmenin faydalı olacağını değerlendirmişti.

1929 yılına kadar ancak bu programın yarısı gerçekleşebildi. Ankara-Sivas demiryolu hattı bu dönemde yapıldı. Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesinde yapılan ilk demiryolu Mersin-Ergani hattıydı. Gölbaşından başlayan hat 1931 yılında Malatya'ya ulaştı. Bu hata Fevzipaşa-Ergani hattı adı verildi. Hattın en önemli amacı Ergani'de çıkarılan bakırları Mersin Limanına ulaştırmaktı. Bu demiryolu hattı, Elazığ'da çıkarılan krom madenini de taşıma açısından önemliydi. Planlanan bu demiryolu hattının askerî açıdan da stratejik önemi vardı. Ayrıca tarım

⁴⁰² B.C.A., 30.10/ 69.455.7, Varak no: 4.

⁴⁰³ B.C.A., 30.10/ 69.455.7, Varak no: 5, 6.

⁴⁰⁴ B.C.A., 30.10/ 69.455.5, Varak no: 1, 2, 3.

ve hayvancılık bakımından da bölgeye oldukça faydası olacaktı. Bu düşünceyle Elazığ demiryolu da programa alınarak kısa sürede tamamlandı.⁴⁰⁵

Hattın Fevzipaşa'dan Diyarbakır'a ulaşması 1935 yılında gerçekleşti, 505 kilometrelik bu hattı İran ve Irak demiryolları ile birleştirmek için etüdler yapılmış ve ilk yedi kısmın inşaatı ihale edilmişti. Dicle nehrinin sol yanını takip ederek ilerleyecek Irak hattının uzunluğu 291 kilometre olacaktı ve Dicle boyunca ilerlemesinden dolayı maliyeti yaklaşık 5.000.000 lira daha ucuz olacaktı. Ayrıca hat Londra Hindistan hattının bir parçası olarak ülkemizin menfaatlerine hizmet edecekti. İran hattı ise Irak hattı boyundaki Soran köyü bölgesinden ayrılacak ve uzunluğu 521 kilometre olacaktı. Dost iki devletin demiryolları ile birleşecek hatlar doğu vilayetlerimizde yaşayan halkımızın kalkınmasına katkı sağlayacaktı.⁴⁰⁶

d- Eğitim ve Kültür İle İlgili Çalışmaları

Birinci Umûmî Müfettiş olarak atanan İbrahim Tâli Bey'in uyguladığı politikalar Türkiye'nin Güneydoğu bölgesini kalkındırmayı hedeflemişti. İbrahim Tâli Bey'in politikasının temelini her türlü eğitimin yaygınlaştırılması oluşturmaktaydı. İl merkezinde bir ortaokul, her ilçede ve önemli köylerde bir ilkokul, büyükler için okuma yazma kursları, Diyarbakır'da bir öğretmen okulu açmak ana hedefi idi. Eğitim hareketinin önündeki en büyük engel ise halkın büyük çoğunluğunun yaşadığı küçük köyler idi. Fakat bu sorunu aşmak için yatılı okulların kurulması planlandı.⁴⁰⁷ Umûmî Müfettişliğin önündeki en büyük engellerden biride bölge genelinde kız çocuklarının okula gönderilmemesiydi. Müfettişlik bu eski ve gerici zihniyeti de her vesile ile tenkit etmiş ve bu kötü âdeti yenmeye çalışmıştı.⁴⁰⁸

Emniyet ve asayişin sağlanması için oldukça fazla çaba harcayan ve başarılı sonuçlar alan Birinci Umûmî Müfettişlik bölgenin kalkınması ve halkın refah düzeyinin yükseltilmesi için çalışmalara başlamıştı. Bu çalışmalara başında Ülkemizin her yerinde olduğu gibi eğitim ve öğretim faaliyetleri geliyordu. O dönemde ülke genelinde ilkokul eğitimi alan 2.079.606 çocuktan 682.111 çocuk okula devam etmekte olup oran %33 idi. Ülkemizde bulunan 6150 ilkokulun 4851'i köylerde 1299'u şehirlerdeydi. Bu ilkokulların 4653'ü üç dershaneli 1497'si

⁴⁰⁵ Koca, *Yakın Tarihten*, s.312.

⁴⁰⁶ Güneydoğu, *Birinci Umûmî Müfettişlik*, s.321-324.

⁴⁰⁷ Düzcel, "İngiliz Hükümetine Sunulmuş ..." *Politika*, 9 Şubat 1977.

⁴⁰⁸ B.C.A., 30.10/ 69.457.24, Varak no: 10.

beş dershaneliydi. Tüm bu okullarda 13711 öğretmen görev yapıyordu. 1928-1934 yılları arasındaki dönemde Milli Eğitime harcanan para 99.246.362 liraydı.⁴⁰⁹

1927-1928 yıllarında Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesindeki ilkokullar incelendiğinde; 104 okulda; 277 öğretmen, 7303 öğrenci öğrenim görmekteydi. 1937 yılında ise bu sayı 129 ilkokul; 361 öğretmen ve 12.782 öğrenciye ulaşarak esaslı bir artış sağlanmıştı.⁴¹⁰ Bölgede 1934 yılında ilkokula devam eden öğrenci bazında en yüksek oran %13 ile Bitlis'te, en düşük oran ise %2 ile Hakkâri'de tespit edilmiştir.⁴¹¹

1928-1937 yıllarında arasında Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesindeki ortaokullar incelendiğinde; 1928'de 5 ortaokulda, 38 öğretmen ve 388 öğrenci öğrenim görmekteydi. Bu durum 1932 yılına kadar değişmeyecek fakat bu yıldan sonra ivme kazanarak 1937 yılında, 7 ortaokul, 68 öğretmen ve 1683 öğrenciye ulaşacaktır.⁴¹² Burada dikkat edilmesi gereken husus ortaokullarda öğrenim gören öğrenci sayısının %418 oranında artmasıdır. Şüphesiz bu başarının en büyük mimarı bölgede görev yapan Umûmî Müfettişler ve kadrolarıdır.

Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesinde sadece Diyarbakır'da bir lise bulunmaktaydı. 1932-1933 öğretim yılında faaliyete geçen lisede 15 öğretmen ve 23 öğrenci öğrenim görmekteydi. 1937 yılına gelindiğinde yine aynı okulda öğrenim gören öğrenci sayısının 287 olduğu görülmektedir. Okul sayısında bir artış olmamasına rağmen öğrenci sayısında fevkalade bir artış meydana gelmiştir. Bu durumda Cumhuriyet gençliğinin eğitime olan isteği ve bağlılığını belirtmektedir.⁴¹³

Son dönemlerinde ehil olmayan kişiler tarafından yönetilen Osmanlı Devleti'nin Türk milletine verdiği en büyük ceza vatandaşlarının eğitimsiz ve kültürsüz bırakılmasıydı. Büyük önder Atatürk'ün öncülüğünde kazanılan milli mücadele sonrasında Türk milleti yaşadığı asrın gerekliliğini yerine getirmek için Atatürk'ün muasır medeniyetler seviyesine yükselme parolasıyla birçok atılım yapmıştır.

Birinci Umûmî Müfettişlik kurulduğu günden itibaren emniyet ve asayişin temini için oldukça fazla çaba harcamıştı. Bu çabalarının sonucunda da halkın devlete olan güveni

⁴⁰⁹ Umûmî Müfettişler Toplantısı, Hususi İdareler ile ilgili gündem maddesi B.C.A., 30.10/ 68.452.5, Varak no: 12.

⁴¹⁰ Güneydoğu, Birinci Umûmî Müfettişlik, s.453.

⁴¹¹ Umûmî Müfettişler Toplantısı, Hususi İdareler ile ilgili gündem maddesi B.C.A., 30.10/ 68.452.5, Varak no: 13.

⁴¹² Güneydoğu, Birinci Umûmî Müfettişlik, s.453.

⁴¹³ Güneydoğu, Birinci Umûmî Müfettişlik, s.453.

sağlanmıştı. İmha edilen eşkıyanın yerine yenilerinin ortaya çıkmaması ve devlete karşı oluşumların halk tarafından haber verilmesi bu güvenin en büyük göstergesiydi.

Kültürel çalışmalara başlanmadan önce atılması gereken en önemli adım bölge genelinde eşkıyalık yapanlar, kaçakçılık yapanlar, dış unsurlarla ilişkide olup devlet aleyhine propaganda yapanlar, şeyhler, halkı istismar etmeye alışmış ağalar gibi zararlı kişiler toplumdan arındırılmalıydı.⁴¹⁴

Birinci Umûmî Müfettiş Abidin Özmen bölge halkının kültürel gelişimiyle ilgili bir yol haritasını Umûmî Müfettişler toplantısında gündeme getirmişti. Buna göre; halk evlerine önem verilerek, açılacak okuma odalarında halka gazete ve mecmua okutturulacak, Türk eserlerini çok güzel sergileyecek müzeler kurulacaktı. Bunların yanı sıra gezici oyun ekipleriyle müzik ekipleri oluşturmak ve köylerde sinema ve radyolar kurmak halkın kültürel gelişmesine katkı sağlayacağı belirtilmişti.⁴¹⁵

Bölge genelinde Türk Ocak'larının kurulacağı Büyükelçi Clerk'in Dışişleri Bakanı Chamberlain'e gönderdiği rapora da yansımıştı.⁴¹⁶ Bütün bu gerekli olan sosyal değişimleri gerçekleştirmek için okulların yanında Türk Ocakları'na da önem verdi. Bu maksatla Türk Ocakları'nın Müfettişlik mıntikasındaki şubelerinin açılmasını hızlandırdı. Kısa zamanda bölgedeki kasaba ve büyük köylerin çoğunda ocaklar kuruldu. Ocak üyelerinin çoğu erkek olmasına rağmen az da olsa kadınların üyeliği de sağlandı.⁴¹⁷

Bölgedeki bu olumlu gelişmeler İngilizlerin gözünden de kaçmamıştı. Maslahatgüzar Edmons İngiliz Dışişlerine gönderdiği raporda; Diyarbakır'da birkaç yüz üyeli Türk Ocağı'nın oldukça faal olduğu, burada dil dersleri ve partiler verildiğini, oyunların teşvik edildiğini bildirmiş. Ayrıca bir okuma odası ile kütüphane kurulduğunu, futbolun oldukça yaygın olduğunu belirtmişti.⁴¹⁸

⁴¹⁴ Umûmî Müfettişler Toplantısı, Birinci Umûmî Müfettişlik Bölgesine Ait Rapor, B.C.A., 30.10/ 68.452. 5 Varak no: 14.

⁴¹⁵ Umûmî Müfettişler Toplantısı, Birinci Umûmî Müfettişlik Bölgesine Ait Rapor, B.C.A., 30.10/ 68.452. 5 Varak no: 15.

⁴¹⁶ Düzel, "İngiliz Hükümetine Sunulmuş ..." *Politika*, 3 Şubat 1977.

⁴¹⁷ Koca, *Yakın Tarihten*, s.351.

⁴¹⁸ Düzel, "İngiliz Hükümetine Sunulmuş ..." *Politika*, 7-8 Şubat 1977.

Bitlis'te faaliyet gösteren Halkevi'nde ise; dil, tarih, edebiyat, gösteri, sosyal yardım, köycülük şubeleri faaliyetlerini sürdürüyordu, Bitlis spor kulübü de Halkevi tarafından himaye edilmekteydi.⁴¹⁹

e- Ekonomi ve Tarım ile ilgili çalışmaları

Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesi coğrafi yapısı itibarıyla tarım ve hayvancılık sanayinin önündeydi. Her ne kadar bölgenin tamamında yer yer bir kısım el sanatları yapılırsa da bunlar ekonomik açıdan önemli değillerdi. Bölgenin ekonomik yapısı kültürel kurumlar ile tren ve karayollarının gelişmesine paralel olarak değişecekti. Bu maksatla el sanatlarının tetkiki yapılarak bölgeye uygun bir sanatın yaygınlaştırılmasının çareleri aranacaktı. Ayrıca Van'da bir balıkçılık enstitüsü kurularak bölge balıkçılığı uzmanlaştırılacak yeni Van gölü kıyısında bir soda ve çivi fabrikası ve birde kontrplak fabrikası kurulması programlara dâhil edilmişti. Mardin bölgesindeki petrolerin ihracı, sabunculuğun geliştirilmesi, bölgeye yaş meyve sevkiyatı ve reçel fabrikaları kurulması hükümetin programları arasındaydı.⁴²⁰

Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesindeki illerin ekonomik durumları incelendiğinde Bitlis ilinde 1932 yılından sonra hizmet veren su ile çalışan bir un değirmeni, 1935 yılında faaliyete geçmiş tam teşekküllü bir un fabrikası ve il merkezinde 15 adet dokuma tezgâhı bulunmaktaydı. Hakkâri ilinde ise civar illere yün ve koyun ticaretinin dışında herhangi bir ekonomik tesis bulunmamaktaydı. Diyarbakır ili ekime elverişli geniş topraklara sahip olması ve doğu ile güney illerinin geçiş noktasında bulunması sebebi ile geçmişten beri ticaret merkezi durumundaydı. Ziraat bankasının borçları tecil etmesi toprak mahsulleri ofisinin buğday ve ürünlerini demiryolu aracılığıyla başka bölgelere sevkini kolaylaştırması Diyarbakır'daki ekonomiyi daima canlı tutmuştu. Ayrıca ilde iki un fabrikası, bir tuğla ve bir kiremit fabrikası, belediyenin elektrik santrali, iki ipek imalathanesi, bir adet doğrama ve hızar fabrikası vardı.⁴²¹

Van ilinde hayvancılık oldukça önemliydi. 1936 yılında 376.030 liralık kasaplık hayvan, yün ve deri ihracı gerçekleşmişti. Ayrıca il merkezinde bir elektrik santrali ve iki un fabrikası vardı. Urfa ilinde mahalli ihtiyaçları karşılayacak seviyede küçük sanayi mevcuttu.

⁴¹⁹ B.C.A., 30.10/ 69.455.7, Varak no: 21.

⁴²⁰ Güneydoğu, Birinci Umûmî Müfettişlik, s 337.

⁴²¹ Güneydoğu, Birinci Umûmî Müfettişlik, s. 338-339.

Hayvancılığın yanı sıra üzüm, fıstık ve deri ihracı ekonominin temelini oluşturmaktaydı. Ayrıca Ağustos 1930 yılında 200000 lira sermaye ile Urfa elektrik şirketi kurulmuştu.⁴²²

Mardin ilinde; dokuma tezgâhçılığı, sabunculuk, kuyumculuk ve taş ocakları ekonomik anlamda öne çıkan hususlardı. Siirt ili de; dokumacılık yönünden oldukça gelişmişti. Muş ta ise hayvancılık ve tarım ön plana çıkmaktaydı.

Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesi 10.947.900 hektardı. Bu arazinin 7.438.953 hektarlık sahası mera ve otlak, 2.492.590 hektarı ürün getirmeyen toprak, 765.255 hektarı ekilebilir arazi, 200.000 hektarı ormanlık arazi ve 52.102 hektarını da sebze ve meyve bahçeleri oluşturmaktaydı. Bölgede 1928 yılında 77.336 ton olan buğday hasadı 1937 yılında 256.151 tona, 1928 de 26.987 ton olan arpa 1937 de 140.839 tona, 1928 de 3.887 ton olan pirinç ise 1936 yılında 11.221 tona çıkmıştır. Hayvancılık bakımından ise 1929'da 1.737.122 olan küçükbaş hayvan sayısı 1938 yılında 3.472.892'ye, 1929 yılında 216.509 olan büyük baş hayvan sayısı 1938 yılında 504.905'e çıkmıştır.⁴²³

Birinci Umûmî Müfettiş İbrahim Tâli Bey'in politikasının temelini tarım oluşturmaktaydı. Bölgedeki toprakların köylülere dağıtılması bu politikanın temel düşüncesiydi. Bu işlem Haziran 1929 da çıkarılan 1505 sayılı Şark Menatıkı Dâhilinde Muhtaç Zürra Tevzi Edilecek Araziye Dair Kanun uyarınca yürütüldü. Yasa gereğince toprağın sahibi eğer mülkünü satmayı reddederse topraklarına el konuluyor kendisine 500 dönümlük toprak bırakılarak gerisi köylülere dağıtılıyordu. Bu uygulama sonucunda devlete olan borcunu yıllık taksitler halinde ödeyen köylüler hem kendi topraklarını işlemekten çok memnun oluyor hem de daha verimli çalışıyorlardı. Bu uygulamadan dolayı oldukça memnun olan ve yıllardır feodal sistemin içerisinde ezik yaşamaya mahkûm kalmış halkımız, şükran duygularını Umûmî Müfettişliğe göndermiş oldukları telgraflarda dile getirmişlerdi.⁴²⁴ Ayrıca devlet bölge halkına kredi sağlamaya da çalışıyordu.⁴²⁵ Bu konuda da Macaristan krallığı ziraat baş müşaviri Canadi ve Osman Fehmi Bey Umûmî Müfettişliğe yardımcı oluyordu. Sahasında uzman olan Canadi, kendisine yardımcı olan Osman Fehmi bey ile birlikte bölgede iki yıl süre ile ekonomik alanda, özellikle zirai sahada bilimsel tetkik ve incelemelerle tespit edilen verileri ve yapılması gereken

⁴²² Güneydoğu, Birinci Umûmî Müfettişlik, s. 340-341.

⁴²³ Güneydoğu, Birinci Umûmî Müfettişlik, s.457.

⁴²⁴ B.C.A., 30.10/ 69.454.41, Varak no: 2, 3.

⁴²⁵ Düzel, "İngiliz Hükümetine Sunulmuş ..." *Politika*, 9 Şubat 1977.

üretim faaliyetlerinden en yüksek verimin nasıl alınacağı hususunda Diyarbakır da bir rapor hazırladılar.⁴²⁶

İki bölümden oluşan raporun birinci bölümünde; Birinci Dünya Savaşı öncesinde Canadi'nin Avrupa'da birçok kooperatifin teşkil edilmesi ve idare edilmesiyle ilgilendiğini fakat bu yapılanmaların hükümetlerin desteğine rağmen, idarecilerin hatalı davranışlarından dolayı verimli olamadıkları, bu sebepten dolayı da bölgede kooperatifçiliğin zaten fakir olan halk açısından uygun olmayacağını belirtmişti. Ayrıca bölgedeki halkla beraber yaşayarak raporu hazırladığını vurgulayan Canadi; İtalya'da Mussolini hükümetinin sonrasında tarımsal alanda bir düşüşün yaşandığını, Belçika'da ise milli paranın değer kazanmasıyla tarımın ülkeye katkı sağlandığını ve bölgede ormana ve tarıma müsait arazilerin tespit edildiğini belirtmiştir. Canadi Raporunun ikinci bölümünde ise; toprağı işletecek alet ve toprak özellikleri, kış rutubetinin toprakta muhafazası, tırmık yerine su vermek, bölgedeki ekilebilir arazi miktarı, vergiler, bölgede nebatat yetiştirme, buğday haricinde ekilip biçilen tahıllar, baklagiller ve diğer bitkiler, hayvanlara yetiştirmek için ekilip biçilen bitkiler, bahçe ziraatı ve meyveler, bölgede yetiştirilen büyük ve küçükbaş hayvanlar, kümes hayvan yetiştiriciliği, balıkçılık, arıcılık, doğu vilâyetleri ziraatının geliştirilmesi için yapılması lâzım olan idarî teşkilâtlanma konularında tespit ve tedbirlere yer vermişti.⁴²⁷

Birinci Umûmî Müfettiş İbrahim Tâli Bey bölgenin tarımsal durumunu değerlendirildiği ve İç işleri Bakanlığı tarafından 26.12.1928'de Başbakanlığa sunulan raporun⁴²⁸ ardından hazırlana diğer bir raporda da bölgedeki illerin durumu ayrıntılı belirtilmişti. Bu rapora göre;

Diyarbakır Vilâyeti:

Geçen ay zarfında 166.199 kilo buğday ve 10.137 kilo arpa zeredilmiş ve 7760 kilo buğday, sürme ve rastık hastalıklarına karşı göztaşı ile ilaçlanmıştır. Buğdayın kilosu 6, arpanın 3,5 kuruştur.

Elaziz Vilâyeti:

23-12-1929'da 36 mm. kar suyu ile yağmur yağmıştır¹. Merkezde kilo itibari ile buğday 7, arpa 6, et 38, yağ 100, petrol 55, ekmek 12,5, şeker 68, Kömür 4 kuruş üzerinden muamele görmüştür. Diğer kazalar fiyatlarında mühim tebeddülât yoktur.

Urfa Vilâyeti:

⁴²⁶ Koca, Yakın Tarihten, s. 344.

⁴²⁷ Koca, Yakın Tarihten, s. 344-347

⁴²⁸ B.C.A., 30.10/ 69.454.4

Merkezde 39.980 dönüm buğday ve 10.320 dönüm arpa ve Birecik'te 5.000 dönüm buğday ve 3.700 dönüm arpa, Suruç'ta 300 dönüm buğday ve 666 dönüm arpa ve Yaylık'ta 8.000 dönüm buğday, 7.000 dönüm arpa ve Harran'da 6.000 dönüm buğday ve 9.000 dönüm arpa, Hilvan'da 20.000 dönüm buğday ve 15.000 dönüm arpa, Siverek'te 800 dönüm buğday, 100 dönüm arpa, Viranşehir'de 800 dönüm buğday, 350 dönüm arpa, 80 dönüm mercimek ziraatı yapılmıştır.

Mardin Vilâyeti:

Kar ve yağmur yağmamış ve ziraat yapılmamıştır. Piyasada ay farkı vardır.

Muş Vilâyeti:

Yağan yağmurlardan ziraat faaliyeti artmıştır. Piyasada yükseklik yoktur.

Bayazıt Vilâyeti:

Yağan karın tesiri olmamasından dolayı ziraattan istifade edilmektedir.

Buğdayın kodu 100, arpa 10, ekmeğin okkası 12,5, et 25, Şeker 100, petrol 60 kuruştur.⁴²⁹

Halkın eğitimsizliğinden dolayı kooperatifleşme pek fazla başarılı olmamasına rağmen Muş ve birkaç yerde Ziraat bankası başarılı çalışmalar yapmıştır. Tarım yetkilileri Bölge köylülerini ağır Rus çeliğinden yapılmış sabanlardan vazgeçirmeye ve yerine daha verimli ürün yetişmesini sağlayabilen hafif çelikten yapılmış sabanların kullanılmasını teşvik etmişler ve bu aletleri köylülere 5 yıllık taksitlerle ucuz fiyata satmışlardır.⁴³⁰

Ç- Diğer Umûmî Müfettişliklerin Kurulması

1-İkinci Umûmî Müfettişlik (1934)

Birinci Umûmî Müfettişlik kurulduğu tarih olan 1 Ocak 1928 tarihinde itibaren, önceliğini bölge genelinde emniyet ve asayiş sağlamaya vermişti. Bu konuda oldukça başarılı çalışmalara imza atan müfettişlik, bölgede genelinde kalkınma faaliyetlerini başlatmıştır. Yıllardan beri geri kalmış olan bölge Birinci Umûmî Müfettişliğin çalışmalarıyla her alanda gelişme göstermiş buna bağlı olarak halkın ekonomik düzeyi de yükselmeye başlamıştır.

Türkiye'nin Balkan sınırında bulunan Trakya Bölgesi o dönemde, Balkanlardan gelen sürekli bir göç hareketine maruz kalmaktaydı. Oldukça geniş tarım arazisine sahip bu bölgeye gelen insanlar için gerekli önlemlerin biran önce alınması gerekiyordu. Bu husus dâhilinde görüşlerini aktaran Abidin Özmen Trakya Umûmî Müfettişliği olarak anılacak İkinci Umûmî

⁴²⁹ B.C.A., 30.10/ 69.454. 38 Varak no: 2,3

⁴³⁰ Düzel, "İngiliz Hükümetine Sunulmuş ..." *Politika*, 9 Şubat 1977

Müfettişliğin kuruluşunu şu şekilde anlatıyordu: “Bayındırlık ve iskân bakımlarından bir kül teşkil eden Edirne, Kırklareli, Çanakkale ve Tekirdağ illerinde de bu işleri ahenkli bir şekilde yürütmek kasti ile bir Genel Müfettişlik daha kurulması, 19 Şubat 1934 tarih ve 2-150 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile kabul buyruldu ve tecrübesine mebni buraya da, bir vakitler milletvekilliğine dönmüş olan Sayın İbrahim Tali Öngören tayin edildi. 1934 Nisanında Genel Müfettişlik Trakya’da çalışmaya başladı.”⁴³¹

Merkezi Edirne’de olan İkinci Umûmî Müfettişlik görevine İbrahim Tali Bey 18 Mart 1934 tarih ve 2/303 sayılı kararname ile atanır. Daha önce Birinci Umûmî Müfettişliğin kurucusu olarak Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde oldukça meşakkatli çalışmalarda bulunan İbrahim Tali Bey İstanbul milletvekili olarak görev yapmaktaydı. Fakat yeni görevinden dolayı milletvekilliğinden istifa etmişti. Anlaşılan hükümet İbrahim Tali Bey’in tecrübelerinden faydalanmak istiyordu.⁴³²

Başbakan İsmet İnönü, İbrahim Tali Bey’in Birinci Umûmî Müfettişlikten ayrılırken kendisine göndermiş olduğu yazıda; bölgedeki görevine başladığı gün ile bıraktığı gün arasında başta siyasi ve idarî olmak üzere her türlü açıdan büyük başarılar imza attığını ve Cumhuriyet Halk Partisinde kendisini daha önemli vazifelerin beklediğini söyleyerek, İbrahim Tali Bey’in yeni görevlere hazır olmasını ima etmişti.⁴³³

İbrahim Tali Bey’in sağlık sorunları sebebiyle Umûmî Müfettişlik görevinden ayrılmasından sonra bu göreve, Bitlis valiliği yapmış ve o dönemin İzmir valisi olan asker kökenli Kazım Dirik atandı. Dirik’in 1941 yılında ölümünden sonrada yine tecrübeli bir siyasetçi olan Abidin Özmen İkinci Umûmî Müfettişliğe atandı.⁴³⁴

Asayiş yönünden herhangi bir olumsuzluğun yaşanmadığı İkinci Umûmî Müfettişlik bölgesinde; adi olaylar ile kaçakçılık olayları normal seviyededeydi. Bu durum bölge jandarmasının gayretli ve halkla bütünleşerek çalışmasının bir sonucuydu. Bölgeye göçmenlerin yerleşmesi sosyo-kültürel bazı problemlerle beraber günün şartları gereği casusluk faaliyetlerini de gündeme getirmişti.⁴³⁵ Göçmenlerin bölgeye yerleştirilmesi ve ekonomik alanda yapılan

⁴³¹ Abidin Özmen, “Genel Müfettişlikler Hakkında...”, s.240.

⁴³² Koçak, Umûmî Müfettişlikler, s.129.

⁴³³ B.C.A., 30.10/ 69.457.13, Varak no: 1.

⁴³⁴ Koçak, Umûmî Müfettişlikler, s.129-130.

⁴³⁵ B.C.A., 30.10/ 68.452.5, Varak no: 5, 9.12.1936 günü toplantı tutanağı.

istikrarlı çalışmalar sonucunda Trakya bölgesi yaşam standartları yüksek bir cazibe merkezi haline getirilmişti.

2- Üçüncü Umûmî Müfettişlik (1935)

Dönemin Başbakanı İsmet İnönü 1935 yılında Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Karadeniz bölgesini kapsayan yurt gezisine çıkmıştı. Yapmış olduğu incelemelerde Umûmî Müfettişliklerin çalışmalarının oldukça faydalı olduğu fikrine sahip olan Başbakanı hazırladığı raporunda Doğu Anadolu bölgesinde Erzurum merkezli; Ağrı, Kars, Artvin, Rize, Trabzon, Gümüşhane, Erzincan vilayetlerini kapsayan bir Umûmî Müfettişliğin daha kurulması belirtmişti.⁴³⁶ Bu rapor üzerine 6 Eylül 1935 tarih ve 2-3199 sayılı Bakanlar Kurulu Kararın gereği Üçüncü Umûmî Müfettişlik teşkil edilmişti.⁴³⁷ Erzurum milletvekili Tahsin Uzer Üçüncü Umûmî Müfettişlik görevine atanmıştı.⁴³⁸ Umûmî Müfettişlik merkezi Erzurum olmasına rağmen bazı olumsuzluklardan dolayı hizmetler bir süre Trabzon'dan yürütülmüş müteakiben Erzurum'da faaliyete devam edilmiştir.

Üçüncü Umûmî Müfettişliğe atanan Tahsin Uzer, bölge halkının yakından tanıdığı birisiydi. Daha I. Dünya Savaşı yıllarında Van'da, Erzurum'da yapmış olduğu valiliklerde ortaya koyduğu özveri bölge halkını ziyadesiyle memnun etmiş, günün şartlarında aranan idarecilerden olmuştu. İşte Tahsin Uzer'in yeniden bölgeye tayin olunması karşısında halk ve belediyeler kendisine kutlama telgrafları çekmiş, böylece duydukları memnuniyeti ifade etmişlerdi. Tahsin Bey, bu sorumlulukla Trabzon'da göreve başladıktan sonra yanındaki kurmay heyetiyle bütün mıntıkayı bizzat dolaşmak suretiyle yerinde ve gerçekçi ve uygulanabilecek olan yatırımlar için acil eylem planları hazırlayarak Ankara'yla temasa geçmiştir.⁴³⁹ Ayrıca Umûmî Müfettişliklerin genel durumu yetkileri konusunda da Başbakanlıkla görüşlerini paylaşmıştır.⁴⁴⁰

Tahsin Bey'in mıntıkada yapmak istediği işlerin başında şehirlerin imarı gelmekteydi. Bölgenin uzun yıllar işgal ve savaşılar maruz kalmasından dolayı harabeye dönmüş adeta

⁴³⁶ Hüseyin Koca, "Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Dönemi Umûmî Müfettişlikler", *Türkler Ansiklopedisi*, C:17, Ankara, 2002, s.361.

⁴³⁷ B.C.A., 30.18.01/ 57,70,15, Varak no: 1.

⁴³⁸ B.C.A., 30.18.01/ 57,70,16, Varak no: 1.

⁴³⁹ Erdal Aydoğan, "Üçüncü Umûmî Müfettişliğin Kurulması ve III. Umumî Müfettiş Tahsin Uzer'in Bazı Önemli Faaliyetleri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, (Mayıs-Kasım 2004), s.5-6.

⁴⁴⁰ B.C.A., 30.10/ 70.462.8, Varak no: 1-2

köyleşmiş ve ilerleyen genç cumhuriyete yakışmayan görüntü kirliliğinden arındırmak ve bölgesi için mastır planları yapmak suretiyle de halka örnek olmak için yoğun çabalar içinde olmuştur. Örnek bir şehir planı meydana getirmek için "Umûmî Müfettişlik Grup İnşaatı" projesini başlatmıştır. Grup inşaatı, Umûmî Müfettişlik, Kolordu Kumandanlığı, Jandarma Müfettişlik ve Kumandanlığı, Halkevi, Posta ve Telgrafhane, İnhisarlar Başmüdürlüğü, otel, lokanta, gazino, Müfettişi Umûmî, Kolordu Kumandanı ve Müstahkem Mevki Kumandanı evleri, çift apartmanlı 21 adet memur ve subay evi ve bir ilk mektepten ibaret bir mahalle planının maketini ve buna ait iki milyon liraya baliğ kesifini ve projelerini hazırlattırarak Başbakan İsmet İnönü'ye takdim etmiştir.⁴⁴¹ Hükümetin bu projeyi uygun görmesiyle inşaat başlanılmıştır.⁴⁴¹

Tahsin Bey'in ekonomik bağlamda yaptığı yatırımlardan bazıları Erzurum'da iplik fabrikası, Trabzon'da et ve soğuk hava, balık yağı, suni gübre fabrikaları, Murgul bakır ve kuvars madenlerinin yeniden işletilmesi, Kars'ta, Iğdır'da Erzurum'da ihracat - ticaret birlikleri, kooperatifler, Iğdır Ovası'nda pamuk üretimi, Iğdır bölgesine Serdarabat Barajı'nın fonksiyonel hale getirilmesi, Erzurum'da şeker fabrikası soğuk et ve konserve fabrikası, Rize ve Çoruh vilayetlerinde iskeleler yapılması için birçok kez Ankara'ya gitmiş, işlerine aksamaması için işleri yakından takip etmiştir.⁴⁴²

Bölge için oldukça yoğun bir çalışma programını uygulamaya koyan Tahsin Bey, 1935 yılında 1939 yılının sonuna kadar bu görevde kalır. Tahsin Bey, 3 Kasım 1939'da da sağlık nedeniyle görevinden ayrılır, birkaç ay sonra da vefat eder. Yerine 30 Haziran 1940'da Dâhiliye Vekâleti Müsteşarı Nazif Ergin atandı.⁴⁴³

3- Dördüncü Umûmî Müfettişlik (1936)

Doğu Anadolu bölgesinde bulunan; gerek Osmanlı dönemi, gerekse Cumhuriyet döneminde isyan ederek şekavet olaylarına karışan Dersim bölgesi aşiretlerinin bilhassa Ağrı isyanında etkili oldukları tespit edilmişti. Ancak, coğrafi şartların elverişsizliği büyük ölçüde etkin olan Dersim ve bölgesi halkının çok iptidai bir hayata sahip olduğunu bilen hükümet, aynı şekilde bu bölgenin ıslahı için iktisadî ve sosyal inkişafının da gerekli olduğunu düşünerek

⁴⁴¹ Aydoğan, "Üçüncü Umûmî Müfettişliği'nin Kurulması...", s.7-8

⁴⁴² Aydoğan, "Üçüncü Umûmî Müfettişliği'nin Kurulması...", s.7-8.

⁴⁴³ Aydoğan, "Üçüncü Umûmî Müfettişliği'nin Kurulması...", s.14.

bölgede ayrı bir Umûmî Müfettişlik kurulmasına karar verdi. Önce "Munzur Vilâyeti Teşkilat ve İdaresi Hakkında Kanun'u" çıkardı ve adına da "Tunceli" isminin verilmesini uygun gördü. 6.1.1936 tarih ve 2-3823 sayılı Bakanlar Kurulu kararıyla yeni kurulan Tunceli vilâyeti, Bingöl, Elazığ ve Erzincan Vilâyetlerini kapsamına alacak şekilde kurulan Dördüncü Umûmî Müfettişliğe dâhil edildi. Umûmî Müfettişlik merkezi Elazığ vilâyeti yapılırken, Umûmî Müfettişlik görevine de askerî yetkileri uhdesinde kalmak üzere Vali ve Umûmî Müfettiş sıfatı ile Korgeneral Abdullah Alpdoğan Paşa atandı.⁴⁴⁴ Erzincan ili de Tunceli iline komşu olması ve stratejik önemi sebebiyle daha sonra Üçüncü Umûmî Müfettişlik bölgesinden alınarak Dördüncü Umûmî Müfettişlik bölgesine dâhil edildi.⁴⁴⁵

Dördüncü Umûmî Müfettişlik kurulduktan bir ay sonra Bayındırlık Bakanlığı tarafından dört milyon liralık bir tahsisat yapılması için bir kanun tasarısı hazırlandı. Bu tasarıda bayındırlık işlerinin emniyet ve asayiş ile doğrudan alakalı olduğuna dikkat çekilmişti.⁴⁴⁶ Özellikle Tunceli bölgesinin coğrafi yapısı vatandaşların yaşama alanlarını kısıtlıyordu. Bunun yanında tarıma elverişli yeteri kadar alan olmaması da ekonomik olarak olumsuzluk yaratıyordu. Bütün bu olumsuzlukları oldukça iyi analiz eden Umûmî Müfettişlik; bayındırlık alanında yol ve köprüler başta olmak üzere idare binalarının inşasına başlamıştı. Bölgede uzun süredir devam eden asayişsizliğin engellenmesi amacıyla da askerî yönden tedbirler alınmış ve kısa sürede huzur ortamı tesis edilmişti.

Abdullah Paşa, 1.2.1943'e kadar bu görevde kaldı. Bu tarihten sonra Korgeneraller, Muzaffer Ergüder ve Ekrem Baydar bu göreve atandılar.

4- Beşinci Umûmî Müfettişlik (1947)

25 Haziran 1927 tarih ve 1164 sayılı kanununun 1 ve 2 nci maddelerine dayanılarak 3/5899 No ve 27.6.1947 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla Adana, Mersin civarında asayişsizliğin görülmesi üzerine Beşinci Umûmî Müfettişlik 1947 yılında faaliyete geçirildi. Merkezi Adana ili olan Beşinci Umûmî Müfettişlik; İçel, Seyhan, Hatay, Antep, Maraş illerinde güvenlik idarî, ekonomik,

⁴⁴⁴ Koca, Yakın Tarihten, s.241.

⁴⁴⁵ Özmen, "Genel Müfettişlikler Hakkında...", s.241.

⁴⁴⁶ Koçak, Umûmî Müfettişlikler, s.236-237.

sosyal işlerin daha verimli hale getirilmesi maksadıyla kuruldu. Beşinci Umûmî Müfettişlik görevine Hatay Valisi Nizamettin Ataker atandı.⁴⁴⁷

D- Umûmî Müfettişliklerin Kaldırılması

Kuruldukları dönem itibarıyla Türkiye Cumhuriyeti'nin idarî yapılanmasında oldukça önemli bir yer işgal eden Umûmî Müfettişlikler bölgelerinde öncelikle emniyet ve asayişin temin etmekte meşgul olmuşlardı. Zira huzursuz bir ortamda ne yenilik yapılabilir ne de yapılan yenilikler olumlu karşılanırdı. İşte bu zihniyetle yurdumuzun büyük bir bölümünde çağdaşlaşma adına oldukça büyük adımlar atılmıştı.

Umûmî Müfettişlik teşkilatının kaldırılması ilk olarak 1948 yılı bütçe görüşmelerinin yapıldığı 1947 yılının Kasım ayında gündeme gelmişti. Buna göre Umûmî Müfettişlikler 1 Ocak 1948 tarihinden itibaren lağvedilecekti.⁴⁴⁸

Yapılan görüşmeler sonucunda Bakanlar Kurulu kararıyla Umûmî Müfettişlik kadrosu (L) cetveline alınarak çalışmaları durdurulmuştur. 1951 yılı bütçe görüşmelerinde tekrar gündeme gelen Umûmî Müfettişlikler, Demokrat Parti Diyarbakır Milletvekili M.Remzi Bucak tarafından eleştirilerek tamamen kaldırılmaları istenmiştir.⁴⁴⁹ Bucak, Umûmî Müfettişliklerin 1951 yılı bütçesi içersinde yer almasını eleştirerek "İtiraf edeyim ki bu maddeyi (Umûmî müfettişlik giderlerine ait madde) gördüğüm zaman yüreğim titredi. Bu memleketin siyasi idarî tarihinde kapkara bir leke olarak yer almış olan Umûmî müfettişlerin masraf bütçelerine, bir lira dahi olsun, Demokrat Parti Hükümetinin ilk bütçesinde bir paranın yer almış olması bendenizi üzüntüye sevk etmiştir. Maalesef biz bu takririmizle başımıza Demokles'in kılıcı gibi durmakta olan bu kurumun karşımızda durmasını istemiyoruz" diyerek bu kurumun kaldırılmasını tekrar gündeme getirmişti.⁴⁵⁰

Hükümet bu hususun merkez ve taşra teşkilatı ile ilgili bir kanun ile düzenleneceğini ve bu kanunla Umûmî Müfettişliklerin tamamen ortadan kaldırılacağını planlamıştı. Fakat M.Remzi Bucak 24 Ocak 1952'de Umûmî Müfettişlik teşkiline dair ek ve tadillerin yürürlükten kaldırılması hakkındaki kanun teklifini TBMM'ye sunmuştu. Bucak gerekçe olarak da Umûmî

⁴⁴⁷ Koca, *Yakın Tarihten*, s.177.

⁴⁴⁸ Koçak, *Umûmî Müfettişlikler*, s.275-276.

⁴⁴⁹ Taş, "Umûmî Müfettişlikler", s.134.

⁴⁵⁰ Taş, "Umûmî Müfettişlikler", s.134.

Müfettişliklerin bölgelerinde hiçbir ilerleme kaydedemediklerini, vatandaşlara huzur yerine korku verdiklerini ve siyasi tarihimize iğrenç ve korkunç sayfalar eklemekten başka bir eylemlerinin olmadığını ileri sürmüştü. Anlaşılan M.Remzi Bucak Umûmî Müfettişlerin faaliyetlerini ya takip etmemiş ya da yapılan olumlu çalışmaları görmemezlikten gelmişti. Ancak Bucak'ın bu teklifi haklı ve uygun bulunarak Cumhuriyet tarihinin önemli ve yararlı kurumlarından biri olan Umûmî Müfettişlikler 21 Kasım 1952'de 5990 sayılı yasa ile kaldırılmıştı.⁴⁵¹

⁴⁵¹ Taş, "Umûmî Müfettişlikler", s.135-137.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AĞRI BÖLGESİ'NDE İSYANLARININ BAŞLAMASI

I- İSYAN BÖLGESİNİN COĞRAFI VE TOPLUMSAL YAPISI

A- Coğrafi Yapı

İsyan bölgesinin tarihi Şark Meselesi veya Doğu Sorunu'nun ortaya çıkması ile gündeme gelmiş olup, ekonomik çıkarların öne çıkmaya başladığı dönemde bu bölge daha fazla önem kazanmaya başlamıştı. Osmanlı Devleti 1900'lerde Almanlara yaklaşıp Bağdat Demiryolu yapımını onlara verince olayların siyasi boyutu da değişti. Tahrik edilen Ermenilere Araplar da katıldı. Ayrıca bölgede yaşayan Kürtler de kışkırtılmaya başlandı. Bu olaylar çerçevesinde Ağrı da, "Doğu Sorunu" adı verilen bölge coğrafyasının içinde yer aldı. XIX ncu yüzyılda Ağrı bölgesi, Erzurum Vilayeti'nin Bayezid Livası'na bağlı 5 nahiyeden birisi idi.⁴⁵²

Osmanlı döneminde, günümüz Ağrı ili sınırları içinde yer alan Doğubayazıt sancak merkeziydi. Ağrı ise bu sancağa bağlı küçük bir yerleşim alanıydı. O zaman ki adı Sarbulak'tı. Şehir, 1876 yılından sonra gelişmeye başladı. Önce bucak merkezi, sonra da ilçe merkezi oldu. Ermeniler daha sonra Sarbulak'a siyah taşlardan bir kilise yapınca yörenin adını "Karakilise" olarak değiştirdi. Yöreye Kasım 1919'da da "Karaköse" adı verildi. 1927 yılında vilayet merkezi olan Karaköse, bölgenin en yüksek dağından dolayı "Ağrı" adını aldı.⁴⁵³

Doğu Anadolu'nun sembolü olan ve İranlıların Kuhi Nuh, Ermenilerin Mesis adı verdikleri Ağrı Dağı çevresi 128 km., mesahası ile 1188 km'yi bulan geniş bir kaide üzerinde yükselen bir volkandır. Kuzeyde Aras depresyonu, güneyde Doğubayazıt depresyonu temelleri üzerindeki Ağrı Dağı 2687 m. irtifadaki Serdarbulak boynu civarında iki mahruta ayrılır. Bunlardan kuzeydeki daha yüksek olan Büyük Ağrı'yı (5165 m.), güneydeki küçük mahrut ise Küçük Ağrı'yı (3925 m.) teşkil eder.⁴⁵⁴

Türkiye, Ermenistan, Nahçıvan ve İran devlet sınırlarının kesişme noktası yakınında yer almaktadır. Bulduğu konum itibarı ile askerî savunmaya uygundur. Ağrı Dağı, Türkiye İran hududunda olup 5165 metre yüksekliğindedir. Bu dağın 3500 metreden yukarısı eskiden beri

⁴⁵² Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I – Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Ankara 1988, s.252.

⁴⁵³ İsmet Alparslan, *Ağrı, Anadolu'nun Giriş Kapısı*, Ankara, 1984, s.1.

⁴⁵⁴ Sırrı Erinc, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul, 1953, s.81.

karlarla kaplıdır. Rakımın yüksek ve engebeli olması, dağ üzerindeki kırık arazinin çokluğu, saklanmaya müsait mağara⁴⁵⁵, geçit ve gedikler özellikle isyancılara avantaj sağlar. Aynı şartlar düzenli askerî harekâtlar yapan birlikler için ise sıkıntı yaratır. Küçük Ağrı'nın İran dâhilindeki kısmı ise nispeten az arızalı ve arazi yapısı olarak eşkıya hareketlerine daha müsaittir. Herhangi bir harekât yapılması halinde asiler, aile, eşya ve hayvanlarını o tarafa geçirerek İran köylerinde barındırabildiler.

Türkiye'nin en yüksek noktası olan bu dağ, Doğu Anadolu Bölgesi'nde, Erzurum-Kars Yaylası kesimini Murat Havzası'ndan ayıran merkezi sırt Karasu-Aras Dağları'nın doğu ucunda yükselen büyük bir volkan konisidir. Dağın zirvesinde Ağustos ayında bile ısı çok düşüktür. Ağrı Dağı'nda daimi karlı bölgeler 4000 m. civarındadır. Bu bölgeler kuzey doğuda 3500 m'ye kadar iner.⁴⁵⁶

Ağrı Dağı'nın tepe tarafı üç çatalıdır. En yüksek zirvesi Iğdır'a bakmaktadır. Ağrı Dağı küçük tepeler teşkil etmeden, birden bire tek başına yükselerek dünya volkanlarının en görkemlisi olmuştur. Dağ, geniş bir alana egemen olduğu için Iğdır ilinin ve Nahçıvan'ın her tarafından, Ağrı ilinin birçok yerinden, Van, Erzurum, Kars, Ermenistan ve İran'ın yüksek yerlerinden görülmektedir.

İsyancıların, sadece Ağrı Dağı bölgesinde değil civar bölgelerde de faaliyetleri olmuştur. Bu bölgelerden birisi de Süphan Dağı'dır. Süphan Dağı, oldukça sivri külah şeklinde olup bütün civar vilayetlerden Bitlis, Muş ve Van'dan görülebilmektedir. Bu dağın da, tıpkı Ağrı Dağı gibi yükseklerinde hiçbir köy olmadığı gibi su ve ot yoktur.⁴⁵⁷

İsyan bölgesinin sözünü ettiğimiz tüm fizikî özellikleri, askerî harekâtlar sırasında ordu birliklerinin işini zorlaştırırken, isyancıların ve kanun kaçaklarının öteden beri sığınağı olmuş, işlerini kolaylaştırmıştır.

⁴⁵⁵ Yekûn yapılıncâ görülür ki, saydığım mağaralar 15 tanedir. Bilhassa kışın, bu mağaralar eşkıyanın âdeta müstahkem birer sığınağıdır, kalesidir. Fakat bu mağaralar yalnız Ağrı'nın kuzeyinde olanlardır. Ve bunların içinde 1500 koyun alanları olduğunu da evvelce yazmıştım. Mağaraların en büyük hususiyeti, onların içine doğru uzanmış olması ve topla tüfekte, bomba ile yıkılamamasıdır. Bir de kapılarının ancak bir insan geçebilecek kadar oluşudur. Zühtü Güven, "Doğu İsyanlarında Bir Türk Subayı", *Dünya Gazetesi*, 28 Nisan 1953.

⁴⁵⁶ Erinc, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, s.82.

⁴⁵⁷ "İhata hareketi bitti tenkil devam ediyor; Süphan dağı Erciş kasabasının garbına müsadiftir. Süphan dağı bütün o civar vilayetlerden, Bitlis, Muş ve Van'dan görülebilmektedir. Bu dağlarda hiçbir köy olmadığı gibi su ve ot da yoktur." *Cumhuriyet*, 11 Temmuz 1930.

B- Toplumsal Yapı

Uzun soluklu bir savaştan çıkan Anadolu'nun her yerinde hüküm süren yoksulluk Ağrı'da da kendini hissettirmekteydi. Bölgede coğrafyasının oldukça dağlık özellik sergilemesi, kış mevsiminin oldukça sert ve uzun sürmesi halkı oldukça yıpratıyordu. Zaten sınırlı olan ekilebilir arazinin büyük bir bölümünün de ağaların elinde olması yaşam şartlarını olumsuz etkiliyordu.

Aynı soydan gelen ailelerin (akraba ve hısımların) ve kabilelerin bir reisin başkanlığında ve ortak bir sosyal düzen içinde, aynı bölgede toplu olarak yaşadıkları aşiret düzeni Ağrı bölgesinde uzun zamandan beri kendini güçlü bir şekilde hissettiriyordu⁴⁵⁸. Yüzyıllardan beri süregelen bu yapı çok ilkel koşullarda varlığını sürdürmekteydi.

O dönemde, halkın büyük çoğunluğu kırsal alanda yaşıyordu. Sanayinin olmadığı şehir ve kaza merkezleri kırsal alan özellikleri taşıyan büyük birer köy görünümündeydiler. Aşiretlerin bir kısmı yarı yerleşik, diğer kısmı ise göçebeydi. Sınır yasaklarına rağmen kaçakçılık, hayvan ticareti ve hayvansal besinlerin pazarlanmasından elde ettikleri gelirle yaşamlarını sürdürüyorlardı. Göçerlerde aşiret disiplini daha güçlüydü. Aşiret reisinin büyük bir otoritesi vardı. Ekonomik durumları ziraatla uğraşanlardan daha iyiydi⁴⁵⁹.

Yazın çıktıkları yaylalarda ağaç dalları ya da keçi kılından çadırlarda barınıyorlardı. Temel uğraşları ziraattı ancak hayvan da beslerlerdi. Vergi vermekten ve askere gitmekten olabildiğince kaçınmaktaydılar. Tarikatçılık güçlü ve etkiliydi. Aralarındaki sorunların çözümünde şeyhler söz sahibiydi.⁴⁶⁰

Göçebeler Türkiye-İran arasında gidip geliyorlardı. Kaçakçılık, hayvan ticareti ve hayvansal ürünlerin pazarlamasıyla geçinmekteydiler. Ayrıca bu gidiş gelişler sırasında, talan ve yağma yapmaktan çekinmiyorlardı. Göçebelerdeki aşiret disiplini yerleşiklere oranla daha güçlüydü. Aşiret reisi tartışılmaz bir otoriteye sahipti. Askerlik yapmaktan ve vergi vermekten kaçma noktasında yerleşik aşiretlerden daha şanslıydılar.⁴⁶¹

⁴⁵⁸ Selahattin Çetiner, *Sorunlarıyla Doğu ve Güneydoğu Anadolu Gerçeği*, Ankara, 2003, s.99.

⁴⁵⁹ M. Kalman, *Belge, Tanık ve Yaşayanlarıyla Ağrı Direnişi*, İstanbul, Ekim 1997, s.15.

⁴⁶⁰ M. Kalman, *Belge, Tanık ve Yaşayanlarıyla*, s.15.

⁴⁶¹ M. Kalman, *Belge, Tanık ve Yaşayanlarıyla*, s.15

Aşiretlerin kendi aralarında da sürekli tartışmalar ve kavgalar yaşanırdı. Süreklilik arz etmeyen yerleşim yerleri vergi toplanmasında da sıkıntılara sebep oluyordu. 1925-1930 yılları arasında bölge vergilerinin sadece %10'u toplanabilmişti.⁴⁶²

Haydaranlı, Celalî, Zılanlı, Şipkanlı, Milanlı, Hasananlı, Zerkanlı, Cibranlı, Hassas Örenli, Cinikanlı, Melikanlı, Sakanlı, Kızılbaşoğulları ve Keskoî aşiretleri Ağrı ve çevresinde yaşayan aşiretlerdendir. Görüldüğü gibi kısıtlı kaynaklara sahip bölgede çok sayıda aşiret bulunmaktadır. Tabiki bu kadar çok aşiretin yaşadığı ortamda husumetlerde olmaktadır. Kan davaları ve başka aşiretlere saldırı oldukça olağan işlerdendi. Yöre halkı, bilhassa adam öldürme vakalarında şöyle bir anane sahibiydiler; iki taraf vakadan sonra toplanır, kan keserler öldüren taraf, öldürülen tarafın mensuplarına para, silâh, kovun, at vesaire gibi tazminat verir karşı tarafta bu ahitlerine sadık ve hürmetkâr kalır taahhütte uyuştukları takdir de, yani ahdu peyman ettikleri zaman artık kana kanla karşı koymazlardı⁴⁶³.

Aşiretler sadece diğer aşiretlerle değil, kendi içlerinde de mücadele ediyorlardı. Örneğin, Ağrı bölgesinin en büyük aşiretlerinden olan Haydaranlılar'ın Patnos ve Erciş'te oturan üç reisi vardı. İsyanda adı geçecek olan Kör Hüseyin Paşa en ünlüsüydü. Hacı Timur ve Emin Paşa'da aşiretin reisleri arasındaydı. Bu üç kişi çok yakın akraba olmalarına rağmen aralarında kavga eksik olmazdı.⁴⁶⁴

Bölge genelinde insanların kayıt altına alınmasında sorunlar yaşandığından dolayı özellikle askere alma konusunda sıkıntılar yaşanıyordu. Hükümet tarafından ülkenin her köşesine olduğu gibi bu bölgeye de yatırımlar yapılmış fakat bu yenilikler bazı çevrelerce istismar edilerek masum vatandaşlarımız kandırılmıştı.

Bölgede yaşayan bu sosyal doku tarihte birçok isyanın da çıkmasına zemin hazırlamıştır. İşte Ağrı İsyanı da bu sosyal dokunun bir tezahürüdür. Bu gerçeği Falih Rıfkı Atay şöyle izah etmektedir: *"Şark hareketinin ilk manzarası şudur: Şeyh Sait isyanından sonra hükümet o vilâyetlerde esaslı ıslahat yaptı; halkı esirlikten ve Bey zulmünden kurtardı. Derebeyliği kaldırdı. İsyanda methali olup halkı esir gibi kullanan reisler ve şeyhlerden bir kısmı hudut ötesine kaçtılar. Bunlar gene eski vaziyetlerini bulmak, halkı tekrar köleleştirmek için fırsat*

⁴⁶²Hamit Pehlivanlı, "Değişen Dünya Dengeleri İçinde Askeri ve Stratejik Açından Türkiye", **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I**, İstanbul 23-25 Ekim 1995, s.561.

⁴⁶³Güven, "Doğu İsyanlarında...", **Dünya**, 9 Mart 1953.

⁴⁶⁴M. Kalman, **Belge, Tanık ve Yaşayanlarıyla**, s.16.

arıyorlardı. Şark vilâyetlerinde nizam ve intizam arttıkça, hudutlara doğru yürüyen demiryolu şebekesi ilerledikçe, bu serseriler için ümit her gün daha azalıyordu. Toplandılar, silâhlandılar, İran hududundaki gayri tabiyîlikten istifade ederek sakin köylerimize taarruz ettiler”.⁴⁶⁵

II- İSYANIN BAŞLAMASI VE ALINAN TEDBİRLER

A- İsyanın Sebepleri

Kürtleri Türklerden ayırarak hem onları ezdirmek ve hem de Türkiye’yi hudutlarda uğraştırmak Fransızlar ve İngilizler için olduğu kadar İranlılar için de mühim faydalar temin edecekti. Kürtlere karşı himayekar görünmek, İran aşiretlerini bizimle meşgul ederek İran dâhilinde eksik olmayan aşiret hücumlarından biraz nefes almak ve bilhassa İran Azerbaycan’ında kuvvetlenmekte olan Türklük cereyanlarının Türkiye ile irtibatını kesmek İranlılar için çok faydalı neticeler demektir.⁴⁶⁶

Bu amaçla 1914’ten itibaren, Birinci Dünya Savası boyunca İngiliz gizli servisleri, bazı aşiret şeyhlerine sokuldular. Bu tehlikeli yaklaşma bölgedeki bazı yöneticiler tarafından tespit edilmiş ve Osmanlı Devleti lehine düzeltilmişti. Milli Mücadele yıllarında da Kazım Karabekir Paşa’nın yaptığı Şark Harekâtı’na, Paşanın da çabaları ile Kürt aşiretleri de iştirak etmesiyle olası bir “Kürt – Ermeni ittifakının” önüne geçilmişti⁴⁶⁷.

Fakat Anadolu’nun işgali toplumun her kesiminden tepki almış ve yüzyıllardır süren oyunun sonu gelmişti. Milli Mücadele döneminde ise şartların değişmesi Mustafa Kemal Paşa tarafından Erzurum ve Sivas kongrelerinde üye olarak çağırılan aşiret liderlerinin, bu mücadelede tam destek vermeleri unutulmaması gereken bir ayrıntıdır⁴⁶⁸.

Milli Mücadelenin daha başlangıcından itibaren Doğu’daki Kürt vatandaşları Mustafa Kemal Paşa’ya karşı kullanılmak istendi. İstanbul Hükümeti, İngilizlerin de yardımıyla Kürt aşiretlerini ayaklandırılmak için çaba harcadı.⁴⁶⁹

1926-1930 yılları arasında Ağrı Dağı ve çevresinde meydana gelen Ağrı İsyanı’nın çıkış sebepleri üzerinde çeşitli fikirler bulunmaktadır. Rohat Alakom’a göre bu isyan Hoybun Örgütü’nün denetiminde ve öncülüğünde gerçekleşmiştir.⁴⁷⁰

⁴⁶⁵ Milliyet, 10 Temmuz 1930.

⁴⁶⁶ Taşnak-Hoybun, İstanbul, 2005, s.32

⁴⁶⁷ Kazım Karabekir, Kürt Meselesi, İstanbul 1995, s.11.

⁴⁶⁸ M. Sadi Koças, Kürtlerin Kökeni ve Doğu Anadolu Gerçeği, İstanbul, 1990, s.144.

⁴⁶⁹ Bernard Lewis, Modern Türkiye’nin Doğuşu, Ankara 2004, s.250.

⁴⁷⁰ Rohat Alakom, Hoybun Örgütü ve Ağrı Ayaklanması, İstanbul, 1998, s.66

İsyanın elebaşlarından İhsan Nuri ise; daha Hoybun örgütü kurulmadan önce, Ağrı İsyanı'nın Bro Heski Tello tarafından 1926 yılında başlatıldığını öne sürmüştür.⁴⁷¹

Şeyh Sait İsyanı bastırıldıktan sonra isyancıların tamamı yakalanamadığından dolayı olaylar durmuş görülse de, gerçekte sadece beklemedeydi. Zira isyan bastırılmasına rağmen pek çok isyancı yakalanamamıştı. Ağrı bölgesinde ortam isyan için müsaitti Şeyh Said isyanından sonra Celalli, Hasenan, Cibran ve Haydaran aşiretlerinin ileri gelenleri, hükümet kuvvetlerinden kaçarak Ağrı Dağı'na sığındılar. Bu aşiretler 1926 yılında başlayacak olan Ağrı isyanında önemli rol oynayacaklardı.⁴⁷²

B- Birinci Askerî Harekât (16 Mayıs-17 Haziran 1926)

Hoybun örgütü, çıkarmayı planladığı isyan bölgesini; Ağrı merkez birinci bölge olmak üzere, ikinci bölge Şeyh Barzan bölgesi (Suriye'de), üçüncü bölge Haco Ağa bölgesi (Suriye'de), dördüncü bölge Barzani Aşireti'nin içinde (Irak'ta), beşinci bölge Sason (Muş) bölgesi ve Dersim bölgesi olmak üzere altıya bölmüştü.⁴⁷³

Ağrı İsyanı, oldukça geniş bir sahada etkili olmuştu. Yaklaşık dört yıllık bir dönemde, bugünkü Ağrı ve Iğdır topraklarının hemen tamamı ile Van, Bitlis, Muş ve Kars topraklarının bir kısmı, isyancıların; askerî birliklere saldırdıkları, soygun ve yağma yaptıkları, halkı isyana teşvik ettikleri başlıca alanları oluşturmuştur. Ancak isyancıların esas yoğunlaştıkları bölge; Büyük ve Küçük Ağrı⁴⁷⁴ dağları merkez olmak üzere, bu alanın yakın çevresidir. Ağrı ayaklanmalarına başlangıçta sahne alan bölge, genellikle Şihlisyu ve gölünün kuzeyi – Çengel geçidi doğusu – Eski Korhan – Ahuri kuzeyi – İran sınırı ile çevrelenmiş olan Ağrı Dağı bölgesidir. Daha sonraki aşamada isyan; Hoybun örgütüne belirlenen; askerlerin ulaşmasının zor olacağı aynı zamanda da isyancıların barınma şartlarının da güç olacağı yerlere kaydırıldı.

İhsan Nuri ve Ermeni Zilan Hoybun örgütünün emri doğrultusunda Ağrı dağına giderek İbrahim Hasso ve Bro Telli'nin adamlarına askerî eğitim vermeleri⁴⁷⁵, isyancılarında gelişi güzel

⁴⁷¹ İhsan Nuri, *Ağrı Dağı İsyanı*, İstanbul, 1992 s.21-27

⁴⁷² Şadilli, *Türkiye'de Kürtçülük*, s.128.

⁴⁷³ Aytepe, "Yeni Belgeler Işığında ...", s.51.

⁴⁷⁴ *İsyan yıllarında Küçük Ağrı Dağı'nın doğusu İran topraklarında bulunuyordu. Sınır anlaşması ile 1932 yılında Türkiye'ye dâhil oldu.* Fahir Armaoğlu, *XX nci Yüzyıl Siyasi Tarihi I-II*, İstanbul 1992, s.332.

⁴⁷⁵ Bozdağ, *Kürt İsyancıları*, s.76

hareket etmedikleri ve eğitimli oldukları, isyanın ne kadar organize olduğunun da bir göstergesidir⁴⁷⁶.

İhsan Nuri, Ağrı İsyanı'nın başlamasını şöyle açıklamaktaydı: “*Celalî aşireti reislerinden olan İbrahim Ağa, 1926 kışının sonlarına doğru devletle ters düşmüş ve isyan sürecindeki ilk adımı 1926 kışında atmıştır. Ağrı'nın Şiflike köyünde yaşamakta olan İbrahim Ağa, bir grup askerin köye doğru geldiği ve kendisini sorduğu duyumunu alınca, yeniden sürgün edileceği düşüncesiyle yakalanmamak için kaçıyor. Bu sırada Keskoî aşiretinden birkaç fırari, görevli askerlere ateş açıyor. Bir askerin yaşamını yitirdiği, birinin yaralandığı bu olaydan sonra, Bro Heski Telli⁴⁷⁷ yandaş grubuyla birlikte Ağrı Dağı'na yerleşmiştir.*”⁴⁷⁸

Aslında isyanın gerçek çıkış sebebi; 1926 Mayıs ayı başında, Yusuf Taşo ve yandaşlarından oluşan bir eşkiya grubu, Bayazıt'ın Muson Bucağı'na bağlı Kalecik Köyü'nden bir miktar hayvan çalarak Ağrı Dağı'na götürmüştür. Bu çapulculuk olayının tedibine, Beyazıt'a gelmiş olan 27. Alay memur edilmiştir. İşte bu olay ve 27. Alay'ın 16 Mayıs 1926 tarihinde eşkiya çetesi üzerine başlattığı askerî harekât, Ağrı İsyanı'nı başlatan olay ve olayın başlangıç tarihidir.⁴⁷⁹

Bu gelişme üzerine 17 Mayıs 1926 sabah saat 09.00'da Doğubayazıt'tan hareket eden 27. Alay, isyancılara karşı taarruza geçmiştir. Fakat Yukarı Demirkapı bölgesinde bulunan diğer bir isyancı kuvveti de batıya kayarak, isyancılara destek vermişti. Müsademe esnasında alay; sol tarafından Serdarbulak ve Gevgeve istikametinden gelen İran'ın Sakanlı ve Kızılbaş⁴⁸⁰ aşiretlerinin açtığı ateşte maruz kalmıştı. Bu beklenmeyen durum karşısında alay gece yarısına doğru Doğubayazıt'a çekilmişti.⁴⁸¹

⁴⁷⁶ “Dün Ankara'dan aldığımız mevsuk malumata göre hükümetimiz bazı hakikatleri tespit eylemiştir. Ezcümle bu yoldaki malumatın katiyetle ifade ettiği manaya göre şark hudutlarımızdaki eşkiya harekâtının tıpkı askeri istihzarata uygun bir şekilde inkişaf ve cereyan etmiş olduğuna şüphe yoktur. Demek ki bu harekât evvela tertip edilmiştir, sonrada idare ediliyor.” **Cumhuriyet**, 6 Temmuz 1930

⁴⁷⁷ Asıl adı İbrahim Ağa'dır. Bayazıt çevresindeki Celalî aşireti liderlerindedir. Şeyh Sait isyanından sonra İzmir'e sürülmüş fakat sürgün bölgesinden kaçarak Bayazıt'a gelmiştir. Babasının adı Hasan, annesinin adı Telli olduğundan halk arasında Haso Bro Telli olarak tanınır. Güven, “Doğu İsyanlarında...”, **Dünya**, 21 Mart 1953.

⁴⁷⁸ İhsan Nuri, Ağrı Dağı İsyanı, s.21-26.

⁴⁷⁹ Reşat Hallı, **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar**, Ankara, 1972 s.168.

⁴⁸⁰ Kızılbaş Aşireti, 1929 yılına kadar İran'a tabi bir aşirettir. Yazın hayvanları ile beraber Ağrı eteklerine yerleşirlerdi. Tüm ihtiyaçlarını da İran'dan karşılardı. Ancak mecbur kaldıklarında Iğdır ve Bayazıt civarından yiyecek temin ederlerdi. Tüm hayvanlarını Türk topraklarında otlatırlar ancak vergi vermezlerdi. İsyancılara büyük destek sağlamışlardır. İhsan Nuri ve Bro Heski Tello ile çok yakın temastaydılar. Güven, “Doğu İsyanlarında...”, **Dünya**, 8 Mart 1953.

⁴⁸¹ Hallı, **Türkiye Cumhuriyetinde**, s.169.

Yapılan bu harekâtın başarıya ulaşamamasının çeşitli sebepleri vardı. Bu sebeplerin başlıcaları:

a. Alay komutanının harekâttan önce İran hudut subayına Ağrı Dağı'nda bir harekât yapılacağını bildirmesi, İranlı yetkililerin isyancıları bilgilendirdiği ihtimalini akla getirmekteydi. Çünkü isyancılar askerî birliklerimizi, arazide gerekli tertibatı alarak beklediler. Bu sebepten dolayı da gereken baskın sağlanamadı.

b. Birliklerin ellerinde bulunan haritalar yetersiz olmalıydı ki, Alay Komutanı yöre insanından birkaç kişiyi kılavuz olarak karargâhında bulundurdu. Ancak bu esnada gerekli gizlilik prensiplerine de uyulmamasının başarısızlığa sebep olduğu değerlendirilmektedir.

c. Yapılan tertiplenme hatası da başarısızlığı getiren başka bir faktördü. II nci Tabur komutanı ile Alay Karargâhında bulunan bir jandarma subayı sol yandaki tepenin tutulmasını teklif etmişlerdi. Alay komutanı, elinde üç ihtiyat bölüğü olmasına rağmen bu öneriye kulak asmadı. II nci Tabur bu tepeden açılan yan ve geri ateşlerinin etkisi altında kaldı.

d. Bölgede yapılacak olan harekâta kullanılan istihbarat ile sınır güvenliği de yetersizdi. Bu cümleden olarak İran'dan gelen aşiretlerden, son ana kadar haberdar olunamadı. Askerî birliklerle fiili olarak sınırın kapatılması, en ideal olan hareket tarzı idi. Arazinin yapısı da bunun uygulanmasına imkân vermemekteydi. Ancak yöre halkından sağlanacak istihbarat ile bu açık kapatılabilirdi. Harekâtın aceleyle başlaması, bu ihtimali de ortadan kaldırdı.

e. Bu acele, ayrıntılı planların yapılmadan harekâta başlanmasına ve göreve çıkan birlikler arasında koordine sağlanamamasına sebep oldu. Alay, II nci Taburunun yan ve gerilerinden ateş aldı. Diğer taburlar da bu duruma engel olamadı.

Bu harekât sonunda alaya ait 2 top, birçok hayvan, eşya ve malzeme isyancıların eline geçmişti.⁴⁸² Ayrıca komşu ülkelerin, özellikle de İran'ın isyanı desteklediği ortaya çıktı. İngiliz ve Sovyet Ermenileri tarafından silahlandırılan Sakanlı ve Kızılbaş aşiretlerinin İran'dan gelerek isyancıların yanında yer almaları da bu iddiayı doğrulamaktadır.⁴⁸³

Çevrede yankı bulan 1926 yılındaki bu olaylar sonucunda isyancılar, isyanı genişletebilmek için büyük bir fırsat yakaladılar. Özellikle Bro Heski Tello'nun 250 adamı ile beraber isyancılara katılması, mevcutlarının ve psikolojilerinin güçlenmesini sağlayarak bölgede geniş yankı uyandırmıştı.

⁴⁸² M. Kalman, Belge, Tanık ve Yaşayanlarıyla, s.28.

⁴⁸³ Şadilli, Türkiye'de Kürtçülük, s.130.

Ayrıca harekâtın başarısız olması isyancıların propaganda yapmalarına da imkân vermişti. Buda bölge genelinde yeni bir harekât yapma gereğini ortaya çıkarmıştı. Haziranda yapılması planlanan geniş kapsamlı başka bir harekâtın hazırlıklarına başlanmıştı.

Birinci harekâtın yarattığı olumsuzlukları düzeltmek amacıyla III. Ordu Müfettişliği yeni bir tedip planı hazırlayarak planını 13 Haziran 1926'da Genelkurmay Başkanlığı'na sundu⁴⁸⁴.

III. Ordu Müfettişliği'nin yeni tedip planı şu şekilde özetlenebilir: Harekât 16 Haziran 1926'da başlayacaktı. 17. Alayın I. ve II. Taburları, 24. Alayın I. ve II. Taburları, altı top, Kolordu Süvari Alayı, Bayazıt Jandarmaları ile Bayazıt Hudut Bölüğü, Iğdır Hudut Taburu'nun bir piyade bölüğü ve makineli tüfekleri katılacaktı. Ayrıca önceki harekâta katılmış olan 27. Alayın I. ve II. taburları toparlanmış olmaları ve önceki başarısızlığı telafi etme istekleri dikkate alınarak harekâta dâhil edilecekti.

Bizzat tümen komutanı, emrindeki beş piyade taburu ve bir bataryadan oluşan kuvvetleriyle bir gece yürüyüşü yaparak doğu bölgesine gelecek ve iki kolla Gevgeve yönünde ilerleyecekti. Aynı zamanda, Kolordu Süvari Alayı, Bayazıt Hudut Bölüğü ve mahalli jandarmalar yine bir gece yürüyüşü ile Hallaç bölgesinde toplanarak Demirkapı bölgesinden kuzeye doğru gösteriş hareketi yapacaklar ve bu sırada doğu yanı emniyete alacaklardı. Tümen, Tugay Komutanı emrindeki kuvvetlerle 16 Haziran'da Serdarbulak bölgesine karşı gösteriş harekâtı yapacaktı. Bu müfrezenin bir görevi de İran yönünü kontrol altında tutarak, İran aşiretlerinin harekâta katılmalarına engel olmaktı. Harekâta katılacak uçaklar 14 Haziran gününden itibaren keşif uçuşlarında bulunacaklardı.⁴⁸⁵

Potil Ağıl, Demirkapı, Serdarbulak, Bulakbaşı, Küçük Ağı ve Dere doğrultusunda yaklaşık 1150 civarında isyancı bulunmaktaydı.⁴⁸⁶ İsyancılar bölgede şu şekilde dağılmışlardı:

- 200 kişilik bir grup Poti ve Demirkapı bölgesinde;
- 100 kişilik bir grup Serdarbulak bölgesinde;
- 50 kişilik bir grup Bulakbaşı bölgesinde;
- 400 kişilik bir grup Küçük Ağı Dağı bölgesinde;
- 400 kişilik bir grup Dere doğusunda.⁴⁸⁷

⁴⁸⁴ Hallı, *Türkiye Cumhuriyetinde*, s.169.

⁴⁸⁵ Hallı, *Türkiye Cumhuriyetinde*, s.170.

⁴⁸⁶ M. Kalman, *Belge, Tanık ve Yaşayanlarıyla*, s.28.

⁴⁸⁷ Hallı, *Türkiye Cumhuriyetinde*, s.171.

Bu harekâtı IX neu Tümen'in icra edeceği ayrıntılı olarak planlandı. Planlandığı gibi Tümenin beş piyade taburu ve beş toptan oluşan büyük kısmı 15 Haziran 1926 saat 09.00'da Zengezor doğusunda hareket ederek Şıhlı, Celal, Çevirme üzerinden ilerledi. 16 Haziran 1926 sabahı, saat 05.15'de 2415 rakımlı tepenin takriben yaklaşık 5 km. güneyindeki kayalık bölgede bulunan ve gözetlemeyle görevlendirilmiş 20-25 kişilik asi Tümenin yürüyüş koluna yandan ateşe başladı. Buna karşı sağ yan korunmak suretiyle yürüyüş kolu, Ağrı Dağı'nın asilerin hâkimiyetinde olan mevkilerini işgal etmek üzere ara vermeden yürüyüşe devam etti. Amacı Serdarbulak civarında bulunduğu önceden haber alman Kerki ve Kızılbaş kuvvetleri gelmeden Büyük Ağrı'nın güneydoğu eteklerindeki 1852 rakımlı tepeyi ve bunun güneydoğusundaki tepeleri ele geçirerek İğdır Müfrezesiyle irtibata geçmek ve buradan asi kuvvetler üzerine ve gerilerine atılmaktı.⁴⁸⁸

Bu bölge, işgal edilmekle asilerin bulunduğu kayalık kısımlara tamamen hâkim olundu. Bu hâkim noktaların işgali ve topçu bataryasının yüksekten ateşi asilerin moraline önemli surette etki yaptı. Asilerin elinde olan yerlerden gelen ateş ise etkisizdi. Asilerin, kesin savunmadan vazgeçerek çekilmekte olan sürülerini ve eşyalarını himaye için vakit kazanmak maksadını güttükleri anlaşılmıştı.

Oldukça hafif ateş karşısında arızalı ve kayalık araziye tarayarak ilerleyen 27. Alay, 16 Haziran 1926 akşama doğru Ağrı Dağı'nın zirvesinden güneye doğru uzanan 2415 rakımlı tepenin 9 km. güneyinde bulunan Yeşil tepeyi işgal etmişti. 17 Haziran sabahından itibaren 34. Alay da bulunduğu bölgeden güneye doğru olan kısımları tarayarak Yeşiltepe'ye geldi. Tümenin büyük kısmı buradan muhtelif kollarla Yeşiltepe'nin 6 km. kadar güneydoğusundaki Şeyh Mirza köyü ile Demirkapı, Türkmen ve Çiftlik istikametlerini tarayarak 17 Haziran 1926 da topluca Çiftlikte ikamet etti.⁴⁸⁹

Bu tepelerin ele geçirilmesi ve yüksek ateş gücü asilerin moral gücünü çökertti ve asiler güçlü bir direnişten vazgeçerek zayıf bir karşılık verdiler. Daha sonra asilerin Yukarı Demirkapı civarından İran'a geçtikleri görüldü. Esasen hareket sırasında asiler ciddi bir çatışmaya girmemişler, çekilmelerini mümkün kılacak küçük çaplı çatışmalarda bulunmuşlardı. Asilerin

⁴⁸⁸ Hallı, *Türkiye Cumhuriyetinde*, s.171

⁴⁸⁹ Hallı, *Türkiye Cumhuriyetinde*, s.171.

sanılandan daha az bir güce sahip oldukları hatta belki sadece Bro Heski Telli ve yandaşlarından ibaret olduğu veya kuvvetli ve seri askerî harekâtın etkisiyle kaçmış oldukları düşünlüdü.⁴⁹⁰

Bu harekâtın sonra Ağrı Dağı bölgesinde asilerin kalmadığı arazinin ve İran Hükümeti'nin gerekli tedbirleri almaması üzerine bu ülkeye kaçtıkları ve bu ani darbeden sonra tekrar bu bölgeye gelebilecekleri ihtimali kalmamıştı. Ayrıca 17 Mayıs'ta asilerin ele geçirdiği silah ve malzemede geri alınmıştı.

Şüphesiz, bu harekâtın başarısı büyük oranda halen İran'da bulunan aşiretlerin Ağrı Dağı'na geçmemelerine ve isyancıların da İran'a kaçmamalarına bağlıydı. Bu durumda İran hükümetince de hudut üzerinde lüzumlu tedbirlerin alınması gerekiyordu. Çünkü bu aşiretlerin, isyancıların kaçışlarına yardımcı olmaları muhtemeldi. İran hükümeti de sınırlarını sıkı kontrol ettiği takdirde isyancılara yardımlar kesilecek ve bölgedeki durum normale dönecekti. Ancak harekât öncesi isyancıların İran'a kaçışlarına da engel olunamadı. Komşumuz İran ile isyancılarla ilgili ortak bir politika belirleyememiştik. Ama isyancılarla kesin sonuçlu mücadele etmenin tek çözümü İran sınırının kontrol altına alınmasıydı. İsyancılar geçici olarak bölgeyi terk ettiler. Ama kalıcı başarı hala sağlanamamıştı. İsyanlar ve olaylar aynı bölgede daha sonraki zamanlarda da devam edecekti.

C- İkinci Askerî Harekât (13-20 Eylül 1927)

III üncü Ordu Müfettişliği'nin Haziran ayında yapılan harekâtı yeterli bulmayarak, 25 Ağustos 1927'de yaptığı yeni harekât planı Genelkurmay'ın onayına sunuldu⁴⁹¹. Ağrı Dağı bölgesinde üç yüz kadar çadırın bulunduğu, bu duruma göre eli silah tutan asi miktarının sekiz yüz civarında bulunduğu tahmin edildiği, yapılacak harekât için Kars'taki 29. Alay ve 9. Tümen Komutanı'nın da Ağrı bölgesine alınmasının uygun olduğu planda yer almaktaydı. Planın son bölümünde ise isyancılarla mücadelemizin önündeki en büyük engel olan İran sınırından bahsedilerek; İranlıların asileri teşvik ettiğine dair bazı haberler alındığını, bir önceki harekâta karşılaşılan durumun gerçekleşmemesi yani isyancıların İran'a kaçmamaları için gerekli siyasi girişimlerin yapılması konusu üzerinde durulmaktaydı.⁴⁹²

⁴⁹⁰ Hallı, *Türkiye Cumhuriyetinde*, s.172.

⁴⁹¹ M. Kalman, *Belge, Tanık ve Yaşayanlarıyla*, s.28.

⁴⁹² M. Kalman, *Belge, Tanık ve Yaşayanlarıyla*, s 28-29.

Genelkurmay Başkanlığı tarafından onaylanan harekâta; 9. Kolordu ve bu Kolordudan 9. ve 7. Tümenlerin görevlendirilmesi uygun görülmüş ve 27 Ağustosta, 9. Tümen Komutanı ve 29. Alayın Ağrı bölgesine intikal etmesi emredilmişti. Genelkurmay Başkanlığı'nın emirleri doğrultusunda, tedip harekâtıyla görevli 9. Kolordu tedip için gerekli hazırlıklara başladı. Harekât 9. Kolorduya bağlı 9. ve 12. Piyade Tümenlerinden ikişer alay ve birer topçu taburundan oluşan bir kuvvetle yapılacaktı.⁴⁹³

Karargâhı Iğdır'da bulunan IX. Tümen, Kolordudan aldığı 8 Eylül 1927 tarihli emre uygun olarak 10 Eylül 1927 günü harekât emrini verdi ve birliklerin yürüyüşü başladı. Bu sırada Iğdır'a yönelik bir saldırı durumunda şehrin savunmasız kalmaması düşüncesiyle bir bölük kadar kuvvet burada bırakıldı. 9. Tümenin Kolordudan aldığı emir; Gomik Kışlağı civarında bulunan asileri İran'a kaçmalarına engel olacak şekilde tutarak yok etmek ve harekâtı Biçare güneyi doğrultusunda ilerletmekti. 9. Tümene bağlı birlikler harekâtın ilk üç günü plan doğrultusunda yürüterek 13 Eylül'de Avatlı kışlağına varmışlardı. Avatlı'da, Ahuri ve Serdarbulak arasındaki asilerin bir hafta kadar önce İran'a geçtikleri, burada hiç çadır kalmadığı ve sadece Ahuri köylülerinin bulunduğu öğrenildi. Bu durum karşısında, Takatlı'ya kuşatma için yapılacak uzun yürüyüşlerden vazgeçilerek Ağrı güneyindeki asilerin İran'a kaçmalarını engellemek amacıyla Ahuri-Serdarbulak yönünde hareket emri verildi. 14 Eylül'de Serdarbulak'a gelen ve buradaki Biçare tepesini tutan Tümen birlikleri asilere rastlamamıştı.⁴⁹⁴

29. Alay isyancıların İran tarafına geçmelerine mani olmak maksadıyla Kozlu boğazına doğru süratle hareket edince; burada bulunan isyancılar tarafından pusuya düşürüldüler. Bu beklenmedik olay birliklerimiz tarafından üzüntüyle karşılandı. Bu üzücü olayda isyancıların tarafından kaçırılan alay komutanı yardımcısı Yarbay Tefvik Bey, I.Bölük Komutanı Yüzbaşı Nuri ile 5 erimiz müteakip günlerde isyancıların elinden kurtularak birliklerine katılmışlardı⁴⁹⁵. 20 Eylül 1927 tarihine kadar süren olaylarda; 29. Alay'ın bazı ağır silahları isyancıların eline geçti. İsyancıların verdiği kayıp ise 120 den fazla ölü, 200 den fazla yaralıydı. Toplam 5000 kadar da hayvanları ele geçirilmişti⁴⁹⁶. Bu harekâtımızda da beklenen başarı isyancıların İran'a kaçmalarından dolayı sağlanamamıştı.

⁴⁹³ Çetiner, Sorunlarıyla Doğu ve Güneydoğu, s.208.

⁴⁹⁴ Hallı, Türkiye Cumhuriyetinde, s. 214-216.

⁴⁹⁵ Mehmet Ali Kışlalı, Güneydoğu Düşük Yoğunluklu Çatışma, Ankara, 1996, s.116.

⁴⁹⁶ M. Kalman, Belge, Tanık ve Yaşayanlarıyla, s.29.

İkinci Ağrı harekâtının sonucunda; askeri harekât için oldukça arızalı olan Ağrı Dağı'nın hududumuz dâhilindeki bölgelerinde bulunan mağaralar birliklerimizin manevralarını etkileyebileceği ve sadece hava kuvvetleri ile isyancıların tenkil edilemeyeceği hususları iyi değerlendirilmediğinden kesin sonuç elde edilememişti. Bununla birlikte bölgedeki isyancıların faaliyetlerinin yakından takibi içeren bir istihbarat ağının kurulmasının ve ileride yapılacak askerî bir harekâtın bu istihbarata dayandırılması gerektiği gerçeği de ortaya çıkmıştı. Ayrıca birliklerimizin aşırı dağlık arazideki faaliyetlerinin lojistik olarak desteklenmesi ve su sıkıntısının önüne geçilmesi de zaruret haline gelmişti.

IX. Kolordu Komutanlığı isyancıların, Ağrı'da sözde bir "Kürt Cumhuriyeti" kurma hayali içinde, belge vermek hareketleriyle bir organlaşma siyaseti eğiliminde olduklarını saptamıştı. Komutanlık bu faaliyetler için büyük kuvvet kullanma yerine, alınacak başka etkili tedbirleri teklif ediyordu. IX. Kolordu Komutanının olayların önünün alınması için önerdiği tedbirler arasında Ağrı çevresinde iyi bir istihbarat ve propaganda düzeni kurulması da vardı. Silah kaçakçılığının önüne geçilmesini istiyordu. Zırhlı araç ihtiyacını dile getiriyordu. İran ve Ermenistan üzerine mutlaka siyasi teşebbüs gereğini vurguluyordu. Öneriler dikkate alındı ve 1 Ekim 1928'de bu görevleri yapacak bir Takip Komutanlığı kuruldu. Bütün bunlar olup biterken Rusya, İran ve Türkiye ile imzaladığı iki anlaşmayla Kürt hareketini desteklememeye söz verdi. Fransa gibi, ama başka sebeplerden dolayı, Rusya da bağımsız bir Kürdistan kurulmasını bir İngiliz tertibi olarak görüyordu⁴⁹⁷.

1- İsyancılarla Yapılan Müzakereler

İsyanın sözde lideri İhsan Nuri'nin eski bir asker olması ve bölgeyi iyi tanıması isyanın direnişini ve süresini arttırdı. Türk hükümeti tarihin her safhasında olduğu gibi isyancıları teslim olmaları konusunda ikna etmeye çalışarak akması muhtemel kanı daha başlamadan durdurma isteği içerisindeydi. Bu düşünceyle 1928 yılının Mayıs ayı ortalarında isyancılarla bir görüşme planlandı. Şeyh Köprüsü diye adlandırılan bölgedeki toplantıya Hükümeti temsilen 12 milletvekili, Karaköse Valisi, 29. Tümen Komutanı, Karaköse Jandarma Komutanı, Diyadin ve Bayazıt Kaymakamları, İsyancıları temsilen de Halis Öztürk⁴⁹⁸ ve İhsan Nuri katıldılar.⁴⁹⁹

⁴⁹⁷ Kışlalı, *Güneydoğu Düşük Yoğunluklu Çatışma*, s.117.

⁴⁹⁸ Halis Öztürk (1889-1977), *Sipki Aşireti'nin reislerinden ve Hamidiye Alayları'nın komutanlarından Abdülmecid Bey'in oğludur. Babası Abdülmecid Ruslarla giriştiği savaşlarda 18 yara almış, 1930 yılında vefat etmiştir.*

Yapılan bu görüşmede hükümet heyetinin önerileri şunlardı:

1. Ağrılıların “aram” olması (rahat durması),
2. Saldırıları ve yolların tahrip edilmesine son verilmesi,
3. Tüccarların elinden alınan sürülerin geri verilmesi,
4. İhsan Nuri'nin karşılığında kendisi için isteyeceği her şeyin yerine getirilmesi şartı ile

kanunsuzluk ve karışıklık çıkarmaya son vermesi ve Ağrı'dan ayrılıp gitmesi.

Bu önerilerin kabul edilmesi halinde Ağrılıların işledikleri tüm suçlar af edilecek, devlet onlara gerekli olan her yardımı yapacak ve rahatlarını temin edecekti. Fakat İhsan Nuri, hükümet tarafından sunulan bu teklifi red ederek ve isyanın bundan sonrada devam edeceğinin sinyallerini vermişti.

Bu görüşmenin ardından İhsan Nuri'nin eşi 1928 Haziran'ında Türkiye'den çıkarılarak Şuriye'ye gönderilmişti. Ayrıca Bayazıt Valisi isyancılarla bir görüşme talebinde daha bulunmuştu. Bu son görüşmeye hükümet temsilcilerinin yanında birkaçta Kürt ileri geleni de katılmıştı. Türk heyeti içerisinde bulunan Kürt Aşiret reislerinden Teymur “*Ben Türkoğlu Türküm*” deyince isyancılar tepki göstermişlerdi⁵⁰⁰. Sonuçta görüşmelerden yine bir sonuç alınamamıştı.

Bu arada Bro Heski ile de 1928 baharında bir görüşme yapılmıştı. Bro Hesko Tello ve Şeyh Abdülkadir'e haberciler yollanarak teslim olmaları salık verildi. Bro Heski ile görüşmeye gelen komutan Helac Köyü'nde görüştü.⁵⁰¹

“...Tercümanıma ; “bu adamın söyleyeceklerini bana aynen tercüme etme, yerine başka şeyler anlat” diye söyledim... Kumandan çok konuşuyordu... Elinden bir şey gelmediğini gören kumandan sonunda; “biz hepimiz Müslümanız! Sen ve adamların dağa çekilmiş, hırsızlık ve eşkıyalık yaparak Müslümanların mallarını soyuyorsunuz. Bu büyük bir günahıdır. Gelin devlete teslim olun. Kendi köyünüzde çoluk çocuğunuzla mutlu yaşayın” ... Kumandanın asıl amacını bu defa daha iyi anlamıştım...”⁵⁰²

Önceleri çiftçilikle uğraşan Halis Öztürk'ün 12 çocuğu olur ve kalabalık bir aile oluşturur. Ağrı Ayaklanması'ndan sonra İran'a geçen Halis Öztürk, daha sonra çıkartılan bir aftan yararlanarak, Türkiye'ye döner ve Demokrat Parti saflarında üç kez milletvekili seçilir. Alakom, Hoybun Örgütü ve Ağrı, s.93.

⁴⁹⁹ İhsan Nuri, Ağrı Dağı İsyanı, s.40.

⁵⁰⁰ İhsan Nuri, Ağrı Dağı İsyanı, s.42.

⁵⁰¹ M. Kalman, Belge, Tanık ve Yaşayanlarıyla, s.26.

⁵⁰² İhsan Nuri, Ağrı Dağı İsyanı, s.25.

Hükümet, Ağrı isyancılarına karşı kararlı ve sabırlı politikasını sürdürerek isyancıların bu anlamsız maceraya sürüklenmelerini istemiyordu. Bu durumu yaratanların Türkiye Cumhuriyetinde yaşayan vatandaşlarımızı kullandıklarını ve bu isyanın amacının da ülke bütünlüğünü bozmak olduğunu isyancılara her türlü vasıta ile anlatmak isteniyordu. İşte bu amaçla, Bayazıt Valisi Süreyya Bey tarafından, isyancıların önde gelen isimlerinden Bro Heski Tello'ya bir mektup gönderilir bu mektupta:⁵⁰³

"HaskiTelloAğa'ya

Batı'ya sürgün edilip oradan kaçmayı başararak Ağrı 'ya sığınanlar için çıkarılan af, üç ay içinde teslim oldukları takdirde, senin gibi sürgüne gönderilmemek için Ağrı 'ya kaçıp yerleşenlere de uygulanacaktır.

Bayezid Valiliği'ne atandığım günden beri, Batı 'ya sürgün edilenlerin durumunu inceledim.

Bu araştırmada sürgün edilenlerden çoğunun suçsuzluğuna ve kişisel öç alma duyguları nedeniyle sürgün edildikleri kanısına vardım. Cumhuriyet Hükümeti de aynı kanıya dayanarak, büyük bir adalet anlayışından hareketle, bir af yasası çıkarıp yürürlüğe koydu.

Senin namuslu, cesur ve dürüst bir insan olduğuna ve suçlamalara karşın suçsuz olduğuna inandım ve yine de o inançtayım.

Sana ve senin durumunda olanlara, bir an önce teslim olmanızı ve bu durumdan yararlanmanızı, samimi olarak salık veririm. Buraya gelmek için hükümetten hiçbir talimat almadım. Hükümet, yasayı yayınladı ve yasayla da üç aylık süre tanıdı; ilgili kurumlara gerekli buyrukları vererek bu konuda duyurular da bulundu.

Bu yasayı kabul edenler gelip teslim olurlar; ancak, yasadan hoşnut olmayanlar ise, istedikleri yerlere gidebilirler.

Bu arada, suçsuz insanların, kadın ve çocukların dağlarda perişan ve her türlü olanaktan yoksun bir durumda olduklarını öğrendim. Yüreğim sızladı. Buraya gelmeyi ve hükümetimin kararlarını açıklamayı amaç edinirken, böylesi insanlara bu yeni olanakları anlatmak suretiyle kimi hemşehri ve dindaşlarımızın yaşamlarını kurtarmayı düşündüm. Bu insanların da hiçbir günah ve suçları yoktur. Ayrıca, bu seyahatimden hiçbir maddi çıkar beklemedim ve

⁵⁰³ M. Kalman, Belge, Tanık ve Yaşayanlarıyla, s.56-58.

beklemeyeceğim. Beklediğim tek şey, Tanrının ödencesini hak etmek ve bu suçsuz insanların bir bölümünü doğru yola getirmek ve onların yaşamlarını kurtarmaktır.

İbrahim ağa, ben tüm memuriyet yaşamım boyunca sadık ve dürüst bir memur olmaktan hiçbir zaman yalan söylememiş olmaktan dolayı onur duyuyorum. Kime karşı olursa olsun, ikiyezlülükten nefret ettim. Yalan söylemiyorum. Çok sevdiğim ve saydığım Millet Vekili Şefik Bey'in yakınlarının dağlarda mahrumiyet ve güçlükler içinde yaşamlarını sürdürmelerini istemiyorum. Bu nedenle, Şefik Bey ve hükümet adına, bu son çağrıma güven duymanı ve zaman yitmeden teslim olmanı tavsiye ederim. Sizin için başka bir kurtuluş yolu yoktur. Aksi takdirde, sonra pişman olursunuz. Yalandan size söz verenlerin, din düşmanlarımızın alımlı vaadlerinin ve yabancı devletlerin uşaklarının sözlerine tutsak olmayın.

Türk Devleti altı yüz yıllık bir devlettir. Aranızda okumuşlar var, bilirler onları. Bu süre içinde binlerce insan devlete baş kaldırdı, devlet karşıtı çabalarda bulundu. Sonuç ne oldu? Evet, devlet her zaman egemen ve ayakta kaldı.

Son dönemde üst üste meydana gelen birçok başkaldırılar gördüm. Tanrıya şükür, değişik biçimlerdeki bu ayaklanmalar ezildi ve yok edildiler. Devlete karşı ayaklanma akılsızlık ve deliliktir.

Bu konuları bilmesi ve başkalarını da aydınlatması gereken Numan Efendi ve onun gibilerine özellikle acıyorum. Ayrıca, bir subayın da aranızda bulunduğunu öğrendim. Bir silah arkadaşı olarak bu gence çok acıyorum ve suçunun da ne olduğunu bilmiyorum ancak, vilayet makamına pişmanlığını bildirmemesinden, kibirli bir insan olduğu kanısını çıkarıyorum. Ben, yalnız vilayetimin sınırları içinde oturanlar için değil, bunun dışındaki herkes için müdahalede bulunabilirim; bu yetkilerim vardır. Eğer bu Bey de teslim olmak istiyorsa, bana yazarak bildirmesi gerekir. Bu konuda onun yararına girişimlerde bulunur ve girişimlerimin sonuçlarını kendisine bildiririm. Sözlerime güven duyarak, zaman yitirmeden geliniz. Ben iki gün daha buradayım. 28 Şubat 1928 / Bayazıt Valisi Süreyya

Mektupta, şöyle de bir not yer alıyordu:

"Vilayet teslim olmaları gerçekleştirmek ve af yasasını uygulamak için geniş yetkiler almıştır. Adlî ve askerî suç ve itaatsizliklerden ötürü hiçbir kovuşturma yapılmayacaktır! "

Bro Hesko Tello da tıpkı İhsan Nuri gibi teslim olmayı kabul etmeyerek bundan sonra da Cumhuriyete isyan edecek hayatını kaybedecek birçok kişiyi bu sonu olmayan maceraya sürüklemiştir.

2- Af Kanunu ve Sonuçları (9 Mayıs 1928)

Şeyh Sait ayaklanmasından sonra 16 Haziran 1927'de çıkarılan 1515 Sayılı Kanunla, Bayezid dâhil olmak üzere bölgeden 1400 kadar şahsın batı illerine gönderilmesi kararı alınmıştı. Hükümetin bu sorunu ılımlı bir şekilde çözmek istemesi üzerine, batı illerine gönderilmesi kararı alınan söz konusu kişilerin batı illerine göç ettirilmesi durduruldu ve çıkarılan yeni bir yasa gereğince, yasa kabul edildikten sonraki üç ay içinde hükümete bağlılığını bildiren tüm asilerin affedileceği ilan edildi. Bu suretle göç ettirilen herkese evlerine geri dönme izni verilecek ve hapishanelerindeki bütün isyancılar serbest bırakılacaktı.⁵⁰⁴

Ayrıca Ağrı bölgesinde 1926 yılında başlayan olaylarla da ilgili bir çalışma yapılmış ve 9 Mayıs 1928'de "Şark Mıntıkasında Muayyen Vilayet ve Kazalarda Ceraim Takibatı İle Cezaların Tecili Hakkında Kanun" Ağrı'yı da kapsayacak şekilde düzenlenerek yürürlüğe girmiştir.⁵⁰⁵

Çıkarılan bu af kanunu üzerine I.Umûmî Müfettiş İbrahim Tali Bey, 17 Temmuz 1928'de bir beyanname yayımlayarak bölge halkına kanun hakkında bilgi vermekteydi. Bu beyanname oldukça etkilidir.

"Aziz Vatandaşlarım!

Topraklarında herkesin kendi kazana, kendi işi gücü ile uğraşarak hiç kimsenin ırzına, malına, hayatına el, dil uzatmadan sakin yaşamasının, zengin ve bahtiyar olmasını, mesut aile yuvaları kurmasını isteyen Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti son günlerde yeni ve âl-i cenap üç hareketi ile de cahilliğinin safiyetinin kurbanı olanlara istifade etmeleri için büyük fırsatlar vermiştir.

1- Garp vilâyetlerine gönderilenler iade edildiler. Bunlar şimdide memleketlerinde vatandaşlığın bütün hakları, hürriyetleri içinde vazifelerini yaparak yazıyorlar.

2- Türkiye Cumhuriyeti hükümetimiz 9 Mayıs 1928 tarihinde neşrettiği bir kanunla idâre-i örfiye zamanında yapılan kabahatlerin sahiplerini takip etmemeye karar verdi. Mahpuslar

⁵⁰⁴ Wadie Jwaideh, Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi, İstanbul, 1999, s. 410.

⁵⁰⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, (Devre III, içtima Senesi I), c.4, Ankara (Tarihsiz), Sıra numarası. 139.

bırakıldı teslim olanlar dehalet edenler şimdi devletin vatandaşlarına verdiği bütün haklardan ve hürriyetlerden istifade ediyorlar. Serbest olarak yaşıyorlar.

3- Türkiye Cumhuriyeti hükümetimiz 9 Mayıs 1928 tarihinde neşrettiği kanunun dairesini daha genişleten yeni bir kanunla 30 Mayıs 1928 tarihine kadar yapılan bütün kabahatlerin sahiplerini dehalet ettiği, teslim olduğu takdirde takip etmemeye karar verdi. Devletimiz bu kanunıyla vatanın evlatlarını nasıl bir şefkatle sarmak istediğini bir kere daha gösterdi.⁵⁰⁶

Çıkarılan kanunla, bölgede görevli askerî personelin ve memurların da isyanı bastırmak amacıyla yaptıklarından dolayı sorumlu tutulamayacakları vurgulandı. Kanun affi şartlı olarak kabul etti. Aftan yararlanmanın şartı 3 ay içerisinde teslim olmaktı. Aftan yararlananların daha sonra tekrar suç işlemeleri durumunda ise daha ağır cezalandırılacakları vurgulandı.

Af kanunlarından Ağrı Dağı isyancılarının faydalanması için hükümetin yoğun çabaları olmuştur. Bayazıt Valisi'ne Ağrı Dağı'ndaki isyancılarla yapılacak görüşmeleri başlatma yetkisi verildi. Diğer bazı yetkililere de bölgedeki Kürt liderleriyle görüşme ve asileri anlaşmaya ikna etme konusunda temaslar yapmaları emri verilmişti.⁵⁰⁷

Bu gelişmeleri yakından takip eden Hoybun Cemiyeti Merkez Komitesi, affa ilişkin 23 sayfalık bir kitap yayınladı. Kitapta genel olarak; ilan edilen affın gerçek ve samimi bir af olmadığı, bu affa isyancıların ele geçirme amacı güdüldüğü, affa inanarak teslim olanların mutlaka yok olacağı, bölgede kurulan Birinci Umûmî Müfettişliğin asıl amacının halka zulm etmek olduğu yazılmaktaydı.⁵⁰⁸ İsyancılar boyunca birçok bildiri yayımlayan Hoybun'un olaylara dışarıdan destek verildiği iddiasına yönelik eleştirilere de oldukça sert cevap vermesi gerçekleri saklamaya yetmemişti.

Bütün bu çabalara rağmen çıkarılan af tam anlamıyla başarılı olamadı. Fakata af kanunu Hoybun örgütüne ve bazı isyancılara ciddi zararlar verdi. Teslim olanların içinde İhsan Nuri'nin çok güvendiği hatta bundan dolayı 1928 yazında Hoybun'un Erciş, Kağızman ve Tuzluca şubelerini açma yetkisi verdiği Şeyh Abdülkadir, Şeyh Abdülvahap Berzenci, Temire Şemki gibi önde gelen bazı kişilerde vardı.⁵⁰⁹

⁵⁰⁶ Koca, Yakın Tarihten Günümüze, s.277.

⁵⁰⁷ Jwaideh, Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi, s. 410.

⁵⁰⁸ M. Kalman, Belge, Tanık ve Yaşayanlarıyla, s.69-73.

⁵⁰⁹ İhsan Nuri, Ağrı Dağı İsyanı, s.33-34.

Rohat Alakom af kanununun isyana ve Hoybuna etkilerini şöyle değerlendirmektedir. *“Hoybun örgütü içindeki ilk ciddi çalkantı, 1928 yılında ilan edilen ve daha sonraları sık sık tekrar edilen af ilanı ile başlar. 9 Mayıs 1928 tarihli ve 1515 sayılı af kanunu altında Hoybun’u parçalamaya yöneliktir. Türkiye Cumhuriyeti’nin bir yandan Hoybun’u çökertmek, diğer yandan Ağrı yöresinde alevlenen ayaklanmayı dağıtmak amacıyla güden af ilanı Hoybun’un merkez komitesinde yer alan bazı kişilerin örgütten ayrılmasına yol açar. Bu durum Hoybun saflarında başlayan sarsıntuların ilkidir. Şeyh Said’in oğlu Ali Rıza ve Ramanlı Emin gibi şahsiyetlerin örgütten ayrılmaları, Türkiye’ye gidip teslim olmaları, örgüt açısından büyük bir kayıp olmaktan ziyade, örgütte moral bir çöküntüye yol açar.”*⁵¹⁰

Ç- 1927- 1930 Yılları Arasında Meydana Gelen Olaylar

Ağrı bölgesinde planlanmış asıl büyük isyama desteklemek, devletin dikkatini çeşitli bölgelere çekmek suretiyle Ağrı’ya mümkün olduğu kadar az kuvvet gönderilmesine sebep olmak ve böylece Ağrı’da başlatılması düşünülen isyama başarılı kılmak amacıyla Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun çeşitli yerlerinde bir takım isyanlarda meydana gelmişti.

Hoybun Cemiyeti, Hükümetin ve ordunun Ağrı Dağı bölgesindeki asilere karşı, bir tenkil harekâtı hazırlığı içinde oldukları ve isyancıların giderek sıkışık bir duruma girdikleri bu dönemi, aynı Ağrı isyanında olduğu şekilde planlayıp yürütmüştür. Ayrıca Irak, Suriye ve İran sınırından, Türkiye topraklarına doğrudan saldırılarda bulunulmuştu.

Üçüncü Ağrı isyanının da temelini oluşturan bu olayları inceledikten sonra isyanın tam anlamıyla bastırılması konusuna değinilecektir.

1- 1927 Yılı Olayları

a- Biçar İsyanı (7 Ekim – 17 Kasım 1927)

Gerekleştiği bölge itibarı ile Ağrı İsyanı’ndan farklı bir isyan gibi görünen Biçar isyanı Diyarbakır yakınlarında gerçekleşti. Bu isyanın Ağrı isyanı arasındaki ortak nokta, her ikisini de çıkaranların da Ağrı Dağı’nda barınmasıdır. Yani Şeyh Said İsyanı’nından kaçarak kurtulan isyancıların eylemleridir.

⁵¹⁰ Alakom, Hoybun Örgütü ve Ağrı, s.99.

Coğrafi yapısı nedeniyle Ağrı Dağı bölgesi isyancıların barınmasına oldukça uygundu. Cumhuriyet için tehdit oluşturan İsyancıların varlığı, bölgede emniyet ve asayişini sağlamak isteyen hükümetin sürekli olarak gündemindeydi.

Ağrı Dağı'ndaki ulaşılması zor mağaralarda ve kuru dere yataklarında barınan isyancılar askerî birliklerce yapılan ayrıntılı aramalara rağmen bulamıyorlardı. Sürekli olarak yapılan askerî harekâtlardan rahatsız olan isyancılar Ağrı Dağı bölgesini terk ederek Murat Nehri bölgesine yerleşmişlerdi. Bu bölgede tıpkı Ağrı Dağı gibi isyancıların saklanıp barınmalarına imkân sağlayacak arazi arızalarından oluşmaktaydı.⁵¹¹

Bu olumsuz arazi şartlarına rağmen askerî birliklerin isyancıları takip harekâtı devam etmişti. Diyarbakır'a doğru kaçan isyancılarla Murat Nehri- Sarum Silvan-Hazro-Ekil Suyu Havzası bölgelerinde 7 Ekim 1927'de başlayan silahlı çatışmalar sonucunda önemli miktarda isyancı öldürüldü. Harekât nihayet 17 Kasım 1927'de sona erdi.⁵¹²

2- 1928 Yılı Olayları

a- Zilanlı Resul Ağa İsyanı (22 Mayıs- 3 Ağustos 1928)

Şeyh Sait Ayaklanmasını sıkıyönetim idaresine geçerek bastıran hükümet, bir yandan Şark İstiklâl Mahkemesi'nce bölgede huzuru sağlamaya çalışırken, diğer yandan da hem bölgedeki aşiret reisi, ağalar ve şeyhleri batı bölgelerine naklediyor, hem de bölge aşiretlerinde ki silâhları toplamaya çalışıyordu.

Bu arada bölgede eşkıyalar ve bölücüler her fırsatı değerlendiriyorlardı. Zilanlı Resul Ağa'nın ayaklanması da, mahkemeye şahitlik etmek için çağırılan Resul Ağa ve kardeşinin gitmemesi üzerine çıkan tutuklama kararının infazına tepki olarak başlamıştı.⁵¹³ Çıkan ilk çatışmalarda 4 askerimiz şehit edilirken 1 askerimizde yaralanmıştı.

Bunu asayişini ihlâl ve ayaklanma sebebi sayan Birinci Umûmî Müfettişlik, Siirt Valiliği kanalı ile 7. Kolordu ve 2. Tüme'ne hazırlık emri verildi. Ciddi bir tedip harekâtı plânı yapıldı. 59 subay, 1525 er, 356 hayvan, 176 ücretli hayvan, 1014 piyade tüfeği, 59 hafif makineli tüfek, 22 ağır makineli tüfek, 4 yedi buçukluk Krup dağ topu, 2 yedi buçukluk kudretli dağ topu, 355.105 piyade mermisi, 1017 el bombası 334 topçu mermisi ile ciddi olarak başlanan harekâta 3 uçak da görevlendirildi. Asi

⁵¹¹ Faik Bulut, Devlet Gözüyle Kürt İsyancıları, İstanbul 1991, s.125.

⁵¹² Bozdağ, Kürt İsyancıları, s.84.

⁵¹³ Bozdağ, Kürt İsyancıları, s.85

Resul ve aşireti hakkında yapılan istihbarî çalışmada ise; Lodi(Bağgöze) bucağında 200 kadar tüfek, bunlardan 50 kadarının da fişeği olduğu öğrenildi.⁵¹⁴

Askerî harekâtın yapılacağı korkusuna kapılan Resul Ağa daha güney doğuya doğru çekilerek başka aşiretlerle işbirliği içine girdi. Bir yandan da bölge halkını askere karşı direnişe çağıran Resul Ağa'nın yandaşları başarılı bir harekâtla etkisiz hale getirildiler.⁵¹⁵ Resul Ağa ve kardeşi Agit Suriye'ye kaçmayı başardılar ve bundan sonraki süreçte sınıra yakın yerleşim alanlarına gelerek halkın huzur ve güvenliğini bozmaya devam ettiler.

3- 1929 yılı olayları

a- Şeyh Abdülkadir (Tendürek) İsyanı (4-27 Eylül 1929)

1929 yılı bölgede eşkıyanın en fazla olay çıkardığı yıl oldu. Eşkıyalık faaliyetleri isyancıların kurdukları küçük çetelerle gerçekleşti. Başlıca eylemleri; köylere saldırmak, yol kesmek, baskınlar düzenlemek ve yöre halkının hayvanlarını gasp etmektir. Genellikle 15-20 kişiden meydana gelen eşkıya grupları Zeylan, Van, Bulanık, Malazgirt, Muş, Kağızman, Hınıs, Kulp ve Kars bölgelerinde huzursuzluk çıkarıyorlardı.

Bunlardan Şeyh Zahir adlı eşkıya Tuzluca-Kars arasındaki yolda sürekli olarak tehdit oluşturmaktaydı. Ferzende adında İranlı bir eşkıya ise adamlarıyla birlikte Ağrı ve Diyarın civarında huzursuzluk çıkarıyor, sıkışınca da Tendürek Dağı bölgesine kaçıyordu.⁵¹⁶ Çalha isimli bir başka eşkıya ise Iğdır Doğubayazıt bölgelerindeki sürüleri gasp ederek İran'a götürüp satıyor, elde ettiği para ile eşkıyaların ihtiyaçlarını karşılıyordu.⁵¹⁷ Bütün bu eşkıyaların İhsan Nuri ile irtibatlı oldukları ve onun tarafından yönlendirildikleri aşikârdı.⁵¹⁸

Bu süreçte bazı düzenlemeler gerçekleştirildi. Şeyh Said İsyanı'nın ardından çıkarılan ve 1927 yılında iki yıl süre ile uzatılan Takrir-i Sükûn Yasası 21 Mart 1929 tarihinde kaldırıldı. Bunun yanı sıra Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesinde 1 Ocak 1929'da 8 adet seyyar Piyade Taburu kuruldu⁵¹⁹. Ayrıca, Müfettişliğin sorumluluğundaki bölgede bulunan ve sürekli eşkıya peşinde olmaktan dolayı dağınık durumdaki 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9 ve 10 ncu Seyyar Jandarma alayları

⁵¹⁴ Halli, *Türkiye Cumhuriyetinde*, s.254-255

⁵¹⁵ Koca, *Yakın Tarihten Günümüze*, s.282-283

⁵¹⁶ Güven, "Doğu İsyânlarında...", *Dünya*, 21 Mart 1953.

⁵¹⁷ Emin Karaca, *Ağrı Eteklerinde İsyân*, İstanbul, 2003, s.149.

⁵¹⁸ Güven, "Doğu İsyânlarında...", *Dünya*, 21 Mart 1953.

⁵¹⁹ "Birinci Umûmî Müfettişlik muntakasında bulunan 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10 ve P.S alaylarının 1.1.1929 tarihinde kuruluşları malumaten arz olunur." B.C.A., 30.10/127.913.6, Varak no: 1.

ile Piyade Seyyar Jandarma Alaylarına ayda 5000'er Lira avans verilmesi Hükümet tarafından kararlaştırıldı⁵²⁰.

Bölgedeki durumu yerinde görmek maksadıyla Birinci Umûmî Müfettiş İbrahim Tali Bey ve sorumlu subaylar sık sık Ağrı bölgesine ziyarette bulunmuşlardı. Bu ziyaretler esnasında eşkıyaya karşı geniş güvenlik tedbirleri alınmıştı.⁵²¹

Ocak 1929 'da Bayazıt-Iğdır arasında yolculuk yapan bir kabileyi soymaya çalışan eşkıyalar askerin müdahalesi üzerine başarılı olamadılar.⁵²² Yine Bayazıt bölgesinde Saç Dağı⁵²³ civarında Haziran 1929'da bir grup eşkıya ile çatışma yaşandı.⁵²⁴

Tüm bu olumsuz gelişmelere rağmen Birinci Umûmî Müfettiş İbrahim Tali Bey'in ılımlı ve yumuşak politikaları ve uygulamaları sayesinde Millî bütünlük ve bölgede huzur sağlanmaya çalışıldı. Bu olumlu gidişe mani olmaya çalışan Fransızlar Nusaybin civarında Şemmar ve Toy Aşiretlerinin güneyde kalan kısmının reisi Zilale'ye çok miktarda para vaat ederek hududumuza tecavüze teşvik etmişti.⁵²⁵ Diğer bir taraftan İran güneydoğu hududumuzda yaşayan Milan ve Asuran Aşiretlerine Hoybun Cemiyet'i vasıtasıyla para dağıtarak, onları hududumuzda soygun ve yağma yapmaya teşvik etmişti.⁵²⁶ Aynı günlerde hükümete karşı yeni hadiseler düzenlemek maksadıyla Celadet Ali ve Serkiz Papazyan'ın Ağrı seyahatine çıktığı tespit edildi. Ağrı şakileri ise ekseriyetle Celalîler, kısmen Haydaranlı ve Hasenanlılardan oluşuyordu.⁵²⁷

İran'dan sınırı kaçak geçerek Türkiye'ye gelen Celalî Aşireti'nin reisi Şeyh Abdülkadir Türkiye'den İran'a göç eden aşiret kısmının liderlerindendi. 1929 Eylül ayı itibar ile Tendürek Dağı'nda 400 hanelik kabinesi ve 500 silahlı adamı mevcuttu. Hükümetin hayvanlar için

⁵²⁰ "Birinci Umûmî Müfettişlik muntikasındaki 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9 ve 10 seyyar jandarma alaylarıyla Piyade seyyar jandarma alayının daima takibatla meşgul ve dağınık bulunmakta oldukları cihetler mezkur alaylar mutemetlerine, evrakı müsbiteleri bilahara ibraz ve mahsup ettirilmek ve senei maliye nihayetine kadar muteber olmak üzere muhasebeyi Umûmîye kanununun 83üncü maddesinin (A) fıkrasına tevfikân ayda beşer bin liraya kadar avans verilmesi, Dahiliye Vekaleti'nin...." BCA., 30.18.01.02/4.36.6, Varak no: 1.

⁵²¹ "İbrahim Tali Bey Kadri ve Suphi Paşalarla birlikte Kulp, Kağızman, Çullı Gediği tarikiyle Bayezid'e gelip bu akşam Karaköse'ye gidilecektir...." BCA., 030.10./12.73.13, Varak no: 1.

⁵²² "26.1.929 da Bayezit istasyonu civarında 20 şaki pusu kurarak Iğdır'dan gelmekte olan bir merkep kafilesini soymak istemişlerse de yetişen müfrezelerimizin takibi üzerine Ağrı dağına doğru kaçmışlardır." BCA., 030.10./127.913.12, Varak no: 2.

⁵²³ Saç Dağı, Eleşkirt- Horasan arasında bulunmaktadır.

⁵²⁴ "Bayezit muntikasında Saç dağı civarında eşkıya ile bir müsademe olmuştur. Takip ediliyorlar." BCA., 030.10./127.914.25, Varak no: 2

⁵²⁵ 030.10. /69.456.1, Varak no:42.

⁵²⁶ 030.10. /69.456.1, Varak no:43.

⁵²⁷ Koca, Yakın Tarihten Günümüze, s.287

istediği vergileri vermemek için zorbalık ve eşkıyalık yapıyorlardı. ⁵²⁸ Vergi ödemediği için gönderildiği İzmir'den kaçarak bölgeye geri geldi.

Şeyh Abdülkadir, Bayazıt bölgesindeki Kotanlı ve Sakanlı aşiretleri üzerinde otorite kurarak asayişin sağlama açısından Türkiye'ye yardımcı da olmaktadır. 1929 yılında bölgedeki olumsuz gelişmeler nedeniyle adı geçen aşiret reisi de şekavet, çapulculuk gibi genel asayişin bozucu hareketler yapmaya başladı. Bu nedenle Karaköse Takip Komutanlığı, I. Umûmî Müfettişten İranlı aşiret reisinin tenkiline müsaade istedi. Umûmî Müfettişlikten verilen talimatta Takip Bölge Komutanlığı'nın elinde bulunan kuvvetin yeterli olup olmadığı yeterli değilse kuvvet takviye edileceğini, Abdülkadir'in hükümete vefakâr olmadığını, aşireti ile birlikte Erzincan civarına yerleştirilmesinin uygun olacağını ve aşirette bulunan silâhların da toplanmak suretiyle Tendürek, Hacı Halit bölgesinde bulunan aşiretin tamamen dağıtılıp tesirsiz hale getirilmesini, kat'i surette İran'a kaçırılmamasını Takip Bölge Komutanlığı'ndan istedi. ⁵²⁹

Şeyh'in oğlu erzak temini için Ağrı'ya gittiği zaman yakalanarak tutuklanmıştı. ⁵³⁰ 20 Eylül'de havadan uçaklarında desteğiyle ⁵³¹ başlayan harekât neticesinde Şeyh Abdülkadir ve adamlarının İran'a kaçmasına engel olunamadı. Bu harekâtın amacına ulaşamamasının başlıca sebebinin Şeyh'in tutuklanan oğlunun bir şekilde kaçarak yapılan hazırlıkları haber vermesinden kaynaklandığı anlaşılmıştı. ⁵³²

Bu zamana kadar isyancılarla yapılan tüm mücadelelerde, isyancıların kolaylıkla komşu ülkelerin topraklarına kaçmaları yapılan mücadeleyi anlamsız hale getirmekteydi. Bu ülkelerin başında da İran gelmekteydi. İran ile sınır sorununu çözmeye kararlı olan hükümetimiz Dışişleri Bakanlığı'na 20 Kasım 1929'da yetki verdi. ⁵³³

4- 1930 yılı olayları

1930 bölge için oldukça önemli bir yıl olmuştu. Lakin yaklaşık 4 yıldır süren eşkıyalık faaliyetleri ve zaman zaman isyana dönen eylemlerin planlayıcıları ve elebaşları hala

⁵²⁸ Güven, "Doğu İsyanlarında...", *Dünya*, 17 Mart 1953.

⁵²⁹ Koca, *Yakın Tarihten Günümüze*, s 288.

⁵³⁰ Güven, "Doğu İsyanlarında...", *Dünya*, 17 Mart 1953.

⁵³¹ Güven, "Doğu İsyanlarında...", *Dünya*, 18 Mart 1953.

⁵³² Güven, "Doğu İsyanlarında...", *Dünya*, 18 Mart 1953.

⁵³³ "Hükümetimizle İran hükümeti arasında prensiplerimiz dâhilinde bir uzlaşma ve hakem muahedesi için imzası için Hariciye vekâletine salahiyet verilmesi Vekaleti müşarünleyhanın 19.11.1929 tarihli ve 619 numaralı tezkere ile yapılan teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetininin 20.11.1929 tarihli içtimasında tasvip ve kabul olunmuştur." BCA., 030.18.01.02/6.56.6, Varak no:1.

yakalamamıştı. Bu durum ise isyanın giderek daha fazla yayılmasına ve genç Cumhuriyetin yıpratılmasına sebep olmaktaydı.

Hükümetin ve ordunun asilere karşı bölgedeki çabaları komşu ülkelerin tutarsız politikaları sebebiyle sonuçsuz kalıyordu. Hoybun'un çabalarıyla, Ağrı'daki asilere yardım amacıyla, ülkenin çeşitli yerlerinde birtakım karışıklıklar çıkmış, ayrıca Irak, Suriye ve İran sınırından, Türkiye topraklarına doğrudan saldırılarda bulunulmuştu.

1930 yılında Ağrı Dağı ve yakın bölgesindeki isyancı ve eşkıya sayısı 3500 olarak tahmin ediliyordu⁵³⁴. Bu sayının fazla olmasının en büyük sebebi devlete karşı İsyancıların yarattığı kargaşa ortamıydı. Askerî birliklerimiz bölgedeki eşkıya ve isyancılara karşı sık sık operasyonlar düzenleyerek onları yıpratmışlardı. İngilizlere göre 1930 yılı Mayıs ayında Bayazıt - Karaköse arasındaki yolda gerçekleşen şiddetli bir çatışmada beş subayın şehit edildiği iddia edildi.⁵³⁵

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinin tamamına yayılan eşkıyalık faaliyetleri özellikle hayvan hırsızlığı olarak görülmekteydi. 1930 Haziranında Bayazıt'ın köylerinden hayvanlar çalındı.⁵³⁶ 1930 Kasım ayında ise Erciş'ten 1500 koyun götürülmüştü⁵³⁷. Bu olaylar hırsızlık olarak nitelendirilse de arkasındaki gerçeğin isyancılara malî destek sağladığı olduğu unutulmamalıdır.

Hükümetin sürekli olarak gündeminde bulunan isyancılara karşı kapsamlı bir askerî harekât bu gelişmelerle artık zaruri hale gelmişti. İsyancı ve eşkıya ile mücadeleyi büyük bir azimle sürdüren askerî birliklerimiz asileri yıldırılmış ve çaresiz bırakmıştı. Ancak yapılacak geniş kapsamlı son bir harekâtla bölgedeki huzursuzluk sona erdirilecek ve istikrar sağlanacaktı. Bu amaçla askerî birlikler belirli fasılalarla bölgede konuşlandırılmaya başlandı. Bu kapsamda Bir Süvari Taburu Iğdır-Bayazıt yolu üzerindeki Karabulak Köyü'ne, bir Süvari Taburu da isyancıların yoğunlukla bulunduğu Tuzluca bölgesine, Bir süvari alayı Bayazıt istasyonunda,

⁵³⁴ Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Kürt Sorunu*, Ankara 1975, s.185.

⁵³⁵ Şimşir, *İngiliz Belgelerinde*, s.178.

⁵³⁶ "..... 2.6.1930 tarihinde 40 şaki Bayezid'in Uryan Babaya gelerek Deli Ali Köyü'nün sürülerinden birkaç koyun almışlardır. Takip ediliyorlar." BCA., 30.10/128.920.6, Varak no:2

⁵³⁷ "....4- 4.11.1929 tarihli şifrenin ilk maddesinde Erciş'te tahkik edileceği arz edilen kara kentten mağsup 1500 koyunun götürülmesinin doğruluğu anlaşılmış ve mevaşinin istirdadı ve müsamahası görülenler hakkında tahkikat icrası için Erciş'te vicahen evamir ve talimatı lazimenin ifa edildiği maruzdur." BCA., 30.10.0/128.917.35, Varak no:2.

Ağrı'nın doğusundaki Başköy'de de bir hudut bölüğü görevlendirildi. Seyyar Jandarma Alayları da bölgeye kaydırıldı.⁵³⁸

Ayrıca isyan bölgesinin etkileyebileceği Erciş'e dört süvari birliği kaydırılarak isyancıların sınır geçişlerini engellemek amacıyla Jandarma birlikleri sınıra doğru kaydırıldı.⁵³⁹

Bu askerî hareketlilik bölge ile yakından ilgilenen İngilizlerin dikkatinden kaçmamıştı. Nitekim İngiltere'nin Trabzon Konsolosu Matthews, Büyükelçi Clerk'e 7 Mayıs 1930'da gönderdiği raporda; 15. Tümen Komutanlığı görevine Zeki Paşa'nın atandığını, 9. Kolordu Komutanlığına ise Kemal Paşa'nın kişisel dostu Salih Paşa'nın atandığını belirterek; bölgeye yaklaşık 15000 asker kaydırıldığını kıtlık içinde yaşayan Ermenileri ise panik içinde İran'a kaçtıklarını belirtmişti.⁵⁴⁰

Bölgede konuşlanan askerinin sayısı arttıkça isyancıların yaşam alanları da daralmaya başlamıştı. Öyleki askerî birliklerimizin konuşlandıkları yerden isyancılar çıplak gözle görülür hale gelmişlerdi. Bayazıt tren istasyonunda konuşlu bulunan birliğimizin komutanı Albay Ferhat Bey isyancıların bu durumundan rahatsız olarak bir 4 Nisan 1930'da harekât başlatmış fakat bölgenin arazi yapısı ve karla kaplı olması bu harekâtı olumsuz etkilemişti.⁵⁴¹

Askerî birliklerin ihtiyaç duyacağı silah ve mühimmatın karşılanması amacıyla Diyarbakır'dan Karaköse'ye iki yüz deve yüklü mühimmat gönderildi. Ayrıca Nisan ayı sonlarında Batum'dan gelen yük gemisinden de silah ve mühimmatlar develerle, kamyonlarla bölgeye taşındı.⁵⁴² Bunun yanı sıra yapılması planlanan Ağrı harekâtı nedeniyle Bayazıt ve Iğdır'daki birliklere eksiklerin tamamlanması için para tahsis edildi.⁵⁴³

a- Zeylan İsyanı ve Erciş Olayları (19 Haziran - 10 Temmuz 1930)

Planlanan harekâtı kısıtlayan esas problem su sıkıntısıydı. İsyancılar Dağlık yüksek bölgelerde yaşadıklarından dolayı çuvallarla kar taşıyarak bu sorunu aşabiliyorlardı, ama askerî

⁵³⁸ Güven, "Doğu İsyanlarında...", *Dünya*, 25 Mart 1953.

⁵³⁹ Şimşir, *İngiliz Belgelerinde*, s.179.

⁵⁴⁰ Bilal Şimşir, *Kürtçülük*, İstanbul, 2009, s.328.

⁵⁴¹ Güven, "Doğu İsyanlarında...", *Dünya*, 25 Mart 1953.

⁵⁴² Şimşir, *İngiliz Belgelerinde*, s.179.

⁵⁴³ "Ağrı harekâtı münasebetiyle Bayezid ve Iğdır'da iddihar edilecek mevaddı iâşe için mevakia gönderilecek satın alma komisyonlarına, muhasebe-i umûmiye kanununun 83üncü maddesinin (A) fıkrasına tevfikah 20 şer bin lira avans verilmesi....." BCA., 30.18.01.02/ 9.16.7, Varak no: 1.

birliklerimizin böyle bir çözümü yoktu. Serdarbulak Vadisi ve Kabaktepe bölgeleri su kaynakları bakımından stratejik bir öneme haizdi.

Bu sebeple isyancılara yönelik ilk harekât 11 Haziran 1930'da Kabaktepe bölgesine yapıldı. Ağrı Dağı'nın batısında bulunan Kabaktepe'yi su kaynaklarından dolayı bırakmak istemeyen isyancılar bölgeyi savunmaya çalıştılsa da başarılı olamadılar. Harekâta katılan 6 adet uçağımız sayesinde isyancıların direnişi kırıldı. Eşkıyalar ise daha yükseklerle çekilmek zorunda kaldılar. Askerin suyu kullanmasına engel olmak amacıyla suyun yatağını dahi değiştirdiler. Her iki taraf da suyun yapılacak olan harekâta etkisinin farkındaydı. Büyük harekâtın sonuna kadar, askerî birlikler Kabaktepe bölgesini bırakmadılar. İhsan Nuri ise Kabaktepe bölgesindeki asker mevcudunu azaltabilmek ve yeniden buraya hâkim olabilmek için diğer bölgelerde başka isyanlar çıkarma kararı aldı⁵⁴⁴.

İhsan Nuri tarafından planlanan ve bölgedeki diğer isyancılara gönderilen saldırı planı çatışmalar sırasında bölgede subay olarak görev yapan Zühtü Güven'in eline geçmişti. Hoybun tarafından hazırlanan ve İhsan Nuri'ye tatbik ettirilecek olan 18 Haziran 1930 tarihli planın ana hatları şu şekildeydi:

“1. Türkler 11 Haziran 1930 tarihinde Ağrı'ya taarruz etmişler ve Kabaktepe'yi kuvvetli surette işgal ederek yerleşmişlerdir. Düşmanın altı ayyaresi bu harekâta iştirak etmiştir. 11-18 Haziran günleri yalnız tayyareler Ağrı üzerinde dolaşmış ve bombalar atmışlardır.

Bu tayyarelerden üçü ateşimizle tahrip edilmiş, birisi Bayazıt İstasyonu'na sükût etmiş, mecruh tayyareci ölmüştür.

2. Seyyar müfrezeler İğdir ve Bayazıt taraflarında karakolları vurmaktadır. Tendürek tarafından Türk sevkiyat kabilelerinin vurulması için emir verilmiştir. Suriye, Harput, Dersim, tarafında çıkartılan olaylar nedeniyle güneyden Ağrı'ya gelmekte olan bir kolordu geri dönmüştür.

3. Hoybun teşkilatının birinci mıntıkası Türklere taarruz edecektir.

4. Timur Ağa, emrine verilecek süvarilerle 3 Temmuz 1930 Perşembe günü Kulp kaza merkezini basacak ve emrine alacağı diğer Şemkanlılarla Tınavut sırtlarına kadar ilerleyecektir.

⁵⁴⁴ Güven, “Doğu İsyânlarında...”, *Dünya*, 21 Mart 1953.

5. Direne'de toplanan aşiret reisleri, 4 Temmuz 1930 Cuma günü mıntıklarındaki Türk kuvvetlerinin silahlarını toplayarak hükümete vaziyet edecektir. Aynı anda Ağrı kuvvetleri Bayazıt cephesindeki düşman karakollarına taarruz edecektir.

A- Erciş Şubesi: Bu şube, Gelini Zilan'dan katılacak kuvvetlerle Erciş'i işgal edecektir. Daha sonra Adilcevaz'ı işgal ederek Adilcevaz-Süphan Dağı hattına süvari müfrezeleri göndereceklerdir.

B- Gelini Zilan Rüesası: Erciş şubesine gerekli yardımı yaptıktan sonra kendi bölgesindeki Türk jandarma ve memurlarını esir ederek Aladağ'ın batı sırtlarını tutacak, gönderdiği süvari müfrezeleriyle Karakilise-Malazgirt, Karakilise-Erciş-Malazgirt-Patnos yollarını tutacaktır.

C- Haydaran ve Malazgirt aşiretleri ittifakla Patnos kasabasını ele geçirecekler, daha sonra Süphan Dağı'nın kuzey ve batı taraflarını tutarak Kop, Muş, Nemrut taraflarına süvariler göndereceklerdir.

D- Bargiri Şubesi: Bu şube Bargiri, Emiş merkezlerini işgal ederek, Erçik-Saray yönlerinden gelen yolları tutacaktır.

E- Erçik ve Emiş şubeleri; şube-i mutavvasıta kuvvetleriyle beraber Van, Saray kasabalarının işgaline yardım edecektir.

F- Ademan Reisi İbrahim Ağa, Ali Bey, Mirza Ağa ve Resul Bey ittifak kurarak ve bu ittifaka Zili, Kotan ve Hasananlı reislerini de katarak 4 Temmuzda Diyadin Kasabası'nı işgal edecek ve Karaköse-Bayazıt yolunu tutacaklardır. Abdülhamit beyle anlaşarak Tahir gediğinden kimse sokulmayacaktır.

6. Bu mıntıklar işgal edildikten sonra Erciş, Patnos, Gelini Zilan kuvvetleri, Tutak-Malazgirt hattının gerisindeki Bargiri şubesinin büyük kuvvetlerini Emiş ve Nurşart'ta tutacaktır.

7. Karargâh Ağrı'dadır. Vaziyetin inkişafından sonra bulunacağı mevki bilahare tebliğ olunacaktır."⁵⁴⁵

Güneydeki takip ve tenkil ile gerekli tedbirlerin alındığı (Mayıs-Haziran 1930) günlerde Hoybuncularla Kôr Hüseyin⁵⁴⁶, Hacı Musa ve oğulları arasında mütemadi gidiş gelişler,

⁵⁴⁵ Güven, "Doğu İsyanlarında...", *Dünya*, 22-23 Mart 1953.

⁵⁴⁶ "Kôr Hüseyin Paşa: Merkezi Erzurum'da olup 1923 yılında kurulan, çekirdeğini eski Hamidiye Alayları subaylarının oluşturduğu Cumhuriyet idaresi karşısı Azadi örgütü liderlerinden olup Haydaran Aşireti Milis Kuvvetleri Komutanı ve Malazgirt Şubesi Başkanı olup, Şeyh Sait isyanından sonra Kayseri'ye nefyedildi. Buradan tekrar eski bölgesine firar etti. Aşiretini teşkilâtlandırarak başkaldırlara teşebbüs etti."

toplantılar ve temaslar neticesi etrafa yayılan propagandaların genel bir değerlendirmesini yapan Umûmî Müfettiş İbrahim Tali Bey; Kör Hüseyin'in Ağrı civarına geçerek Ağrı Dağı'ndaki çetelerle birlikte hareket edeceği kanaatine vardı. Nitekim aradan geçen az bir zaman sonra Kör Hüseyin'in Irak'a hareket ettiği haberi alındı. Bu sırada İran Şahı'nın bir ziyafetiyle taltif olunan Seyit Taha'nın delaletiyle Van Mebusu Hasan Fehmi Bey ve daha önce İran tarafından tevkif edilen birtakım aşiret reisi ve çetelerinin tutuklanmalarına son verildiği öğrenildi. Aynı günlerde Seyit Taha'nın Tahran-Bağdat arası gidip gelmesiyle beraber, İran'da Türkiye aleyhtarı İngiliz siyasetinin yoğunlaştığı yönünde duyumlar alınmaya başlandı. Aynı zamanda İngilizler, Tebriz'deki Taşnak komitesi ajanları vasıtasıyla İran'daki taassubu körüklemeye başladılar. İngilizler; İran'ın içini karıştırarak onları da kendi siyasetleri doğrultusunda yönlendirmek suretiyle Türkiye aleyhtarı Acem siyasetini kendi leylilerine çevirmeye çalıştılar.⁵⁴⁷

Zeylan olayları, isyancılar tarafından Ağrı İsyanı'na bağlı ve paralel olarak Kürt muhtariyeti kurmak maksadıyla planlandı⁵⁴⁸. Kabaktepe'nin kaybedilmesi üzerine isyanı hem yurt içinde hem de yurt dışında gündeme getirmek isteyen Hoybun Cemiyeti bu olaylarda ilk kez "Kürt Muhtariyeti" isteği ve Ermenilerin aktif olarak olaylara katılması sonunda hayal ettikleri Ermeni Devleti kurulması gibi çapraz istekler gündeme getirdi.⁵⁴⁹ Olaylar esnasında Ermeni Abraham Paşa'nın da adı geçmekteydi.

Bölgedeki olaylar 19 Haziran gecesine İran topraklarında bulunan Yekmal köyünde toplanan 110 isyancının sınırı geçmesi ile başladı. İsyancıların başında Yusuf Abdal ve Kör Hüseyin'in oğulları vardı. Hayderan Aşireti'yle birleşen isyancılar Zeylan yöresindeki köylere yayılarak isyanı başlattılar.⁵⁵⁰ Halikanlı, Beliganlı ve Teze aşiretleri de isyancılara destek verdiler.⁵⁵¹ Daha sonra Zeylan, Celalli, Hayderen, Banuki, Adaman aşiretleri de isyancılara destek veren aşiretler arasına katıldılar.⁵⁵² Zeylan bölgesi halkının da büyük desteğini alan isyancıların sayısı 1300 civarındaydı. Bunlar, Zeylan'da Seyit Resul yönetiminde 400 asi ve köylüler, Çaldıran'da 500 asi ve köylüler, Erciş'te 400 asiden ibarettiler.⁵⁵³

⁵⁴⁷ Koca, *Yakın Tarihten Günümüze*, s.293.

⁵⁴⁸ Bozdağ, *Kürt İsyanları*, s. 87.

⁵⁴⁹ Bozdağ, *Kürt İsyanları*, s. 87.

⁵⁵⁰ Karaca, *Ağrı Eteklerinde İsyan*, s.33.

⁵⁵¹ Güven, "Doğu İsyanlarında...", *Dünya*, 27 Mart 1953.

⁵⁵² Çetiner, *Sorunlarıyla Doğu ve Güneydoğu*, s.211.

⁵⁵³ Çetiner, *Sorunlarıyla Doğu ve Güneydoğu*, s.211.

Zilan bölgesindeki isyancılar ikiye ayrılmışlardı Kör Hüseyin'in oğulları ile Emin Ağa Patnos-Dedeli istikametine ilerlerken, Seyit Resul komutasındaki isyancılar Erciş'e yönelmişlerdi⁵⁵⁴.

19-20 Haziran 1930'da İran'dan hududu geçerek Çaldıran-Bayazıt telgraf hattını kesen Kör Hüseyin ve Emin Paşa oğulları komutasındaki birkaç yüz kadar oldukları tahmin edilen isyancıdan 100 kişilik bir grup Erciş'in 20 km. kuzeyindeki Zeylan Bucak merkezini ve jandarma karakolunu bastı. Asiler bölgede kendi aşiretlerine mensup halkı da tahrikle yanlarına alarak ayaklanmayı genişlettiler. Erciş'i kuşatan isyancılara karşı Baha Bey depodaki 60 kadar silâhı da halka dağıtarak asker-sivil işbirliği ile şehri savundu. İsyancılar Erciş'e girmeye muvaffak olamadı.⁵⁵⁵ Bu olay, asker olmayan yerlerde Cumhuriyeti bizzat vatandaşlarımızın savundukları şeklinde basına yansımıştı⁵⁵⁶. Ayrıca isyancıların Erciş'i ele geçirememelerinde en büyük etken telgraf memuru Baha Bey'in üstün gayretidir. Baha Bey, asilerin kesmiş olduğu telgraf tellerini onarmış ve saldırıyı haber vererek vilayetten yardım istemiştir.⁵⁵⁷

Zeylan bölgesinde meydana gelen bu isyan üzerine Birinci Umûmî Müfettiş İbrahim Tali Bey 12 Temmuz 1930'da bir açıklama yaparak; "Ağrı bölgesinde bulunan ve halkımıza karşı sürekli olarak zarar veren eşkıyanın hava harekâtları sonucunda Ağrı Dağı'nın yüksek kesimlerine kaçtıklarını, İran'da toparlanarak Zeylan bölgesine saldıran Kör Hüseyin'in oğullarının 2 subayımız ile 9 erimizi şehit ettikleri olayda 5 köylünün eşkıyaya yardım ettiklerinin tespit edildiğini, bunların en ağır şekilde cezalandırılacaklarını belirtmiş. Ayrıca halkımızın eşkıya tarafından kandırılmamasını ve kendi işleriyle meşgul olmalarını istemiştir."⁵⁵⁸

İsyanı bastırma görevi alan 9. Kolordu Komutanı Salih Paşa karargâhını Erzurum'dan Ağrı'ya kaydırmişti. Genelkurmay başkanlığının emri ile Diyarbakır'da bulunan III. hava taburu da Ağrı'da bulunan yardımcı meydana konuşlanmıştı. Bu taburda alman yapımı Junkers tipi 2 kişilik ve 50-kg.. bomba taşıyabilen uçaklar ile Fransız yapımı 450 kg. bomba taşıyabilen Brege

⁵⁵⁴ "Şarkta bir krallık kurmak istiyorlarmış; Zilan mıntukasındaki şakiler ikiye ayrılarak Seyit Resul kumandasındaki kısım Erciş mıntukasına ve Kör Hüseyin Oğulları ile Emin Paşa kumandasındaki diğer bir kısımda Dedeli ve Patnos'a yürümüşlerdir." **Cumhuriyet**, 15 Temmuz 1930

⁵⁵⁵ Koca, **Yakın Tarihten Günümüze**, s.293-294.

⁵⁵⁶ **Cumhuriyet**, 13 Temmuz 1930.

⁵⁵⁷ "Ağrı dağlarının toprağımız dâhilindeki kısmı da tamamı ile asilerden temizlendi; Erciş telgraf memuru tellerin tamamen kesilmesine rağmen yüksek bir vatanperverlik ve kahramanlık göstererek kitaatımız yetiinceye kadar asilerin kasabaya girmelerine mani oldu." **Milliyet**, 15 Temmuz 1930.

⁵⁵⁸ **Cumhuriyet**, 13 Temmuz 1930

tipi toplam 23 uçak bulunmaktaydı.⁵⁵⁹ Taburun komutanlığını ise Mustafa Kemal Paşa'nın Anafartalar'da bir müddet emir subaylığını yağımış Binbaşı Zeki Bey (Doğan) yapıyordu.⁵⁶⁰

Genelkurmay Başkanlığı, 9. ve 7. Kolordulara 26 Haziran 1930'da verdiği emirde⁵⁶¹ 4 Temmuzda harekât yapılmasını istiyordu. Plan, genel olarak asi grupların çember içine alınarak mahvedilmesi esasına dayanmaktaydı. 9. Tümene bağlı 27. ve 29. Alayların mürettep taburları, iki grup dağ bataryası, takviye edilmiş 41. Süvari Alayı ve yardımcı kıtalardan oluşmuş askerî birlikler Hüsnü Paşa komutasında 4 Temmuz itibariyle Diyadin üzerinden hareketle Zeylan'daki asilere karşı saldırıya geçecekti. Albay Eşref Bey Müfrezesi, bağlı birliklerle 4 Temmuzda Tutak'tan hareket ederek 5 Temmuz sabahı Patnos bölgesindeki asi grubuna taarruz edecekti. Ahlât ve Malazgirt'ten hareket edecek birlikler de Patnos üzerine yapılan bu taarruza yardım edeceklerdi. Patnos'taki asiler yok edildikten sonra, buradaki birliklerin Albay Eşref Bey komutasında Zeylan bölgesindeki harekâta katılması öngörülmekteydi. Albay İbrahim Hakkı komutasındaki 18. Alayın II. Taburu ise Erciş bölgesindeki asi grubun üzerine yürüyecekti. Bunlar dışında ihtiyat kuvveti olarak başka birliklerin de harekâta yer alması planlanmıştı.

Makû'den Erciş'e kadar uzunca bir dağ mıntıkasını aşarak Ağrı isyancılarına katılan, Erciş kasabasını zapta yeltenen isyancılar 9 Temmuz 1930 'da Süphan Dağı'na sürüldüler.⁵⁶²

10 Temmuz tarihinde sona eren Zilan ve Erciş olayları sonucunda birçok isyancı etkisiz hale getirilerek bölgede yavaş yavaş huzur sağlanmaya ve Cumhuriyetin kararlılığı sergilenmeye başlanmıştı. Olaylar sırasında etkisiz hale getirilen isyancılarla ilgili net bir bilgi olmayıp Zilan bölgesinde sadece bir müfrezemiz tarafından 1000 kadar isyancının öldürüldüğü haberi basına yansımıştı.⁵⁶³

Uzun süredir bölgede devam eden ve cumhuriyetin kamburu haline gelen bu huzursuzlukların sonunun yaklaştığı artık herkes tarafından bilinmekteydi. Yapılan bu başarılı askerî harekât sonucunda Kolordu komutanı Salih Paşa emri altında çalışan subayları överken,

⁵⁵⁹ Çetiner, Sorunlarıyla Doğu ve Güneydoğu, s.212

⁵⁶⁰ "Tenkil harekâtı bitti; şark harekatı sahasında hava kıtati kumandanı Binbaşı Zeki Bey, Umûmî harpte süvari zabiti olarak çalışıyordu. Bu kahraman zabitin çok fedakarane hizmetleri ve yararlılıkları görülmüştür. Bir müddet Anafartalar'da Gazi Hazretlerinin yaverliğini ifa eden Zeki Bey tekrar kıtaya dönerek Arabistan cephelelerinde adeta harikalar göstermiştir." **Cumhuriyet**, 24 Temmuz 1930

⁵⁶¹ Hallı, **Türkiye Cumhuriyetinde**, s.254-255.

⁵⁶² "Şakiler yer yer imha ediliyor" **Cumhuriyet**, 10 Temmuz 1930.

⁵⁶³ "Eşkayanın kısmi küllisi ihata edilmiş vaziyettedir" **Cumhuriyet**, 10 Temmuz 1930.

Birinci Umûmî Müfettiş Tali Bey ise isyancıların İran'dan yardım aldıklarını açıkça dile getiriyordu.⁵⁶⁴

Güneyde bu olaylar yaşanırken kuzeyde rahat durmak bilmeyen bir grup eşkıya 14 Temmuz'da Iğdır'ın Aralık ilçesine saldırarak hükümet binasını ele geçirmişler, ilk iş olarak telefon ve telgraf hatlarına zarar vermişler, askerî birliklerimizin olay yerine gelmesi üzerine kaçmışlardır.⁵⁶⁵

b- Tutaklı Alican İsyanı ve Taşburun Olayları (7 Temmuz -2 Kasım 1930)

Zeylan isyanına destek vermek ve bölgedeki askerî birliklerin sıklet merkezi oluşturmasını engellemek maksadıyla, Zeylan olaylarının en şiddetli döneminde dini motifli bir görüntü sergileyen Alican İsyanı başlamıştı.

Zeylan bölgesindeki isyancıları askerî baskıdan kurtarmak amacıyla eşkıya Ali Can ile Seyit Han liderliğinde başlarına fes geçiren 45 kişi isyanı başlattılar. Bunlar şapka giymeyi reddediyorlardı.⁵⁶⁶

Muş bölgesinde çıkarılan bu isyanda isyancıların sayısı 400 kişi kadardı. Küçük çaplı bir isyan gibi gözükse de 7 Temmuzda başlayan isyanın bastırılması yaklaşık 4 ay gibi uzun süre almıştır. Zeylan olaylarına ağırlık verilmesi ve yapılacak olan son askerî harekâtın hazırlıkları sebebiyle isyan bölgesine yeterince kuvvet gönderilememesi sürenin uzamasının en büyük sebebidir.

İsyanın liderliği yürütenlerden Ali Can, teslim olmayı düşünmesine rağmen bir çatışmada vurulup öldü. Diğeri ise Seyit Han'dı. O'nun amacı da bu isyanı sürdürmektir. Bu sebeple bölgedeki köylere baskınlar düzenleyerek dikkatleri isyan bölgesinden uzaklaştırmaya çalıştı. Fakat bu amacını yerine getiremeden öldürüldü⁵⁶⁷.

⁵⁶⁴ "Şarkta tenkil harekâtı; kudretli ordumuzun temmuzda başlattığı tedip ve tenkil harekâtı büyük muvaffakiyetle bitmiş ve kitatimiz muayyen bir noktada toplanmış ve halktan şakilere iltihak gafletini gösterenler cezalarını bulmuştur. Aynı beyannamedeki sarahate göre vatan haini bazı hainlerin İran'da tertip ve memleketimize sokmaya muvaffak olduğu müsallah haydutların Zeylan nahiyesi köylerinden bazılarını kendilerine iltihak ettirmeye muvaffak olmuşlardır." **Milliyet**, 15 Temmuz 1930, **Cumhuriyet**, 15 Temmuz 1930.

⁵⁶⁵ "Salih Paşa tenkil sahasına hareket etti; Ağrı dağı eteklerinde bulunan aşiretlerden biri, adeta bir nümayiş maksadı ile dün sabah Iğdır'ın kazasına merbut Aralık hükümet konağına akın yapmışlar telgraf tellerini tahrip etmişlerdir. Civardaki kuvvetlerimiz derhal taarruza geçerek çetin bir müsademeye girişmişler, şakiler firara mecbur kalmışlardır." **Cumhuriyet**, 17 Temmuz 1930.

⁵⁶⁶ Bozdağ, **Kürt İsyanları**, s.89.

⁵⁶⁷ Bozdağ, **Kürt İsyanları**, s.89.

İhsan Nuri tarafından planlanan Taşburun olayları ise 12 Ağustos'ta meydana geldi. Nihai hedefi isyancılara başta silah ve mühimmat sağlanması olan bu olayların hemen öncesinde Taşburun kuzeyindeki Bulakbaşı köyünün tüm halkını toplayan İhsan Nuri "*o gece saldırının olacağını, silah ve cephane hariç ele geçen malzemenin de herkesin kendisinin olacağını*" duyurdu.⁵⁶⁸

Fakat askerî birliklerimize saldırı yapılacağı haberini alan Aralık Bucak Müdürü'nün 9 Ağustos 1930'da durumu Hudut Alay Komutanına bildirmesi üzerine birliklerimiz teyakkuz haline geçtiler. Aldatma tedbirlerini uygulaya eşkıyalar askerî birlikler arasındaki telli irtibatı kestikten sonra 400 kadar eşkıya ile Taşburun'da bulunan hudut tabur komutanı Fuat Beyin emrindeki birliğimize saldırdılar; olayda bir subayımız şehit olmuş birçok eşkıya etkisiz hale getirilmişti.⁵⁶⁹

Geniş çaplı bir harekâta hazırlana eşkıyanın silah ve malzeme yönünden zor durumda olması ve böyle hayince bir olaya sebebiyet vermesi İhsan Nuri ve Hoybun Cemiyeti'nin son çırpınışları olarak da değerlendirilebilir.

c- Oramar İsyanı (16 Temmuz- 10 Ekim 1930)

Bütün bu gelişmeler sırasında hükümetin sınır sorunlarından dolayı İran ve Irak'la arasında gerginlik artmıştı. Askerî birlikler Zeylan, Çaldıran ve Ağrı bölgelerinde çıkan ayaklanmaları bastırmaya çalışırken daha güneyde Diyarbakır, Silvan, Sason, Lice, Çapakçur, Garzan ve Muş bölgelerinde de adı şekavetlerle karışık Kürtçülük kışkırtmaları ile bazı aşiret reisleri ve din adamları özellikle dini propagandalarla halkı hükümet aleyhine silâhli ayaklanmaya teşvik ediyorlardı.⁵⁷⁰

Şeyh Barzani'nin Molla Hüseyin Şerif komutasında gönderdiği 500 kişilik bir grup, 21-22 Temmuz gecesi Hakkâri'nin Oramar Nahiyesi'ndeki askerî kışlaya baskın düzenledi. Fakat bir aşiret reisinin baskını önceden haber vermesi üzerine birliklerimiz tarafından gerekli tedbirler alındı. Bunun üzerine isyancılar çevre yolları kestiler ve telefon hattına zarar verdiler.

31 Temmuz 1930'da Şeyh Molla Mustafa komutasındaki 200 eşkıya Oramar Köyü'ndeki evleri yaktı. Eşkıya aynı zamanda dini propaganda yaparak çevre aşiretlerden de destek almaya

⁵⁶⁸ Güven, "Doğu İsyânlarında...", *Dünya*, 26 Mart 1953.

⁵⁶⁹ Güven, "Doğu İsyânlarında...", *Dünya*, 26 Mart 1953.

⁵⁷⁰ Koca, *Yakın Tarihten Günümüze*, s.297.

çalışmış, bunun neticesinde; Herki, Jirki, Sikanlı Hacı İbrahim aşiretleri eşkıyaya destek vererek isyanın yayılmasına yardımcı olmuşlardı.⁵⁷¹

İsyancıların bölgede rahat hareket etmelerini engelleyen askerî birliklerimizin üstün gayretleri sonucunda 19 Ekim 1930 'da isyancıların bir bölümü Irak'a kaçarken sınırlarımız içinde kalanlar teslim olmuşlardı.

Bölgesel gibi algılanan bu isyanın temelinde din olgusu kullanarak halkın geniş desteğini almak ve isyan bölgesini Diyarbakır üzerinden kuzeye yani Ağrı'ya kadar yaymaktı.

D- Üçüncü Askerî Harekât (7-14 Eylül 1930)

Şimdiye kadar Ağrı asilerine karşı yapılan tedip harekâtında birliklerimizin geri bölgesini İran'a vermek endişesi, asilerin sadece cephelerine tazyiki gerektirdiği içindir ki, İran'la irtibatlarının kesilmemiş olması, keza İran Hükümeti' nin ciddiyet ve samimiyetle hududu kapatmamış bulunması yapılan tüm harekâtların yarım ve neticesiz kalmasına sebep olmuş ve asiler, ya İran tarafından yardım görmüş veya komşu hükümet hududunun kendilerine verdiği kolaylıktan faydalanarak takipten kurtulmuşlardı.⁵⁷²

Bölgedeki asi miktarını kesinlikle tespit etmek mümkün olamadı. Bazen eşkıya miktarı 250 kişi kadar gösterildiği halde, bazen de 3000 kadar oldukları ifade edilmişti. 1929 senesi sonunda alınan bilgilere göre eşkıya miktarı 350 süvari, 120 kadar da yaya idi. Bunlar da, başlıca Hassas, Örenli, Şiphanlı, Haydaranlı, Milanlı, Hasananlı, Zerkanlı, Cibranlı, Mokorlu aşiretlerine mensup olup Biro Haso Telli idaresinde idiler. Bunların hepsinin başında da İhsan Nuri ve Ermeni Zilan bulunuyordu.⁵⁷³

Ancak Türk hükümetinin yürütmüş olduğu başarılı dış politika sayesinde isyancıların dış destekleri neredeyse kesilmek üzereydi. Ayrıca halkımızda bir an önce isyanın bastırılması ve bölgenin yeniden huzurlu olmasını sabırsızlıkla bekliyordu. Bu sabırsızlığın bir sebebi de 28 Aralık 1929'da Bakanlar Kurulu'nun Cumhurbaşkanı Atatürk'ün başkanlığında ve Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak ile Birinci Umûmî Müfettiş İbrahim Tali Bey'in de hazır

⁵⁷¹ Koca, *Yakın Tarihten Günümüze*, s.299.

⁵⁷² Hallı, *Türkiye Cumhuriyetinde*, s.319.

⁵⁷³ Hallı, *Türkiye Cumhuriyetinde*, s.319.

buldukları bir toplantıda 1930 yılı Haziranında Ağrı'ya karşı tenkil harekâtı yapılması kararlaştırılmış olmasındı.⁵⁷⁴

Ordumuzun Bölgedeki isyancılara karşı amansızca mücadelesi karşısında basınımızda artık son harekâtın başladığı ya da başlayacağı haberleri ÷lkemize duyurulmaktaydı⁵⁷⁵. Haziran ayında yapılması planlanan fakat Eylül ayına ertelenen bu son askerî harekât Temmuz, Ağustos ayları boyunca yerli basının ana gündem maddesi olmuştur. Milliyet gazetesi verdiği başlıklarla nerdeyse harekâtın habercisi olmuştur. Bu başlıklardan bazıları şöyleydi;⁵⁷⁶ “Yeni Harekâta Başlandı”⁵⁷⁷, “Yeni Harekâta Başlamak için Heyeti Vekile Kararı Bekleniyor”⁵⁷⁸, “Ağrı Harekâtı Bugün mü Başlıyor?”⁵⁷⁹, “Harekât Başlamıştır”⁵⁸⁰

Ağrı bölgesinde bu gelişmeler yaşanırken Birinci Umûmî Müfettişlik 7. Kolordu Komutanlığı'na yazdığı bir yazıda son günlerde çeşitli kaynaklardan alınan haberlere göre bazı İngiliz ajanları ile Kürt reisleri ve Kürt örgütlerinin hudutlarımız boyunca kışkırtmada bulduklarını bildirdi. Umûmî Müfettişlik herhangi sebeple çıkabilecek bir isyana karşı özellikle jandarma birliklerinin hazırlıklı olmalarını ve baskına uğramamaları konusuna dikkat çekmişti. Bu durumla yakından ilgilenen Genelkurmay Başkanlığı; İngiliz ajanların idare edebileceği ve bu işlerdeki yetenek ve tutkularından dolayı Ermenilerden de faydalanılarak ciddi ve geniş çaplı bir isyanın Ağrı isyancılarına moral verebileceği bu yüzden ihtiyatlı olunmasını istemişti⁵⁸¹

1930 yılının yaz aylarında yapılması planlanan Ağrı harekâtını desteklemek ve bölgedeki günlük asayiş olaylarını önlemek maksadıyla 1930 yılında Karaköse Takip Komutanlığı ile Van Takip Komutanlığı kurulmuştu. Ağrı harekâtının sorumluluğu emir komutasını Salih Paşa⁵⁸²,nın

⁵⁷⁴ Hallı, *Türkiye Cumhuriyetinde*, s.321.

⁵⁷⁵ “Yeni harekâta başlamak için Heyeti Vekile kararı bekleniyor” *Milliyet*, 22 Ağustos 1930.

⁵⁷⁶ Haberlerin içeriği için bkz. **EK-3, EK-4**

⁵⁷⁷ “Yeni harekâta başlandı; İran hududundan toprağımıza iki tecavüz daha yapıldı. Tarama ve tenkil ameliyatına önceki gün başlanmıştır.” *Milliyet*, 17 Temmuz 1930.

⁵⁷⁸ “Ağrı dağında ve şark hududumuzda son vaziyet nedir? İran-Rus hududunda bir hareketlilik oldu ve Rus kutaatı hududu geçti.

” *Milliyet*, 22 Temmuz 1930.

⁵⁷⁹ *Milliyet*, 26 Ağustos 1930.

⁵⁸⁰ *Milliyet*, 12 Ağustos 1930.

⁵⁸¹ Hallı, *Türkiye Cumhuriyetinde*, s.331.

⁵⁸² Orgeneral Salih OMURTAĞ, 6 EYLÜL 1889 yılında Selanik'te doğdu. 1907 yılında Harp Okulu'nu Teğmen rütbesi ile bitirdi. Aynı yıl girdiği Harp Akademisi'nden 1910 yılında bitirerek Kurmay Subay olarak mezun oldu. 1920 yılına kadar çeşitli karargâh ve birliklerde görev yaptı. 22 Ocak 1920 'de görevle geldiği Ankara'da kalarak Milli Ordu'ya ilthak etti. 1926 yılına kadar çeşitli birliklerde komutanlık yaptı. 1926 yılında Tümgeneral (Mirliva),

yaptığı IX. Kolordu Komutanlığına verildi. 9. Kolordu, 4 Eylül 1930'da, harekât emrini Genelkurmay Başkanlığı'na arz etti. Buna göre; "Eli ve Çevirme bölgesinde, aralarında İhsan Nuri, Bro, Abdülkadir, Timur, Seyit Resul, Kör Hüseyin oğlu Mehmet ve avaneleri de dâhil 150 kadar çadır; Biçare dağları güneybatı eteklerinde 45, Biçare dağının hemen kuzeyinde 12, Serdarbulak'ta 160 çadır; Ahuri civarında 50-60 kadar çadır; Aybey dağları ile Karnıyarık arasında 45 çadır; Dil bölgesinde, Hulhula civarında halen bize düşman olmayan Halikanlı Halit aşiretinin 800 kadar çadırları bulunmaktadır. Kolordu Ağrı eşkiyasının İran'a kaçmalarına meydan verilmeyerek imhası maksadı ile 7 Eylül 1930'da fecirle beraber taarruza başlayacaktır."⁵⁸³

IX. Kolordu tarafından icra edilecek bu harekâta; 9. Tümen, 3. Tümen, 1. Süvari Tümeni, Tendürek Grubu, Aralık Müfrezesi, Erciş Müfrezesi ve ayrıca Kolorduya bağlı birlikleri; hava gücü olarak ise Karaköse'de 17 uçaklı 3. Uçak Taburu ve Erciş'e konuşlanmış olan 25 uçaklı 1. Uçak Taburu katılacaktı.⁵⁸⁴

Dış destekler sayesinde yaklaşık 4 yıl gibi uzun bir süre genç Cumhuriyeti yıpratmaya çalışan bu isyancıların artık tamamen temizlenmesi gerekiyordu. Bu harekâtın başlıca amaçları şunlardı:⁵⁸⁵

- 1.Trabzon-Ağrı- Beyazıt-İran yolunu kontrol altına almak,
- 2.Bölgede toplanıp şekavet hatta genel isyan çıkarmak isteyen asi aşiretleri tesirsiz hale getirmek,
- 3.Türkiye-İran hudut meselesini bölgede sağlanan can güvenliği sayesinde öncelikle çözüme bağlamak.

1930 yılında Korgeneral ve 1940 yılında Orgeneralliğe yükseldi. Tümgeneral rütbesi ile 8 nci Kolordu Komutanlığı, Korgeneral rütbesi ile 9 ncu ve 3 ncü Kolordu Komutanlığı görevlerinde bulundu. Orgeneral rütbesinde Yüksek Askeri Şura Üyeliği, Genelkurmay II nci Başkanlığı ve 1 nci Ordu Komutanlığı yaptı. 29 Temmuz 1946 tarihinde Genelkurmay Başkanlığına atanarak 8 Haziran 1949 tarihine kadar Genelkurmay Başkanlığı yaptı. Rahatsızlığı nedeniyle 1 Ocak 1950 tarihine kadar sıhhi sebepten izinli bulundu. Yüksek Askeri Şura Üyeliği görevinde iken, 6 Temmuz 1950 tarihinde isteği ile emekli oldu. 23 Haziran 1954 tarihinde vefat etti. Katıldığı savaşlar şunlardır: 1911-1912 Osmanlı-İtalyan savaşı, 1914-1918 Birinci Dünya Savaşı, 1918-1922 İstiklal harbi. Ayrıca Şeyh Sait ve Genç İsyancıları Harekâtlarına katıldı. Ağrı isyanında da komutan olarak görev yaptı.

http://www.tsk.tr/1_2_Genelkurmay_Baskanlari/konular/salih_omurtak.htm.

⁵⁸³ Hallı, *Türkiye Cumhuriyetinde*, s.339.

⁵⁸⁴ Hallı, *Türkiye Cumhuriyetinde*, s.338-339.

⁵⁸⁵ Koca, *Yakın Tarihten Günümüze*, s.304.

Bölgede askerî hazırlıklar devam ederken Birinci Umûmî Müfettiş İbrahim Tali Bey; 15 Temmuz 1930'da Erzurum'da yayınladığı beyannamede; "Bölgede asilere karşı yapılan tedip harekâtına askerî birliklerin yanında bütün halkın da yardım ederek binden fazla milis gönüllü askerin tedibe bizzat iştirak ettiğini, yapılacak Ağrı Dağı tedip harekâtı için halktan gönüllü binlercesinin de askerlik kaydı için müracaatta bulduklarını ifade etti."⁵⁸⁶

Plan ana hatlarıyla şöyleydi: 9. Tümen; Giresortepe yönünden hareketle Kabaktepe bölgesinde toplanacak ve 7 Eylül sabahı gündeğümü ile birlikte taarruza başlayarak Biçare Dağları, İnek Vadisi, yönünde ilerleyecektir. 18. Hudut Taburu ve Obüs Bataryası, Karaburun bölgesinde bu tümenin emrine girecek ve taarruza katılacaktır. Korhan bölgesinden gelebilecek tehlikeleri önlemek için Kopgöl Dağı işgal edilecektir. Kars ve Erzurum mürettep piyade bölükleri ise Kadbitepe ve Giresortepesi'nde bulunacaktır. 9. Tümen birlikleri, Ağrı'nın güney yamaçlarındaki asilerin Serdarbulak yönünde kaçmalarını önlemek amacıyla Biçare dağlarını ele geçirecek ve devamlı surette elde bulunduracaktır. 9. Tümenin doğu, kuzeydoğu yönlerinden gerçekleştireceği taarruza karşılık 3. Tümen güney, güneydoğu yönünde harekâta katılacaktır. Kızıldize'den hareketle Başkentköy bölgesine gelecek olan 3. Tümen birlikleri, daha sonra Surbahan ve Gürcübulak bölgesine inecekler, buralarda ihtiyat birlikleri bıraktıktan sonra Aybey Dağları mıntikasına hareket etmek üzere Giberan güney sırtlarında konuşlanacaklar. 1. Süvari Tümeni ise Bayazıt istasyonundan hareketle Yukarı ve Aşağı Surbahan üzerinden ilerleyecek ve 7 Eylül gündeğümünden önce Aybey dağlarını ele geçirecektir. Asiler ve İran toprakları arasına yerleşecek süvari tümeninin görevi; 9. Tümenin taarruzu karşısında asilerin Kozlu Vadisi, Aybey Dağları, Karnıyarık, Serdarbulak ve Küçük Ağrı Dağı civarında çemberden kurtularak kaçmalarını önlemektir.⁵⁸⁷

Bu üç tümen dışında harekâta katılacak olan Van Alayı; İnek vadisi, Hallaç, Çiftlik, Kanikork ve Kayaburun hattında keşif, örtme ve taarruz görevi üstlenmişken; Iğdır Bölge Komutanlığı'na bağlı birlikler, Takatli tarafında görev yapacak ve asilerin buradan İran'a kaçmaları halinde bunu engelleyecekti. Tendürek grubu birlikleri; Tendürek Dağı ve güney bölgesinde İran üzerinden gelmesi muhtemel asilerin saldırılarını önlemekle görevliydi. Erciş grubu; Ernis-Muradiye-Çaldıran yolu ile kendi bölgesinin güvenliğini sağlayacaktı. Hava

⁵⁸⁶ Koca, *Yakın Tarihten Günümüze*, s.306.

⁵⁸⁷ Hallı, *Türkiye Cumhuriyetinde*, s.340.

kuvvetleri, 7 Eylül sabahı saat 05.00'ten itibaren filolar halinde uçarak bomba ve makineli tüfek ateşiyle askerî birliklerin harekâtını destekleyecektir.⁵⁸⁸

7 Eylül sabahı Türk birlikler harekâta başladılar. Kızıلبaşođlu Aşireti'nden olup isyancılara destek verenler süvarilerimiz sınırı kapamadan çadırlarını sökerek İran tarafına geçtiler ve birkaç eşkıya kurşunundan başka da direniş olmadı.⁵⁸⁹

Genelkurmay Başkanlığı, 7 Eylül günü İçişleri Bakanlığı'na yazdığı bir yazıda: "Zeylan ayaklanmasını yapanlardan Kôr Hüseyin oğullarından Memo ve Nadir'in 200 çadır ve avenesi ile hükümetimize dehalet teklifinde bulunduğunu; Ağrı'daki diğer eşkıyanın da dehalet arzusunda olduklarını ve bir kısım eşkıyanın dehalet etmiş bulunduğunu..." bildirmekteydi.⁵⁹⁰

8 Eylül 1930'da asilerden 15 kişilik bir grubun dağlık araziye doğru tırmandıklarını gören birliklerimizle aralarında temas sağlandı. II. Seyyar Jandarma Alayının ateşiyle karşılaşan isyancılar dağlık bir halde bölgeyi terk ettiler.⁵⁹¹

8 Eylül günü Genelkurmay Başkanlığı durumu İçişleri Bakanlığı'na şöyle bildirmekteydi:"Ağrı eşkıyasına karşı taarruzumuz başarıyla devam etmektedir. Ağrı'nın en sarp ve eşkıyanın savunmasına en elverişli yerler kıtalarımız tarafından işgal edilmiştir. Eşkıya daha önceden birliklerimiz tarafından tutulmuş güneydoğu istikametine perişan bir halde ve büyük zayıatla çekilmektedir."⁵⁹²

9 Eylül günü birliklerimiz sayısı azalmış olan isyancılardan fazla mukavemet görmediler. Ağrı Dağı kuzeyinde Doğu'da sınır da kapatılınca isyancılar güneye kaymaya devam ettiler. Birliklerimiz arazide yerleşmeye ve tertiplenmeye başladılar. Süvari Tümeni de Sultantop mevkiini Jandarma Alayından teslim aldı.⁵⁹³ 4000 m. rakımda vadinin içinde 9.Tümen, Süvari tümeni ve Aralık grubu isyancıları sıkıştırmışlardı. Buradaki çatışmalarda isyancıların bazı elebaşları ölü olarak ele geçirilmekle beraber birçok silahta ele geçmişti. Ayrıca 4 askerimizde yaralanmıştı.⁵⁹⁴

⁵⁸⁸ Hallı, *Türkiye Cumhuriyetinde*, s.341.

⁵⁸⁹ Güven, "Doğu İsyânlarında...", *Dünya*, 3 Nisan 1953.

⁵⁹⁰ Hallı, *Türkiye Cumhuriyetinde*, s.343.

⁵⁹¹ Karaca, *Ağrı Eteklerinde İsyân*, s.166.

⁵⁹² *Cumhuriyet*, 9 Eylül 1930.

⁵⁹³ Karaca, *Ağrı Eteklerinde İsyân*, s.167.

⁵⁹⁴ *Cumhuriyet*, 10 Eylül 1930.

10 Eylül'e gelindiğinde birliklerde su problemi en üst seviyeye çıkmıştı. Arazi çok bozuk, askerlerin yükleri ise fazlaydı.⁵⁹⁵ Harekât ilerledikçe asiler ellerinde tuttıkları son savunma hatlarını da kaybetmeye başlamışlardı. 9. Kolordu, Genelkurmay Başkanlığı'na sunduğu raporda: "Eşkıyanın direndiği en son hattın kilit noktasını teşkil eden Büyük Ağrı'nın kuzeydoğu yamaçlarındaki 4.000 rakımlı tepenin saat 17.00'de zapt edildiğini..." bildırıyordu.⁵⁹⁶ Ayrıca isyancıların birçoğunun öldüğünün, kalanların ise kaçmaya çalıştıkları ve harekâtın birkaç gün içerisinde biteceği gazetelere yansımıştı.⁵⁹⁷

11 Eylül günü 9. ve 3. Tümen ile isyancılar arasında Ahuri bölgesinde yoğunlaşan çatışmalar sonucunda, isyancılar Kızıltepe yönüne doğru kaçmak istediler. Ancak süvari tümeninin ihtiyatta beklettiği tugay Ahuri bölgesine gönderildi ve isyancıların kaçması engellenmiş oldu. Bunun üzerine geri dönen isyancılar çemberin içinde kaldılar. Bu çember içinde asilerin belli başlı liderleri, aileleri ve hayvanları da vardı.⁵⁹⁸

12 Eylül sabahından itibaren taarruz eden 9. Tümen isyancıların ellerindeki mevzileri alarak Gomik Kışlağı'nın 2 km. kuzeyinden dereye kadar ilerledi. Kuzeye doğru kaçan isyancılar Sayakof membasına doğru kaçtılar, kaçmaları sırasında mukavemet gösteremediler.⁵⁹⁹

12-13 Eylül gecesi 1. Süvari Tugayı cephesindeki çatışmalarda 150 kadar isyancı öldürülmüştü.⁶⁰⁰ Fakat bu çatışmalar sırasında isyancıların önemli isimlerinden İhsan Nuri ve Bro Heski Telli ile bir grup isyancı hudut taburunun tuttuğu bölgeden kaçarak İran'a geçmişlerdi.⁶⁰¹

14 Eylül 1930'da 3. Tümen 18. Hudut Taburunu da yanına alarak İran hududunu emniyete almakla beraber sinmiş isyancıları da temizleyecekti.⁶⁰² Bir sonraki gün gazetelerde yer alan resmi tebliğde: "Ağrı Dağı harekâtı eşkıyanın intizamı katiyesiyle hitam bulmuş ve bir hayli rüesa maktul olmuştur. Dağıtılan eşkıya bakiyesile metrukâtı mağaralarda, sarp yerlerde gizlenmiş olan perakendeleri toplamak üzere tertip edilen müfrezeler tarama amaliyatı ile

⁵⁹⁵ Karaca, Ağrı Eteklerinde İsyân, s.168.

⁵⁹⁶ Hallı, Türkiye Cumhuriyetinde, s.346.

⁵⁹⁷ Cumhuriyet, 11 Eylül 1930.

⁵⁹⁸ Hallı, Türkiye Cumhuriyetinde, s.347.

⁵⁹⁹ Hallı, Türkiye Cumhuriyetinde, s.347.

⁶⁰⁰ Hallı, Türkiye Cumhuriyetinde, s. 348.

⁶⁰¹ Güven, "Doğu İsyânlarında...", Dünya, 14 Nisan 1953, s.5.

⁶⁰² Hallı, Türkiye Cumhuriyetinde, s.349.

meşguldür. Harekât hitama ermiştir.” denilerek harekâta son verildiği kamuoyuna duyurulmaktaydı.⁶⁰³

Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa, harekâtın bitmesi münasebetiyle 9. Kolordu Komutanı Salih Paşa'ya gönderdiği telgrafında şunları dile getirmektedir: “Ağrı Dağı harekâtında büyük fedakârlıklarla kazandıkları muvaffakiyetten dolayı başta zatûâlileri olmak üzere kahraman silah arkadaşlarımla gözlerinden öperim. Asker ve şehit arkadaşlarımla takdis ederim.”⁶⁰⁴

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa da Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'ya şu mesajı göndermişti: “Doğu sınırlarımızda genel asayiş ve milli birliği bozmak isteyen şaki ve asileri imha edenleri tebrik ederim. Harekâtı her zamanki yüksek vukuf ve liyakatle yürüten Genelkurmayımıza ve kuvvetlerin sevk ve idaresinde gösterdikleri başarıdan dolayı Kolordu Komutanından kurmay heyetine, harekâta katılan komutanlarla subaylarına ve erlere teşekkürlerimin iblağını rica ederim.”⁶⁰⁵

18 Eylül günü Ağrı Dağı'ndaki bütün askerî birlikler Kolordu emri ile Başköy'e indi. İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, Fevzi Paşa ve Ordu müfettişleri de oradaydılar. İsyancılardan geriye kalan hayvanlar bir komisyon tarafından satıldı. Fevzi Paşa, başına topladığı subaylara, yeni Türk-İran sınırının Aybey dağları olduğunu ve Küçük Ağrı Dağı'nın tamamen Türkiye'ye kaldığını ve hudut ihtilafı yüzünden eşkiyanın takibinde yaşanan aksaklıkların artık yaşanmayacağını belirtti ve askerî birlikler garnizonlarına çekildi.⁶⁰⁶

E-Emperyalist Devletler ve Ağrı İsyanlarındaki Roller

1- İran'ın İsyana Etkileri ve Türk Basındaki Yankıları

Türkiye-İran sınırı genel hatları ile 1555 Amasya Antlaşması ve 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşması ile çizilmiş ve bu sınırlar günümüze kadar devam eden sınırın temelini oluşturmuştur. Türk- İran sınırında Osmanlı döneminde birçok kez düzenleme yapılmış ve en son 1913 yılında İstanbul'da imzalanan fakat her iki devletin hükümetleri tarafından onaylanmadığı için geçerliliği tartışmalı olan İstanbul Protokolü 1926 yılına kadar varlığını devam ettirmiştir.⁶⁰⁷

⁶⁰³ Cumhuriyet, 15 Eylül 1930.

⁶⁰⁴ Hallı, Türkiye Cumhuriyetinde, s.349.

⁶⁰⁵ Hallı, Türkiye Cumhuriyetinde, s.349-350

⁶⁰⁶ Güven, “Doğu İsyanlarında...”, Dünya, 16 Nisan 1953

⁶⁰⁷ Mehmet Çete, “Türkiye İran ilişkileri (1919-1938)” YLT, Sakarya, 2007, s.63

Ağrı İsyanı meydana geldiği coğrafi konum itibarıyla isyancılara avantaj sağlayacak bir ortamda gerçekleşmiştir. Türkiye İran sınırının en uç noktasını oluşturan Ağrı Dağı, oldukça geniş bir alana yayılmaktaydı. Bu geniş coğrafyanın yanına bir de bölgenin aşiret yapılanması eklenince istikrarsız bir bölge ortaya çıkmaktaydı.

24 Ağustos 1927 tarihli The Times Gazetesi'nde "İran ile Türkiye Münasebetleri ve Sınır Kargaşalıkları" başlığı ile çıkan haberde şöyle denmekteydi:"İran ile Türkiye arasındaki sınırı 150 mil uzunluğundaki dağlık bir mıntıkadır. Hemen hemen sınır çevresinde oturanların çoğunu Kürtler teşkil etmektedir. Türkiye'nin Kürtleri Şeyh Sait İsyanının bastırılmasında beri nispeten sükûneti muhafaza etmişlerdir. Yalnız son zamanlarda İran, Türkiye ve Rusya ile devamlı olarak vur kaç yapan Kürtler, büyük nüfuz sahibi olan 48 yaşındaki İsmail Ağa'nın faaliyetlerinin sonucunda isyana başlamışlar. Gerçi İran ile Türkiye arasındaki münasebetlerin bozulmasında birçok etken rol oynamaktadır. Yalnız bu husustaki en büyük mesuliyet İsmail Ağa'nın omuzlarına yüküdür."⁶⁰⁸ Haberinden de anlaşılacağı gibi iki ülke ilişkileri aşiretler tarafından tehlikeye atılmaktaydı.

İsyanların öncesinde İran'ın pasif tavırları sebebiyle sınırı oldukça kolay geçen ve Türk topraklarında halkın malına canına saldıran eşkiyalar aslında isyanın habercisi olmuşlardır. İşte böylesine bir ortamda başlayan isyanın sebepleri ve isyana komşu ülkelerin bakışları hemen her gün Türk basınının da yer almıştır. 3 Temmuz 1930 tarihli Milliyet Gazetesi'nde; "İran hududu içinde silahlanıp hududumuza tecavüz eden haydutlar tamamı ile sarılmıştır. Bu şakilerin kendi toprakları içinde silahlanıp memleketimize girmelerine mani olacak kuvveti Tahran hükümeti kendinde bulamıyor mu?"⁶⁰⁹ haberi verilmekteydi.

Türk basınında İran'ın isyancılara olan duyarsızlığı her gün dozajını arttırarak yer almaktaydı. O günlerde basında yer alan bazı haberler şöyleydi:

1. "İran'da hazırlanan ve silahlanan İran aşiretlerinden Halikanlı Halit Ağa 100 kadar adamıyla hududumuza yığılmışlar ve Çıglı Köyü'ne yayılmışlardır. Mevkusan şayi olan

⁶⁰⁸ Çete, "Türkiye İran ...", s.72.

⁶⁰⁹ "Şarkta çapulcuların tenkili devam ediyor. Haydutlar mahsur bir haldedirler; İran toprağında teslim ve teçhiz edilerek şark hududumuzdaki köylere tecavüze kalkışan bazı eşkiya çetelerinin tenkiline başlandığını, hükümetin şarkta bu ikide bir tekabül eden bu kabil hadiselerine sureti katiyede set çakmak için gayet şiddetli ve cezri tedbirler aldığını yazmıştık..." Milliyet, 3 Temmuz 1930.

havadise göre İran tarafından şakilere açıktan açığa yardım edilmekte ve eşkıyanın erzakı Harku'dan temin edilmektedir.”⁶¹⁰

2. “Çapulcular İran'dan silah, cephane, erzak, vesaire alıyorlar. Maktü Kasabası şakilerin üss'ül-harekesini teşkil ediyor.”⁶¹¹

3. “İran'ın Çağırşan Aşireti'nden 60 kişilik bir kafilenin Çaşık, Cisan ve İranganiç köylerine tecavüze yeltenmiş, gördükleri şiddetli mukavemet karşısında muvaffakiyetsizliğe uğrayarak Hoşap'ın Kanisipi Köyü'ne başvurarak oradaki hayvanları alıp İran'a savuşmuşlar. Resmi memurları isyancılara her surette yardım etmektedir. Hatta bu yaz İran aşiretlerinin Türkiye'ye saldırmaları İranlı memurların bu aşiret liderleriyle görüşmeleriyle başlamıştır. Haber şöyle; “Ezcümle, Anadolu Ajansının verdiği malumata göre, eşkıyanın ilk hareketleri başlarken 10 Haziranda Hasan Han Tebriz'den Kalevi'ye gitmiş maktul Kör Hüseyin Paşa'nın damadı Yusuf Aptal ve Hüseyin oğlu Boho ile görüşerek çeteleri faaliyete getirmiş ve Huy tarikile Tebriz'e dönmüştür. O zaman Yusuf Aptal'a erzak, para ve Dikmal'deki Kazaklara silah verilmiş, merkuma Hanlık tevdi edilmiştir.”⁶¹²

Türk basınında bu haberler yer alırken ordumuzun Ağrı ve civarında isyancılarla olan amansız mücadelesi devam etmekteydi. Yapılan başarılı manevralar isyancıların İran'a kaçması ya da İran'da toparlanmasıyla tam anlamıyla başarıya ulaşamıyordu. Bu olanlara seyirci kalan İran Hükümeti ise Ankara'da bulunan maslahatgüzarı Mehmet Sait Han'ın basına yaptığı açıklama da olayların merkezinden ve sorumluluktan kaçmaya yönelikti. Mehmet Sait Han açıklamasında;

“...Tahran'da asilerin İran'dan geldikleri hakkındaki malumat tetkik edilmektedir. Ancak tetkikat neticesinde hüküm vermek kabil olacaktır. Yalnız şunu söyleyeyim ki, ben şahsen Türkiye aleyhindeki herhangi bir hareketin İran'da yer bulacağına katiyen ihtimal vermem. Bizim iyi komşuluk münasebetimiz hiçbir şeye benzemez.”⁶¹³ diyerek İran'ın isyancılara yardımda bulunduğu ihtimal bile vermiyordu.

⁶¹⁰ “İran hükümeti şakilere açıkça müzaheretmi ediyor?” **Milliyet**, 4 Temmuz 1930.

⁶¹¹ “Çapulcu aşiretleri İran hükümeti teslim ediyor” **Milliyet**, 5 Temmuz 1930.

⁶¹² “Şakiler yer yer tenkil ediliyor; İran tarafında neler oluyor?” **Cumhuriyet**, 12 Temmuz 1930.

⁶¹³ **Cumhuriyet**, 1 Temmuz 1930.

Artık askerî harekâtın yanında politik bir takım adımların da atılması gerekiyordu. Bu bağlamda ilk adım Türk tarafından geldi. İran hükümetine verilen nota basına şu şekilde yansımıştı:

“İran hükümetinin eşkıyaya erzak ve silah vermek sureti ile açıktan açığa yapmaktan çekinmediği yardım keyfiyeti lâyikile tespit edilmiş ve Türk efkâr-ı umûmiyesinin en geniş manası ile duyduğu infial ve asabiyete tercüman olan hükümetimiz Tahran hükümetine oradaki sefirimiz Memduh Şevket Bey vasıtası ile bir nota tevdi etmiştir.”⁶¹⁴

Bu notanın arkasından İran’a iki nota daha verilmiştir. Türkiye İran ilişkilerinin oldukça gergin bir döneme girdiğini fırsat bilen bazı İngiliz gazetelerinde Türkiye’nin İran’a savaş ilan ettiği şeklinde bazı asılsız haberler bile çıkmıştır⁶¹⁵.

İran verilen son notaya 11 Ağustos 1930 ‘da cevap vermişti. İran hükümeti, cevabında; müşterek askerî harekâtı kabul etmediğini, fakat işbirliğine hazır olduğunu bildirdi. Bunun üzerine Türk tarafı, gerektiğinde eşkıya takibi amacıyla İran topraklarına bulunan Küçük Ağrı’nın bir bölümü ile Aybey Dağı’nda harekât yapabileceğini İran’a ilettili. Ayrıca Türk topraklarından İran’a bir tehdit olması durumunda İran’ın da Türk topraklarında takip harekâtı yapabilmesine izin vereceğini de açıkladı. Hatta Türkiye bu konuda İran’a yardım etmeye hazır olduğunu bile ilettili.⁶¹⁶

Memduh Şevket Bey’in İran Büyükelçisi olarak atanmasının ardından Rıza Han yönetimindeki İran ile oldukça iyi ilişkiler kurulmuştu. Öyleki Rıza Han daha ilk ayrıntılı görüşmesinde Memduh Şevket Bey ile Türkçe konuşmuş ve Mustafa Kemal’e olan hayranlığını dile getirmişti.⁶¹⁷ Fakat İran ile olan siyasi ilişkilerimizin isyanlar boyunca kötüye gitmesi Tahran büyükelçimiz Memduh Şevket Bey’in durumunun da sorgulanmasına sebep olmuştu. Nitekim Memduh Şevket Bey 29 Temmuz 1930’da Dışişleri Bakanlığı’na göndermiş olduğu telgraf ile istifa gerekçesini beyan etmiştir:

⁶¹⁴“İran hükümetine bir nota verdik; bizim sureti hususiyede aldığımız mahumata göre İran hükümetinin eşkıyaya erzak ve silah vermek sureti ile açıktan açığa yapmaktan çekinmediği yardım keyfiyeti lâyikile tespit edilmiş ve Türk efkâr-ı umûmiyesinin en geniş manası ile duyduğu infial ve asabiyete tercüman olan hükümetimiz Tahran hükümetine oradaki sefirimiz Memduh Şevket Bey vasıtası ile bir nota tevdi etmiştir.” **Cumhuriyet**, 5 Temmuz 1930.

⁶¹⁵ **Vakit**, 13 Ağustos 1930.

⁶¹⁶ **Vakit**, 13 Ağustos 1930.

⁶¹⁷ Memduh Şevket Esendal, **Tahran Anıları ve Düşsel Yazılar**, Ankara, 1999, s.11; İsmail Çetişli, **Memduh Şevket Esendal**, Ankara, 1991, s.11-17.

“Hükümetimiz siyasetinde ihtiyar ettiğim tarzın İran’da anlaşılmasından son günlerde istenilmeyen vaziyetler husule gelmekte olduğunu görerek Tahran Büyükelçiliği’nden çekilmeyi doğru ve lüzumlu buluyorum. Şimdiye kadar hakkımda gösterilen itimada arzı şükran ile istifamın kabulüne müsaade ve delaleti devletlerini rica ederim”⁶¹⁸

2 Ağustos 1930 ‘da Dışişleri Bakanlığınca Memduh Bey’in istifasının kabul edildiği ve halefi gelinceye kadar Tahran’ı terk etmemesi gerektiği bildirilir. Memduh Bey’in yerine, Sofya Büyükelçiliğinden Varşova’ya atanan Hüsrev Bey atanır.⁶¹⁹ Bu atamanın arkasında Atatürk’ün Hüsrev Bey’e olan güveni yatmaktadır. Hüsrev Bey, 24 Temmuz 1930’da Yalova’da bulunan Mustafa Kemal’le bir görüşme yaptı. Bu görüşmede Mustafa Kemal şunları söyledi: “...Müşterek hudutlar üzerinde tezahür eden hadiseler beni Rıza Han hakkında asla şüpheyi düşürecek mahiyette değildir; zira hatırlarım ki Pehlevi Hz. bu gibi meselelerin müşterek faaliyetlerimizle bertaraf edilmesinde kuvvetlerimizi teşrik edebileceğimizi de kabul eden samimi dostluk eserleri mahiyetinde sözler söylemiştir. Zatiâliniz de, benim ilk inkılâp ve müşkülât arkadaşım olmak itibarıyla, bu nazik vazifenizi muvaffakiyetle ifa edeceksiniz; buna emniyetim vardır.”⁶²⁰

Ayrıca Memduh Bey’in istifasının nedenini araştıran İngiltere’nin Tahran Büyükelçisi Clive; Memduh Bey’in Türk basınında İran’a yönelik çıkan haberlerden dolayı baskı altında olduğunu ve Türkiye ile İran arasında sınır düzeltme konusunda Hükümet ile ters düştüğünü Londra’ya rapor etmişti.⁶²¹

Hüsrev Bey, göreve başladığı günden itibaren oldukça yoğun bir tempoda çalışmalarına başlamıştır. Kısa bir süre içinde sınır tadilatı görüşmeleri başlamış ve karşılıklı fikir alışverişinden sonra karar aşamasına gelinek sınır düzeltme çalışmaları hakkında son durumu Ankara’ya haber vermek ve son bir defa daha Ankara’nın –Atatürk’ün- fikrini almayı uygun gören Hüsrev Bey Ekim 1931’de Ankara’ya gelmiştir. Sınır hakkındaki gelişmeleri Mustafa Kemal Paşa’ya anlattıktan sonra, Tahran’a Dışişleri Bakanı Tefvik Rüştü Bey ile birlikte dönmeyi ve bu durumun sınır konusunda Türkiye’nin ne kadar ciddi olduğunu ortaya koyması

⁶¹⁸ Şimşir, *Kürtçülük*, s.338.

⁶¹⁹ “Tahran sefiri değişti; Tahran elçiliğine Hüsrev Bey tayin edilmiştir. Tahran sefiri Memduh Şevket Bey’in yerine Sofya sefiri Hüsrev Bey tayin edilmiştir. Hüsrev Bey bugün Ankara’ya gelecek birkaç güne kadar da mahalli memuriyetine gidecektir.” *Milliyet*, 24 Temmuz 1930

⁶²⁰ Hüsrev Gerede, *Siyasi Hatıralarım I*, İstanbul, 1952, s.16

⁶²¹ Şimşir, *Kürtçülük*, s.340.

açısından önem arz edeceğini Mustafa Kemal'e iletmiştir. Hüsrev Bey'in bu konudaki fikrine katılan Mustafa Kemal Paşa, Tevfik Rüştü Bey'e İran'a gitmesi için hazırlanmasını söylemiştir.⁶²²

17 Ocak 1932'de İran ile sınır düzeltmesi konusunda başlayan görüşmeler Şah Rıza Pehlevi'nin de sağduyusuyla çözüme kavuşturulmuş olup 23 Ocak 1932'de Türk İran Sınır Güvenliği Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Ağrı Dağı'nın tamamı Türkiye sınırları içerisinde kalırken İran'a Van'ın Kotur bölgesindeki tarımsal bir arazi verilmiştir. 23 Ocak 1932 tarihli sınır Antlaşmasındaki sınır hattının tayini hakkındaki maddeye göre Türkiye-İran sınırı Aras ile Karasu nehirlerinin birleştiği bir numaralı sınır tasından başlayarak, Dalanpir Dağı'nın en yüksek yerinden geçtikten sonra Türk-İrak sınırındaki 99 numaralı sınır taşına bağlanmakta idi.⁶²³

2- İngiltere'nin İsyana Etkileri

İngiliz Yüzbaşı Motfoltre ve İngiltere'nin Irak Fevkalade Komiser Muavini Edmonds'un Hoybun Cemiyeti'nin kuruluşu sırasında aktif olarak rol aldıkları konusuna daha önce değinmiştik. Şeyh Said İsyanı sonrasında beklediğini elde edemeyen İngilizler, Türkiye'nin doğu bölgesindeki faaliyetlerine Kürtçülük olgusu altında sürdürmeye devam etmiş fakat Türkiye'yi karşısına almaktan çekinmiştir. Bu iş için Hoybun Cemiyeti mensuplarını kullanmayı daha uygun görmüştür.

Hoybuncular, Irak ve Suriye'ye ve onların koruyuculuklarını üstlenen İngiltere, Fransa ve İran devletine karşı "dostane" bir tutum içerisinde olacaklarını belirttiler. Ayrıca örgüt, Ermenilerin uluslar arası siyasal etkinliklerinden yararlanmak istediğinden onlarla ilişki kurmaya da yöneldi.⁶²⁴ Nitekim Türkiye'den kaçan bölücüler sığındıkları Irak ve Suriye'de rahat ettiler. Bunun sebebi ise bu bölücülerin İngilizler ve Fransızlar tarafından politikalarının bir parçası olmasından dolayı sevimeleridir.⁶²⁵

⁶²² Çete, "Türkiye İran", s.98.

⁶²³ Çete, "Türkiye İran", s.99.

⁶²⁴ M. Kalman, Belge, Tanık ve Yaşayanlarıyla, s.35.

⁶²⁵ M. Kalman, Belge, Tanık ve Yaşayanlarıyla, s.36.

İngiltere'nin Ortadoğu ve Anadolu üzerindeki politikalarını bu bölgelere göndermiş olduğu ajan ve misyonerlerle yaymaya çalıştığını daha önce vurgulamıştık. İşte bu isimlerin başında gelen isim meşhur İngiliz casusu Lawrence'dır.

Lawrence, Şeyh Sait İsyanı'nın benzerini bir ayaklanmayı Ağrı'da çıkarmayı planladığı yönünde iddialar da mevcuttur. Fransa'da yayımlanan Sömürge Birlikleri gazetesinin haberine göre; Fransızların Suriye ve Lübnan'da Arap milliyetçilerine karşı kullandıkları Kürtler Lawrence tarafından İngilizler adına silahlandırılmıştı⁶²⁶.

Lawrence'ın görevi Kürt Teali Cemiyeti ile Vilayet-i Sitte gibi bölücü cemiyetleri canlandırarak Doğu Anadolu'da silahlı bir ayaklanma çıkarmaktı. Akşam gazetesi, isyanın sebebini konu alan 9 Temmuz 1930 tarihli haberinde: "Hadise hariçte hazırlanmış bazı gizli ve siyasi teşebbüslerin neticesidir. Geçen sene son baharında İngiliz casus Lawrence'nin cenup hududumuza gelmiş olduğu hakkında Avrupa gazetelerinde intişar eden rivayetlerin de doğru olduğu anlaşılmaktadır. Bu gelişin bir davet neticesi olması da muhtemel görünüyor" yazmaktaydı⁶²⁷. 10 Temmuz 1930 gününe ait Cumhuriyet gazetesi ise "Maruf İngiliz casusu Lavrens'in geçen sene Irak ve İran hudutları üzerinde görüldüğü yazılmıştı. Şimdiki hadiseler bu şeytan ruhlu adamın hakikaten oralarda gezdiğini ispat ediyor..."demektedir⁶²⁸. Ayrıca Lawrence'nin Bağdat'ta yaşadığı, buradaki İngiliz temsilciliği ile yakın ilişkileri olduğu ve yaralı olan Kürt isyancılara yardım ettiği de tespit edilmiştir⁶²⁹. Diğer yandan Lawrence'ın Türkçe, Kırmıncıca ve Arapçayı çok iyi konuşup, Müslümanlar gibi namazını kılıp halkı kendisine bağlayarak onlar üzerinde bir otorite oluşturmuştur.

Türk basınında Lawrence ile ilgili yer alan haberler, İngiltere'nin Tahran Büyükelçisi Sir R. Clive ile İran Adalet Bakanı ve arasındaki Temmuz 1930'daki bir görüşmeye de yansımıştır. İranlı Bakan; "Irak'taki İngiliz görevlilerin, bağımsız Kürdistan fikrine sıcak baktıkları ve bu hareketin önderine, Şeyh Mahmud'a yakınlık gösterildiği beyan etmiş, Türk basınında çıkan Albay Lawrence'ın bölgede olduğuna dair haberlerin benzerlerinin Irak yerel basınında da yer aldığını söylemişti. Bunun üzerine İngiliz Büyükelçi; Albay Lawrence'ın Ön Asya ve Orta

⁶²⁶ Komitern Belgelerinde Türkiye-3, Kaynak Yayınları, İstanbul 1994, s.53.

⁶²⁷ Akşam, 9 Temmuz 1930.

⁶²⁸ "Şarkta vaziyet Maruf İngiliz casusu Lavrens'in geçen sene Irak ve İran hudutları üzerinde görüldüğü yazılmıştı. Şimdiki hadiseler bu şeytan ruhlu adamın hakikaten oralarda gezdiğini ispat ediyor. Lavrens'in boşuna dolaşmayacağı, Hicaz'ı ve Afganistan'ı altüst eden bu casusun bir hareket hazırlamaya çalışacağı onu bilenlerce malumdur." Cumhuriyet, 10 Temmuz 1930.

⁶²⁹ Komitern Belgelerinde Türkiye, s.54.

Asya'nın değişik bölgelerinde faaliyetlerde bulunduğuna dair rivayetler duymaktan bıktığını, Iraktaki İngiliz görevlilerin Pan-Kürdizm hareketine sıcak baktığına ise inanmadığını söylemişti.⁶³⁰

Tahran'da bulunan İngiliz Askerî Ataşesi Yarbay Dodd Reuben adlı kişiyle yapmış olduğu görüşmeyi Büyükelçi Sir R. Clive'e 26 Haziran 1930 tarihinde rapor etmişti. Dodd bu raporunda "1914 yılında Ermenistan'da Savaş Bakanı olduğunu söyleyen Reuben'in, Ağrı isyancılara İran'dan ve İngiltere'den destek sağlamak için Tahran'a geldiğini, Kürtlerin bu ayaklanmaya birkaç yıldır hazırlandıklarını, Türk taarruzları karşısında mühimmata ihtiyaçları oldukları, Irak'taki İngiliz makamlarının gereken mühimmatı sağlamaları halinde kendisinin çok gizli yollardan bu mühimmatı Ağrı'daki isyancılara ulaştıracağını" belirtmişti⁶³¹.

İngiltere'nin uzun süreli politikalarının bir parçası olan bölgedeki istikrarsız durum ile isyanı ve İngiltere'nin bu isyandan beklentileri 11 Ekim 1930'da Almanya'da yayımlanan *Glarus Zeitung Gazetesinde* şu şekilde yer almıştı:

"...İsyanın gayesi... Türkiye'yi mukavemetsiz bırakıp İngiltere ile anlaşmaya sevk etmek..."

Ayrıca gazete; isyanın planlama aşamasını da şu şekilde aktarmıştı.

"...1. Kürtler İngiliz memurları tarafından teşvik ve para ile silah ile ümit ile teçhiz edildiler.

2. İngiliz hariciyesinin direktifleri mucibince hemen bütün İngiliz matbuatı Akvam Cemiyetinin müdahalesini istediler...

3. İngilizlerin Kürt harekâtından bekledikleri şu idi: Türkiye ile Rusya arasına bir "Eta tampon" sokarak Bolşevikleri tecrit etmek..."⁶³²

Gazete haberinden de anlaşılacağı gibi İngilizler Türkiye ile olan ilişkilerini normalleştirme yerine sinsi planlarla daha da karmaşık hale getirmek istemiştir.

⁶³⁰ İranlı Bakan; "Irak'taki İngiliz görevlilerin, bağımsız Kürdistan fikrine sıcak baktıkları ve bu hareketin önderine, Seyh Mahmud'a yakınlık gösterildiği duyumunu da almış. Türk basım kısa süre önce Albay Lawrence'in Kürdistan'da bulunduğunu yazmıştı. Sayın Bakan bu gibi söylentilerin Irak yerel basınında da yer aldığını duymuş. Bu konuyla ilgili olarak Bağdat'tan istihbarat alıp kendilerine bildirirsem bana müteşekkiri olacağını söyledi. Ben de kendilerine, Albay Lawrence'm Ön Asya ve Orta Asya'nun değişik bölgelerinde faaliyetlerde bulunduğuna dair rivayetler duymaktan bıktığımı, Iraktaki İngiliz görevlilerin Pan-Kürdizm hareketine sıcak baktığına ise inanmadığımı söyledim." F.O, 424/272, p. 110-111, No: 62, İngiltere'nin Tahran Büyükelçisi Sir R. Clive'den Bağdat Yüksek Komiseri Sir F. Humphrys'e yazı, aktaran: Şimşir, *İngiliz Belgelerinde*, s. 151.

⁶³¹ Ibid, s.184-186, No:59/1: Dodd'dan Clive'e rapor, 26.6.1930, aktaran Şimşir, *Kürtçülük*, s.330.

⁶³² Taşnak-Hoybun, s.36.

F- Hoybun Cemiyeti ve Ağrı İsyanlarında Oynadığı Roller

28 Temmuz 1930'da Ankara Hukuk Mektebinin diploma töreninde bir konuşma yapan Başbakan İsmet Paşa; dönemin en önemli hadisesi olan ve Ağrı bölgesinde meydana gelen isyana ilişkin açıklamalarda bulunmuştur. İsmet Paşa olayların yurt dışında kurulmuş suni cemiyetlerce planlanıp uygulandığını vurgulamıştı.⁶³³ İsmet Paşa'nın bu açıklaması şüphesiz akla ilk olarak Hoybun cemiyetini getirmekteydi.

Hoybun Cemiyeti 1927 yılında kuruldu. Ağrı İsyanı'nın 1926 yılında çıktığı göz önünde bulundurulursa Hoybun Cemiyeti'nin amacının Ağrı İsyanı'nı gerçekleştirmek olmadığı anlaşılacaktır. Fakat Cemiyetin kuruluş amacına araç olan Ağrı isyanı Hoybun Cemiyeti tarafından sahiplenilmiş ve tüm imkânları kullanılarak desteklenmiştir. 1928 yılındaki af kanununun hemen ardından Hoybun Cemiyeti tarafından yayımlanan; isyancıların af kanununa itimat etmemeleri konusundaki bildirisi bu cemiyetin isyanların merkezinde olduğunun bir göstergesidir. Gerçeklerden uzak olan ve bölge halkının Türkiye Cumhuriyet'ine olan bağlılığını kırmaya çalışan ve Mayıs 1928'de yayımlanan bildiri şu şekildeydi:

“Ey Kürtler, biliyorsunuz ki Türk Hükümeti Kürtler için son günlerde sözüm ona bir af çıkarmıştır. Bu affi çıkarmakta Türk Hükümeti'nin amacı, Türkiye sınırları dışında yaşayan Kürt milliyetçileriyle, halen dağlarda isyan halinde olan içerideki Kürtleri hile ile ele geçirmektir. “Hoybun” Kürt örgütü bu kritik dönemde Kürt ulusuna bu konuda uyarıda bulunmayı kutsal bir görev sayar.

Her şeyden önce şunu söyleyelim ki, Türklerin ilan ettikleri bu af, kesinlikle samimi ve gerçek bir af değildir. Türkler kendi kontrolleri dışında bulunmakta olan Kürtleri ülkeye getirerek tevkif etmek istiyor. Çünkü

1. Türk Hükümeti'nin içeride isyan halinde olan Kürtlere kuvvet yoluyla boyun eğdirme ümidi yoktur. Ülkenin dışında olan Kürtlerin ise Türk Hükümeti'nin sözüne güveni hiç yoktur. Geçen üç yıllık devre içinde Türk Hükümeti'nin güttüğü siyaset her ne kadar Kürt halkına çok pahalıya mal olduysa da bu siyaset aynı zamanda Türk devleti için daha da büyük zararlara ve zorluklara mal olmuştur. Bunun için Türk Hükümeti, Kürt isyancıları ve sınır dışındaki milliyetçi

⁶³³ “Son günlerde memlekette askeri harekâtı gerektiren bazı olaylar oldu. Biliyorsunuz, Van civarında huduttan geçen silahlı çetelerin baskısı ile kısmen bunların telkinine kapılarak, onların aymazlığına düşerek bazı köylerde siyasi ve gerici nitelikte ayaklanma görüldü.” Şimşir, **Kürtçülük**, s.322.

Kürtler sorununu kolay bir yolla çözümlenmeyi planlamaktadır. Bu çözüm yolu ise aştır. Şurası şüphesizdir ki, şayet bazı Kürtler bu affa inanıp teslim olurlarsa, mutlaka yok edileceklerdir.

2. Türkiye'de barış, kanun ve düzen mevcut değildir. Avrupa ve Amerika Türkiye'ye güvenmemekte, bu ülkelerin günlük basını devamlı olarak Türkiye içindeki kargaşalıklardan ve Mustafa Kemal idaresinden hoşnut olmayan Kürtlerin isyan halinde oluşlarından ve bu hareketlerinde haklı olduklarından belirtmektedir. Türkler, dünyaya Türkiye'nin barış içinde olduğunu göstermek ve Batı'nın güvenini kazanmak, onlardan ekonomik yardım koparabilmek umuduyla bu affı gerekli bulmaktadır. Kısacası bu af sadece Türklerin çıkarları göz önüne alınarak planlanmış ve Kürtleri yeni bir tuzağa düşürme amacını gütmektedir.

3. Ulusumuzun üç yıldır devam ettirdiği isyan ve gösterdiği kahramanlıkları sayesinde, bugün dünyanın her tarafında Kürtlerden bahsedilmekte, Türklerin canavarlıkları anlatılmakta ve bir Kürt halkının varlığı kabul edilmekte ve bu halkın özgürlüğünü amaçladığı kavranılmaktadır. Türkler bu sahte af ile bir Kürt sorununun olmadığını dünyaya inandırmak istemektedirler. Ve eğer dışarıda bulunan Kürtleri de geri getirebilirlerse, onları da yok edip artık dünya kamuoyunu, bir Kürdistan'ın var olmadığına inandıracaklardır.

4. Türkler, yabancı devletler tarafından gelebilecek hücumlardan korkmakta ve herhangi bir savaş olduğunda, Kürtlerin bu fırsatı kullanarak kendi bağımsızlıklarını ilan etmelerinden endişelenmekte ve bunun için de şimdiden Kürt gücünü boğmak istemektedir.

5. Hoybun örgütü, Türk Hükümeti için büyük bir endişe teşkil etmektedir. Türk Hükümetleri bundan önce de suikast ve hile yoluyla Kürt örgütlerini dağıttı. İşte şimdi de Hoybun'u dağıtmak istiyorlar. Hâlbuki bütün Kürt ulusu da kendi öz örgütü olan Hoybun' öncülüğünde bağımsızlığına kavuşma isteğindedir. Bu nedendir ki, Türk idaresinin en büyük arzusu Hoybun'u dağıtmaktır. Af çıkarılmasının gerçek nedeni işte budur. Fakat gerçekte Kürt Hoybun'a sadık kalacak ve Türk idarecilerinin riyakârlıklarına inanmayacaktır.

Affin katliamı hedef tutan amacını açıklamak için, korkunç bir gerçeği anlatalım. Biliyorsunuz ki, geçen kış çok sayıda Kürt sürgün edildi ve onların büyük bir kısmı yolda kırıldı. Şimdi yine kara kış ortasında -sözüm ona af uygulamak amacıyla- bu zavallıları eski yerlerine götürmek için yola çıkarmışlardır. Oysa onların çoğunluğu, Türk idarecilerinin çıkardığı sahte af nedeniyle yol boyunca kırılıp yok olacaktır.

6. Türk Hükümeti için her şeyden önce lider durumundaki kişiler önemlidir. Bundan dolayı bu kişileri aldatarak Kürt ulusunun "başını kesmek" istemektedir.

7. Harput, Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbekir, Urfa, Siverek ve Genç'ten sürgün edilmiş olan yüz binlerce Kürtten, bugün ancak birkaç yüz kişi hayatta kalabilmiştir.

Bütün banlardan görülüyor ki, Türk Hükümeti, Kürt ulusuna af bağışlamamakta, tam aksine o, af yoluyla diğer Kürtlere yapıldığı gibi isyan eden Kürtleri öldürmek ve dış ülkelere kaçmış olanlarla, lider durumunda olanları ele geçirmek istemektedir. Türk'ün affına inanılmamalıdır."⁶³⁴

Hoybun cemiyetinin fikir babalığını İngilizlerin yaptığı aşikârdır. Kürtlerin doğuda kendiliğinden harekete geçemeyeceğini anlayan İngilizler Ermenileri de işin içine sokarak oldukça sinsi bir plan yapmışlardı.

1926 yılında başlayan olaylar sırasında İhsan Nuri Hoybun Cemiyeti tarafında Ağrı İsyanı'nın sözde olağan üstü askerî komiseri olarak atanır.⁶³⁵ Eski bir asker olan İhsan Nuri bölgedeki isyan stratejisinin Hoybun merkezince belirlendiğini vurgulayarak bu stratejiyi şu şekilde açıklamaktaydı:⁶³⁶

"Hiç bir yerden destek ve yardım beklemeyen isyancılar; ellerinde yeterli silah olmadığı için başka yerleri ele geçirip isyanı daha da geniş bir alana yayamıyorlardı. Modern silahlarla donatılmış Türk ordusu karşısında onlardan ele geçirilecek tüfek ve cephane ile mücadelenin kolay olmayacağını iyi biliyorlardı. Bu nedenle bu anlamsız isyanı kaybetmeden önce Türk ordusuna zarar verecek çete savaşı ile bölgede Türkiye Cumhuriyetinin Kürtler üzerindeki nüfuzunu kırıp onlar arasında bağımsızlık düşüncesini hâkim hale getirerek toplu bir ayaklanma hazırlamaya çalışıyorlardı."

Hoybun cemiyetince oluşturulan bu strateji doğrultusunda çalışmalara başlayan İhsan Nuri Kürtlerin yaşadığı bölgelerde Hoybun teşkilatının oluşturulması ve toplu ayaklanmanın örgütlenmesi için Doğu Anadolu'da, hem devlete darbeler indirecek ve hem de örgütlenme çalışmalarını yapacak fedai grupları göndermiştir. Sayısı az bu grupların yaptığı eylemleri o bölgelerdeki teşkilatlar üstleniyorlardı.⁶³⁷

İhsan Nuri tarafından yönlendirilen bu grupların at, silah ve cephane yönünden oldukça sıkıntıları vardı. Bu grupların; Süphan Dağı eteklerinde koyun tüccarlarının sürülerine el

⁶³⁴ M. Kalman, Belge, Tanık ve Yaşayanlarıyla, s.69-72.

⁶³⁵ Alakom, Hoybun Örgütü ve Ağrı, s. 66.

⁶³⁶ İhsan Nuri, Ağrı Dağı İsyanı, s.54.

⁶³⁷ İhsan Nuri, Ağrı Dağı İsyanı, s.55.

koymaları, ayrıca Erzurum, Sarıkamış ve hatta Mardin taraflarında sabotajlar düzenlemeleri, bölgedeki halk arasında oldukça korku yaratmıştır⁶³⁸.

Ağrı İsyanı'nın başlamasından sonra ülke basını da bu isyanın kimler tarafından planlandığını başta Türkiye olmak üzere tüm dünya kamuoyuna açıklamaya çalışmıştır. Cumhuriyet gazetesi 6 Temmuz 1930 yılındaki baskısında Hoybun Cemiyeti'nin Ağrı'daki isyanla ilgili olduğu vurgulanarak, Şeyh Said'in oğlu ve arkadaşlarının yargılandığı davadaki bazı kişilerin Hoybun Cemiyeti'yle ilişkileri olduğu ortaya konulmaktadır. Bu haberin önemli bazı bölümleri şu şekildeydi:

“Hoybun Cemiyeti'nin Ağrı dağı hadisesile sıkı bir rabıtası olduğu anlaşılmaktadır

Şark vilâyetlerimizde «Şimalî Kürdistan Cemiyeti» namile gizli bir cemiyet teşkil etmekle maznun olarak Ankara Ağır ceza mahkemesinde muhakemeler cereyan eden Şeyh Said'in oğlu Selahattin ve rüfekasının davasına 8 Temmuz da devam edilecektir. Bu muhakeme celsesinde, Erzurum'dan davaları Ankara'ya nakledilen diğer maznunların da bulunması kuvvetle muhtemeldir. Erzurum'dan gelecek maznunlar şunlardır: Çabakçorum Azizan köyünden Talha oğlu Sadi ve arkadaşları Çaran, Şevki, Ömer, Ahmet oğlu Halit. Bunlar 17 Haziranda Erzurum'dan yola çıkarılmışlardır. Bunlara ait dava dosyası Ankara mahkemesine gelmiş bulunuyor. Maznunların da bugünlerde İstanbul tarihile Ankara'ya gönderilmelerine intizar edilmektedir. Erzurum'dan davaları nakledilen maznunlar Hoybun cemiyeti ile alâkadar kimselerdir. Muş mahkemesinde de aynı mevzu ile alâkadar bir dava rüyet edilmektedir. Bu davanın da Ankara'ya nakline mezkûr mahkemece karar verileceği zannolunmaktadır.”⁶³⁹

7 Temmuz 1930 tarihli Milliyet gazetesinin haberine göre ise Şeyh Said'in oğlu Selahattin'in teşkil etmeye çalıştığı yeni cemiyetin Hoybun Cemiyeti ile yakın ilişki içerisinde olduğunu yazıyordu. Ayrıca Selahattin kurmayı planladığı yeni cemiyetin merkez ve şubelerine ait mühürleri Kürtçe olarak hazırlatmıştı.⁶⁴⁰

⁶³⁸ M. Kalman, Belge, Tanık ve Yaşayanlarıyla, s.85.

⁶³⁹ Cumhuriyet, 6 Temmuz 1930.

⁶⁴⁰ “Şeyh Saidin oğlu Salâhatti'nin teşkiline teşebbüs ettiği cemiyetin ise bu Hobyon cemiyetinin bir istihalesi olduğu zannedilmektedir. Zaten mevcut malûmata göre Salâhattin Iraktan memleketine dönerken Halepte Cemil Paşa zadeler ve Refik Halitle görüşmüş onlardan bazı kimselere mektuplar getirmiştir. Salâhattin Erzurumda cemiyeti teşkil ederken gerek cemiyet merkezinin gerekse şubelerinin mühürlerini yaptırmıştır. Bu mühürlerdeki yazular Kürtçedir ve Erzurumda ehli hibre tarafından tercüme ettirilmiştir” Milliyet, 7 Temmuz 1930.

9 Temmuz 1930 tarihli gazeteler, Hoybun'un isyanla ilişkisini vurguladıktan sonra Muş, Elazığ ve diğer şark vilayetlerinde Hoybun'la ilişkili bazı kişilerin beyanname dağıtarken yakalandığını, bu beyannamelerde; Ağrı İsyanı'nın Hoybun tarafından çıkarıldığının ima edildiğini ve halkın soygunculuğa, dağlara çıkmaya davet edildiğini haber vermekteydiler:

"Hoybun cemiyetinin Şarkta bir kaç şubesi olduğu ve şeyh Said'in oğlu Salâhattin'in Erzurum'da teşkil etmek istediği (Şimalî Kürdistan Cemiyeti) ni bu şubelere istinaden kurmağa çalıştığı tesbit edilmiştir. Halep'te tabedilerek şemsiyeler içinde Muş'a gönderilen ve orada dağıtılırken ele geçirilen beyannamelerin pek sayanı dikkat muhteviyatı meyanında Ağrı dağı hâdisesinin hazırlandığına dair imalar vardır. Bu beyannamelerde, halkımız soygunculuğa, dağlara çıkmağa davet ediliyor ve kendilerine haricen yardım edileceği vadolunuyordu.

Muş'ta, bu beyannameleri dağıtmak teşebbüsünde bulunan mazmunlarında bu suretle Hoybun cemiyeti ile alâkalan tesbit edilmiş bulunmaktadır. Şark Vilâyetlerinde, meselâ Elâziz'de de takriben aynı mahiyette cürümle maznun bazı kimseler hakkında da takibat yapılmaktadır. Bütün bunlar yek -diğerine eklenince, bir taraftan haricen Ağrıdaki şakileri teçhiz ve teslih edilerek topraklarımıza sevk için hazırlanırken diğer taraftan da Şark Vilâyetlerimiz dâhilinde halkımızın kıyama teşvik ve tahrik olunduğu, büyük bir vuzuh ile nazarlarda canlanmaktadır. Bu müfsitler, halkımızın basireti ve hükümetimizin tedbirleri sayesinde, ki en geniş mikyasta vasıl olmak istedikleri gayelerinde dahilen esaslı bir muvaffakiyet temin edememişlerdir."

Yine Cumhuriyet gazetesi 10 Temmuz 1930'daki baskısında ülkemizin doğusunda yaşanan olayları şöyle değerlendirmektedir:⁶⁴¹

"Hoybun Cemiyetinin rolü

Halep'te müteşekkil bir (Hoybun) cemiyeti vardır. Riyasetini vaktile İstanbul'da bir kabine açan ve Kürt Teali Cemiyeti'nde çalışıp mütareke hudut haricine kaçan hainlerden doktor Şükrü Mehmet der'uhte etmiştir Kâtib-i umûmisi de, iki sene evvel Fransızlar tarafından Antakya Lisesi'ne muallim tayin edilen Salim Memduh isminde bir kürttür. Salim Memduh cemiyetin içtima günlerinde Halep'e giderek toplantılarına iştirak etmektedir. Cemiyet her hafta muntazam içtimalarla mukarrerat ittihaz ediyor ve hariçle, bilhassa Şark vilâyetlerimizle alâka ve irtibat

⁶⁴¹ Cumhuriyet, 10 Temmuz 1930.

tesisine çalışıyor. Muhakemeleri Ankara'da görülmekte olan Şeyh Said'in oğlu Salâhattin'in alâkası da mahkeme celselerindeki itira-fatile teyyiit ediyor.”

Ağrı İsyanı'nın öncü kadrosunun Hoybun tarafından yönlendirilmiş olması bu isyanın Hoybun'un katkılarıyla ve onun denetiminde geliştiğinin bir göstergesidir. Ağrı İsyanı sırasında mücadele eden öncü kadronun Hoybun dışında hareket ettiğini veya Hoybun ile bir ilişkisinin olmadığını düşünemeyiz.⁶⁴²

İhsan Nuri aracılığıyla Ağrı İsyanı'yla ilgilenmeye başlayan örgüt, aynı zamanda Türkiye'deki nüfuzlu Kürt ailelerini de kendine çekmektedir. İsyân bölgesinin emniyet ve asayişinden sorumlu olan Birinci Umûmî Müfettişlik raporlarına göre; Cemil Paşazade Ekrem, Kadri, Mehmet ve Bedri gizlice Halep'e geçmişler ve Mart 1929'da Hoybun üyesi olan Memduh Selim'in evinde bir toplantı yapmışlardı. Bu toplantıya Halep'te bulunan bazı Kürtler de katılmıştı.⁶⁴³ Cemil Paşazadelerin, Hoybun Cemiyeti'ni canlandırıp faaliyete geçirmek maksadıyla yanlarında yüklüce bir parayı da Halep'e götürdükleri tahmin edilmekteydi.⁶⁴⁴

Cemil Paşazâde Ekrem, Halep Konsolosu'na verdiği ifade de, Türkiye'de bazı isyan alametleri gördüğünü ve şayet kendisi Diyarbakır'a gelirse her zaman olduğu gibi yine Türkiye'nin kendisini Kürt isyanını tahrik etmiş olmakla itham edeceği korkusuyla Halep'e kaçtığını söylemişse de, Hoybun Cemiyeti'nin faaliyetlerinde bir hızlanma görülmüştür.⁶⁴⁵

Cemil Paşazâde Ekrem kendi beyanlarının aksine Hoybun Cemiyeti'nin Türkiye'ye karşı tüm faaliyetlerinde aktif olarak yer almıştır. Cemil Paşazade Ekrem, İngiliz ve Fransızların da kendilerine yardım edeceğini ileri sürerek; Siirt, Bitlis ve diğer illerdeki aşiret reislerine göndermeye çalıştığı evraklarda, aşiret reislerini isyana teşvik etmekteydi. Yine bu dönemde, güneyden kuzeye doğru silah kaçakçılığı yapıldığı ve silah satın alındığı bu silahların o

⁶⁴² Alakom, *Hoybun Örgütü ve Ağrı*, s.80.

⁶⁴³ “Cemil Paşa zade Ekrem Kadri Mehmet Bedri aileleri ile Halep'te Santral otelindedirler 22.3.1929 'da Hoybun azası Memduh Selim'in evinde bir içtima aktedmişlerdir. Halep'te bulunan bazı Kürtler bu içtimada hazır bulunmuşlardır efendim.” BCA, 030 10/ 113. 771. 1.

⁶⁴⁴ “ Cemil Paşa zadelerin Halep'e firarlarını mucip zahiri hiçbir sebebi yoktur. Amca zadeleri Ekrem Bey'in İstanbul'dan vüruduna kadar köylerinde ziraatla meşgul olup azami zeriyaı yapmakta idiler. Ekrem'in gelmesi üzerine Mehmet Bey iki yüz altın varidat getiren iki piriç tarlasını iki sene müddetle seksen altına kiraya vermesi, Ziraat ve Osmanlı bankalarından üç bin lira almaları firar kararını son günlerde vermelerine delildir. Halep'te Hoybun cemiyeti azalarıyla temasları ve içtima etmeleri bu cemiyeti canlandırarak faaliyete geçirmeye ve bir tesir yapmaya çalışacakları.” BCA, 030 10/ 113. 771. 4.

⁶⁴⁵ “ Hemşerisini İstanbul'da tedavi ettirip Diyarbakır'a avdet edeceği sırada arkadaşlarından aldığı mektuplarda Kürdistan'da bazı isyan alametleri gördüğünü ve şayet kendisi Diyarbakır'a gelirse her zaman olduğu gibi yine kerede Kürt isyanını tahrik etmiş olmakla ittihâm ve şüphe altında kalacağını....” BCA, 030 10/ 113. 771. 6.

dönemde, isyan halinde bulunan Ağrı bölgesindeki aşiretlere gönderildiği istihbarat raporlarından anlaşılmaktadır.⁶⁴⁶

Ağrı İsyanı sırasında, mühimmat ve malzeme yokluğu isyancıları çaresiz durumda bırakmaktaydı. Hiç bir yerden yardım alamadıklarını belirten İhsan Nuri isyancılara sadece Hoybun Cemiyeti'nin Tebriz'deki Taşnak üyeleri vasıtasıyla para yardımında bulunduğunu, bir defasında da 2 adet at alınarak isyancılara verildiğini belirtmektedir.⁶⁴⁷ Bu durumda bize isyancılar ve onların sözde lideri İhsan Nuri, Hoybun Cemiyeti ve Ermeni Taşnaklar arasında ne kadar anlamlı bir ilişki olduğunu göstermektedir.

Hoybun Cemiyeti isyancıları askerî eğitimden geçirip onları belli bir düzene sokmak istiyorlardı. Bunun için isyancılara örgüt tarafından aynı tip elbise dağıtılmıştır. Ayrıca isyancıların kum diye adlandırılan kenarsız şapkalarının önünde Küçük ve Büyük Ağrı Dağlarının sembolü olarak metal bir arma vardı. İsyancıların sözde liderlerinde ise Hoybun'un arması ve onun üstünde de kendi sözde rütbelerinin işareti vardı. Hoybun'un arması; bir tarafında buğday sümbülünün arasından bir hançer ve diğer tarafında ise divit uçlu bir kalem vardı. Üçü birbirine yapışık bir halde, hançerin kabzasından çıkan güneşin ışınları altına giriyordu.⁶⁴⁸

Hoybun, İngilizlerden sağladığı bir telsiz şebekesiyle bir matbaayı Ağrı Dağı'na göndererek İhsan Nuri'nin emrine verdi.⁶⁴⁹ Bu matbaa ile Ağrı Dağı'nda *Gaziya Velat* (Vatanın Çağrısı) adlı bir gazete çıkardı. Gazete bölge halkını hükümet aleyhine tahrik etti. Ayrıca Ağrı Dağı'nda isyancılar faaliyetlerini yürütürken, Hoybun Cemiyeti de, Van'da "*Agır Dibarine*" (Ağrı Ateş Yağdırıyor) başlıklı bir bülten çıkararak isyanın amaçlarını bölge halkına anlatmaya çalışıyordu.⁶⁵⁰

İhsan Nuri anılarında sürekli olarak Hoybun bölgelerinden bahsetmektedir. Bu bölgeler Türkiye Cumhuriyeti, Irak, İran ve Suriye'nin belli bölgelerini kapsamaktadır. Bu anlayış tıpkı günümüzde olduğu gibi terör örgütlerinin sadece ülkemiz için değil tüm bölge açısından bir tehdit oluşturduğunun bir göstergesidir. Aslında Hoybun Cemiyeti'ni öncesi ve sonrasıyla çok iyi analiz etmek bize günümüzü daha iyi anlama imkânı tanıyacaktır.

⁶⁴⁶ "Cenuptan şimale vasi mikiyasta silah kaçakçılığı yapıldığı ve külliyetli silah mübayaa olunduğu bildirilmektedir." BCA, 030 10/113. 771. 7.

⁶⁴⁷ İhsan Nuri, Ağrı Dağı İsyanı, s.130

⁶⁴⁸ İhsan Nuri, Ağrı Dağı İsyanı, s.53.

⁶⁴⁹ Bozdağ, Kürt İsyanları, s.76.

⁶⁵⁰ Çetiner, Sorunlarıyla Doğu ve Güneydoğu, s.207.

Ağrı İsyanı başarıyla bastırıldıktan sonra, Hoybun Cemiyeti yayın faaliyetleriyle bir süre daha varlığını korumuş ve özellikle amaçları doğrultusunda adımlar atmıştır. Cemiyet, Kürtçülük ülküsünü yaygınlaştırmak amacıyla 1930'da Kahire'de Fransızca olarak "La Question Kurde (Kürt Sorunu)" adlı bir mecmua yayınlamaya başlamış, Bakanlar Kurulu'nun 16.5.1931 tarihli kararnameyle bu mecmuanın Türkiye'ye sokulmasını yasaklamıştır.⁶⁵¹

Aynı şekilde, Cemiyetin yayınladığı; Türk Aff-ı Umûmisi Karşısında Kürtler, Türkiye Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Hazretlerine Mektup, Bir Ecnebi Nokta-i Nazarına Göre Kürt Meselesi ve Elkaziyetül Kürdiye adlı dört kitabın ülkeye girişi Bakanlar Kurulu'nun 01.08.1934 tarihli karamamesiyle yasaklanmıştır.⁶⁵²

G- Ağrı İsyanı'nın Liderleri

Ağrı İsyanı'nın hemen öncesinde İngilizlerin Musul planının bir parçası olarak dini motifli bir isyan olan Şeyh Sait İsyanı'ndan kaçabilen ve Kürt milliyetçiliği olgusunu sürdürmek isteyen bazı aşiret mensupları ağrı bölgesine geçmişlerdi. Şeyh Said ve bazı nüfuslu aşiret liderlerinin isyan sonrası hak ettikleri cezayı almalarının ardından Celali, Hasenen, Cibranlı ve Hayderen aşiretleri ileri gelenleri bir araya gelerek "Durum Muhakemesi" yapmışlardı.⁶⁵³ Amaçları Hükümetten uzakta ve onun etkisinden etkilenmeyecek daha doğrusu aşiretteki insanları medeniyetten ve gelişmişlikten uzakta tutmaktı. Böylelikle yüzyıllardır süre gelen nüfuzlarını kaybetmeyecekler, insanlarda cumhuriyetin erdemlerinden faydalanamayacak ve fertleşemeyeceklerdi. Fakat daha önce İngiliz oyununun bir parçası olan bu aşiretler, şimdide daha sağlam ve kapsamlı bir İngiliz-Ermeni oyununun parçası olacaklardı. Zaten Türkiye cumhuriyetine kin tutun bu aşiretleri şimdi de Hoybun adı verilen bir terör cemiyeti sahiplenecek ve onları yüzyıllardır beraber yaşadıkları insanların karşısına silahlandırarak dikecekti.

Başlangıçta Bro Heski Telli ve adamlarının Ağrı Dağı civarındaki eylemleri, siyasi bir amacı olmayan kişisel eylemler gibi ortaya çıksa da Hoybun Cemiyeti tarafından Ağrı'ya gönderilen İhsan Nuri'nin Ağrı Dağı civarına gelmesinden sonra isyan daha planlı amaçlı ve politize boyutlar kazanacaktır.

⁶⁵¹ BCA, 030 10 01 02/19. 30. 2.

⁶⁵² BCA, 030 10 01 02/47. 54. 16.

⁶⁵³ Bozdağ, Kürt İsyancıları, s.75.

İsyanda kendilerine sözde “ yüksek komiser, komutan, vali, kaymakam “ gibi bazı unvanlar alan, aslında birer isyancı ve hainden ibaret olduğu iyi bilinen bu kişilerin öne çıkanları şunlardır: Ayaklanmanın sözde askerî komutanı ve Hoybun yüksek komiseri İhsan Nuri, Biro Heski Tello (zaman zaman İbrahim Paşa diye de anılır), daha sonraları Halis Öztürk diye adlandırılan ve milletvekilliği de yapan Halis Bey, Hesananlı Ferzende Bey, Kör Hüseyin Paşa'nın oğulları Memo Bey, Nadir Bey, Seyithan, Alican, Reşoys Silo, Zahir Ağa gibi şahsiyetlerdi.⁶⁵⁴

1- İhsan Nuri (1893–1976)

Cıbrın aşiretinden ve aslen Bitlisli olan İhsan Nuri 1893 yılında Bitlis'te doğdu⁶⁵⁵. İlköğrenimini burada tamamladıktan sonra Erzincan Askerî Rüştiye'sine devam etti. 1910 yılında İstanbul'daki Harp Okulu'ndan mezun olup⁶⁵⁶ Mitralyöz Subayı⁶⁵⁷ olarak subaylık hayatına başladı.

İlk olarak Osmanlı ordusunun Arnavutluk İsyanı'nı bastırmasında görev alır. Ardından Yemen'de ve I.Dünya savaşının çıkmasıyla doğu cephesinde Erzurum bölgesinde görev yaptı⁶⁵⁸. Bu sırada Narman'da yaralandı. Erzurum, Rus ordularının eline geçmeden önce tedavisini gerçekleştirmek için geri bölgeye gönderildi. Ayrıca Bayazıt, Diyarbakır'a bağlı Beşiri, Silvan, Siirt gibi bölgelerde de çalıştı. Bu görevlerinden dolayı isyan bölgesini iyi tanıyordu.⁶⁵⁹

Birinci Dünya savaşı sonrasında, mütareke döneminde merkezi İstanbul'da bulunan “Kürdistan Teali Cemiyeti” ile ilişkiye girerek, bu komitenin sekreterliğini yürüttü.⁶⁶⁰ Bu cemiyetin yayın organı olan Jin dergisinde, “Wilson Prensipleri ve Kürtler” adlı bir yazısı yayımlanmıştır.

Cumhuriyetin ilanından sonra Erzurum'da illegal olarak Cıbranlı Halid Bey tarafından kurulan Kürt Özgürlük Komitesi'ne üye olmuştur.⁶⁶¹ Ayrıca bu örgüte Yüzbaşı İhsan Nuri,

⁶⁵⁴ Alakom, Hoybun Örgütü ve Ağrı, s.80.

⁶⁵⁵ İhsan Nuri, Ağrı Dağı İsyanı, s.7.

⁶⁵⁶ İhsan Nuri, Ağrı Dağı İsyanı, s.7.

⁶⁵⁷ Güven, “Doğu İsyanlarında...”, Dünya, 20 Mart 1953.

⁶⁵⁸ M. Kalman, Belge, Tanık ve Yaşayanlarıyla, s.49.

⁶⁵⁹ Karaca, Ağrı Eteklerinde İsyan, s.106.

⁶⁶⁰ M. Kalman, Belge, Tanık ve Yaşayanlarıyla, s.49.

⁶⁶¹ Karaca, Ağrı Eteklerinde İsyan, s.107.

Vanlı Rasim, Hurşit, Tevfik Cemil, Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey'in kardeşi Teğmen Rıza da üyeydiler.⁶⁶²

İhsan Nuri, 12 Eylül 1924'de Hakkâri yöresinde başlayan Nasturi ayaklanmasını bastırmakla görevlendirilen 18. Alay'da Piyade Bölük Komutanı idi. İsyanı bastırmaya bu alay görevlendirildi.

İhsan Nuri'nin Beytüşşebap'taki askerî kışlada 1924'de başlatmayı düşündüğü ilk isyan girişimi, yanlış anlaşılmalardan dolayı başarısız oldu. Kendisi ile beraber 350 civarında askeri de bu isyana karıştırmaya çalıştı fakat başarısızlık sonucunda, Mardinli Mülazım Tevfik Cemil ile beraber ülkeyi terk ettiler. Bu ayaklanmada İhsan Nuri ile birlikte yer alan Hertuşili Hurşid Bey, Mardinli Tevfik Cemil ve Vanlı Rasim Bey gibi diğer subaylar da onlarla birlikte, 1924 yılı sonunda önce Suriye, daha sonra da Irak'a geçtiler.⁶⁶³

İhsan Nuri ve arkadaşları 1925'de Irak'ta İngilizlerden siyasi sığınma talebinde bulundular.⁶⁶⁴ Bu ayaklanma, bölgedeki diğer aşiretlerin harekete geçmesine neden olmamış, cemiyetin elebaşları yakalanmıştır. Olayın sonrasında örgütün başına Şeyh Sait'in getirildiği ve Şeyh Said İsyanı'nın arkasında da bu örgütün olduğunu akla getirmektedir.⁶⁶⁵

İhsan Nuri'den faydalanabileceklerini düşünen İngilizler, Irak'ın kuzeyindeki Şengal bölgesinde bulunduğu dönemde Sıddık Kadri Paşa vasıtasıyla İhsan Nuri'ye birlikte çalışma teklifinde bulundular.⁶⁶⁶ İngiliz teklifini kabul etmeyen⁶⁶⁷ İhsan Nuri; ileride yine İngilizler tarafından her aşamada desteklenecek Hoybun cemiyetine hizmet etmekten kendini alıkoyamayacaktı.

Şeyh Sait ayaklanmasının hemen arifesinde Mart 1925'te adamlarıyla birlikte İran'a geçen İhsan Nuri, bu gelişme üzerine Türkiye'ye geri döner. Ağrı civarındaki yaşanan gelişmelerden sonra 1927 yılında yanındaki 20 kişilik silahlı grubuyla propaganda ve örgütlenmeyi başlatmak için Hoybun Cemiyeti'nin kararıyla yeniden bölgeye geldi.⁶⁶⁸

⁶⁶² Hıdır Göktaş, *Kürtler İsyan-Tenkil*, İstanbul 1991, s.53.

⁶⁶³ Alakom, *Hoybun Örgütü ve Ağrı*, s.81.

⁶⁶⁴ Hasan Hişyar Serdi, *Görüş ve Anılarım*, İstanbul 1994, s.182.

⁶⁶⁵ Serdi, *Görüş ve Anılarım*, s.184.

⁶⁶⁶ İhsan Nuri, *Ağrı Dağı İsyanı*, s.9.

⁶⁶⁷ M. Kalman, *Belge, Tanık ve Yaşayanlarıyla*, s.53.

⁶⁶⁸ İhsan Nuri, *Ağrı Dağı İsyanı*, s.9.

Hoybun tarafından Ağrı İsyanı'nın liderliğini yapmak amacıyla isyanın sözde başkomutanı olarak ilan edildi.⁶⁶⁹

İhsan Nuri'nin görev karşılığı Hoybun'dan ücret aldığı 20 Temmuz 1930 tarihindeki Cumhuriyet Gazetesine şöyle yansyordu: "Ağrı Dağı'ndaki asileri Yüzbaşı İhsan Nuri isminde bir hainin idare ettiği anlaşılmaktadır. İhsan Nuri, şakilerin Ağrı Dağı valisi namile çalışmakta ve üç mekanizma ağırlığında altın maaş almakta imiş."⁶⁷⁰

Birinci Ağrı harekâtının ardından fazlaca toparlanma imkânı bulamayan isyancıların daha düzenli hale getirilerek isyanın uzamasındaki en önemli kişi olan İhsan Nuri'dir. Olaylar geliştikçe, Özellikle İran'ın isyancılar karşısındaki umursamaz ve yardımsever tavırları isyancıları umutlandırmıştı. Aslında isyandan umduğunu bulamayan isyancıları biraz olsun moral seviyelerini yükseltmek amacıyla İhsan Nuri tarafından Ağrı'da sözde bir hükümet kurulmuştu. 1927'de kurulan BU sözde hükümette görev dağılımı şöyle gerçekleştirilmişti:

“İhsan Nuri: Ağrı Fevkalade Askerî Komiseri,
 Haso Bro Telli: Paşa rütbesinde Iğdır Valisi,
 Şeyh Abdülkadir: Şeyhülislam ve Garp Cephesi Komutanı,
 Timur Ağa: Ağrı Vilayeti Jandarma Umum Komutanı,
 Veli Bey: Korhan Kaymakamı ve Kumandanı,

Seyyid Abdülvahap: Dâhiliye Nazırı, Şeyh Zahir, Ferzende, Çulha muhtelif rütbede jandarma subayları; Kör Hüseyin Paşa'nın oğulları Nadir ve Mehmet, Ermeni İbrahim Şiko -bu adam eski bir Rus zabıtidir-, Karaköseli Kerem -aslen Ermenidir ve asıl adı Kigam'dır-, bunlar muhtelif rütbede subay olarak vazifelendirilmiş ve hepsi de Timur'un emrine verilmiştir.”⁶⁷¹

Ayrıca isyancılar, halktan şeker ve çeşitli ihtiyaç maddeleri almışlar, bunun karşılığında da halka belge ile Ağrı Dağı bölgesinden yakacak ihtiyacını temin etme izni vermişlerdir.⁶⁷²

İhsan Nuri, isyanın başarısız olmasından sonra İran'a kaçtı. Burada “Kürtlerin Asıllarının Tarihi” ve “Ağrı Dağı İsyanı” adlı kitapları yazdı. Özellikle Ağrı Dağı İsyanı adlı kitabındaki bilgiler mesnetsiz ve tamamen yanlıdır. 18 Mart 1976 'da trafik kazası geçiren İhsan Nuri 25 Mart 1976'da Tahran'da hayatını kaybetti.⁶⁷³

⁶⁶⁹ Alakom, Hoybun Örgütü ve Ağrı, s.80.

⁶⁷⁰ Cumhuriyet, 20 Temmuz 1930.

⁶⁷¹ Güven, “Doğu İsyanlarında...”, Dünya, 21-23 Mart 1953; İhsan Nuri, Ağrı Dağı İsyanı, s. 28.

⁶⁷² İhsan Nuri, Ağrı Dağı İsyanı, s. 28.

⁶⁷³ İhsan Nuri, Ağrı Dağı İsyanı, s.10.

2- Bro Heski Tello

İbrahim Ağa; aşiretler arasında Bro Heski Tello ismiyle tanınıyordu. Celâlî aşiretindedir. Ağrı İsyanının öncülerinden ve lider kadrosundaki isimlerden biridir. 1926 yılının Haziran ayında isyanı başlattığı öne sürülür. Bro Heski'nin isyancılara katılmasının sebebi; köyüne gelen askerlerin neden geldiğini bile öğrenmeden, sürgün edileceğinden korkması ve silahını alarak dağa çıkması ve isyancılara karışmasıdır.⁶⁷⁴

Mondros Mütarekesi'nin uygulanması aşamasında Erzurum bölgesinde Ermenilere karşı mücadele etmiştir. Bro Heski, daha sonra Ağrı'ya yerleşti. Ticaretle uğraşmaya başladı. Şeyh Said İsyanı'nın bastırılması sonrasında Şeyh Sait'in oğlu ve bazı aşiret liderleri İran'a gitmek istediklerinde, Celalli Aşireti reisi Kôr Hüseyin Paşa beraberinde Bro Heski Tello'nun da olduğu halde Şeyh Sait'in oğullarının takibine gönüllü katıldılar.⁶⁷⁵

Ağrı İsyanı'nın çıkmasının ardından Bro Heski'nin yanı sıra üç oğlu İlhami, Ömer ve Davut ile kardeşleri Ahmed Ağa ve Eyüp Bey de ayaklanmaya katıldılar.⁶⁷⁶ Bro Heski'nin isyancılara katılması, isyanın genişlemesine yol açtı. Zira Şeyh Said İsyanı'ndan geriye kalan bir takım eşkiya Bro Heski Tello'nun etrafında toplandılar. Başlangıçta Şeyh Sait İsyanı'nı desteklemeyen Bro Heski, daha sonra kendisinin öncü olacağı isyanda Şeyh Said İsyanı'na katılan isyancıları da kullanacaktı.

Ağrı isyanının sürekliliğinin arkasındaki isimlerinden biri olan Bro Heski Tello, Af Kanunu'ndan faydalanmayarak büyük bir hata yapmış ve sonrasında İran'a kaçmıştı. 1931 yılında İran toprakları üzerinde bulunan Makü Kenti'nde baş gösteren ayaklanma esnasında vurularak öldürüldü.⁶⁷⁷

⁶⁷⁴ İhsan Nuri, Ağrı Dağı İsyanı, s.22.

⁶⁷⁵ M. Kalman, Belge, Tanık ve Yaşayanlarıyla, s.24.

⁶⁷⁶ Alakom, Hoybun Örgütü ve Ağrı, s.84.

⁶⁷⁷ Alakom, Hoybun Örgütü ve Ağrı, s.86.

SONUÇ

Anadolu coğrafyası, tarihin en eski devirlerinden itibaren üzerinde çeşitli medeniyet ve kültürleri yaşatmış bir coğrafyadır. Bu coğrafyanın jeopolitik ve jeostratejik unsurlar dikkate alınarak, gerek dünya eksenli ve gerekse bölgesel olarak değerlendirilmesi gerektiğinde, her iki durumda da büyük bir önemi olduğu görülmektedir.

Anadolu, insanların rahat yaşaması için uygun olan bir iklim kuşağında bulunmaktadır. Her türlü ziraatın yapılabileceği alanların bulunmasının yanında, denizler ile dünyaya açılması ve önemli kara yollarının üzerinden geçtiği bu coğrafyaya hâkim olmak için bölgesel güçler sürekli olarak burayı ele geçirmek mücadelesi yapmışlardır. Bu mücadeleler doğal olarak Anadolu coğrafyasında yaşayan insanların zaman zaman huzursuz olmalarına sebep olmuş ve coğrafya siyasî tehdidi adeta davet etmiştir.

Bu bağlamda, Doğu ve Güneydoğu Anadolu coğrafyasının, Anadolu coğrafyası içerisinde ayrı bir önemi vardır. Anadolu'ya hâkim olmanın yolu Doğu ve Güneydoğu'ya hâkim olmaktan geçmektedir. Bu bölgeye tam olarak hâkim olamayan güçlerin Anadolu'da uzun ve kalıcı bir hâkimiyet tesis edemedikleri de tarihi bir gerçektir.

Jeopolitik ve jeostratejik öneminin yanında Doğu ve Güneydoğu Anadolu coğrafyasının bir diğer önemli özelliği, tarih boyunca üzerinde birçok din, dil ve kültüre mensup insan topluluklarını barındırmasıdır.

Anadolu coğrafyası; Asya, Avrupa ve Afrika'yı birbirine bağlayan önemli bir konuma sahiptir. Akdenize hâkim olması bakımından aynı zamanda Akdeniz'in bir parçasıdır. Karadeniz ile daha kuzey bölgelere bağlanma imkânı elde etmiş ve İstanbul ve Çanakkale boğazları ile jeostratejik önemi bir kat daha artmıştır. Anadolu'nun bu konumu, siyasî öneminin yanı sıra ekonomik bakımdan da oldukça önemlidir. Doğu-batı, kuzey-güney yönlerindeki ticaretin merkezi ve geçiş yeri Anadolu'dur. Bu sebeple Anadolu, sadece bölgesel hüviyetiyle değil, aynı zamanda bölge dışı çevresi ile de (Avrupa, Karadeniz'in kuzeyi, İran, Türkistan, Mısır, Hicaz gibi) ilişki içerisinde ve bu bölgeler arasındaki ilişki Anadolu vasıtasıyla sağlanmaktadır.

Anadolu kendi coğrafyası içinde yani bölgesel olarak da farklı bir öneme sahiptir. Özellikle Doğu Anadolu bölgesi Anadolu'nun birlik ve bütünlüğü bakımından daha fazla bir öneme sahiptir. Çünkü Türkler tarafından Anadolu'nun fethi Doğu Anadolu'dan başlamıştır. Doğu Anadolu'nun ele geçirilmesinden sonra Adalar Denizi'ne kadar Anadolu coğrafyası

üzerinde doğal bir engel bulunmamaktadır. Gerek Bizans Devleti zamanında gerekse Osmanlı Devleti zamanında Doğu Anadolu fethedilmeden veya birlik sağlamadan bölge devleti olma imkânın olmadığı müşahade edilmektedir. Osmanlı tarihi incelendiğinde, kuruluştan 1516 yılına kadar geçen 216 yıllık süre içerisinde mahalli bir devlet hüviyetinde kaldığı görülecektir. Yavuz Sultan Selim ve O'nu takiben Kanuni Sultan Süleyman'ın Doğu Anadolu'daki Diyarbakır, Harput, Van, Erzurum ve Bitlis gibi önemli merkezleri ele geçirmesinden sonra Anadolu sınırlarını aşan bir cihan devleti olabilmiştir.

Osmanlı Devleti kurulurken birçok ülkeyi ve milleti içine almıştı. Bu yapıya imparatorluklar, hükümetler, dukalıklar, prenslikler, beyliklerle bunların yıkılışından zarar görenlerin düşmanlıkları, kin ve garazları da katılmıştı. 1789 Fransız İhtilali ile doğan milliyetçilik fikri 1800'lü yıllarda Osmanlı Devleti tarafından da hissedilmeye başlanmıştı.

Büyük coğrafi keşifler, Rönesans ve Reform ile aydınlanmanın sağladığı maddî ve manevî güç, batılı devletleri yeni sömürgeler edinmeye ve bu arada üç kıtanın en önemli topraklarına hâkim olan Osmanlı Devleti üzerine yoğunlaşmaya yöneltiyordu.

Batılı büyük devletler geniş bir ham madde kaynağı ve büyük bir pazar potansiyeli olan Osmanlı Devleti'ni dünyanın başka yerlerinde yaptıkları gibi sömürgeleştirmeye çalışmışlardır. Batılıların bu gayretleri Şark Meselesi kavramının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Osmanlı Devleti topraklarının paylaşılmasını esasa bağlamak amacını güden bu politik terim, ilk olarak 1815'te toplanan Viyana Kongresi'nde gündeme getirildi ve resmîyet kazandı.

Milliyetçilik olgusunun etkisini hızla göstermesi oldukça geniş bir alana yayılmış olan Osmanlı Devleti içinde olumsuz bir etki yarattı. Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan yabancı milletler; 1829 yılında Yunanistan ile başlamak suretiyle, 1878'de Sırbistan, Romanya ve Karadağ, 1908'de Bulgaristan ve 1912'de Arnavutluk bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bu çözülme süreci içerisinde Fransa ve İngiltere, söylemlerinde Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne taraftar görünmelerine rağmen, iç ve dış işlerine karışmışlar ve Rusya tarafından yönlendirilen Hristiyan uyrukluları koruma girişimlerine ortak çıkmışlardır. Ayrıca milliyetçilik akımının tesiri Osmanlı Devleti'nin Müslüman azınlıkları olan Araplar arasında da bir bağımsızlık hareketi başlatmıştır. Böylece XIX'ncü yüzyılda Avrupa'da ve Orta Doğu'da gelişen milli bağımsızlık hareketleri, Osmanlı Devleti'nin yıkılmasına giden yolu açmıştır.

Osmanlı Devleti'ni parçalamaya yönelik olarak kışkırtılan toplumlar arasına Kürtler de eklenmeye çalışılmıştır. Bu amaçla Suriye, Irak, İran ve Anadolu'nun doğusunda yaşayan

toplumlara Kürt kimliği kazandırılması için çeşitli ilmî ve propaganda mahiyetinde çalışmalar yapılmıştır. Bölgede farklı sebeplerle menfaatleri bulunan XIX'ncü yüzyıl Avrupalı emperyalist devletleri ve Rusya'nın, bu toplumlara bölgede ayrı bir etnik unsur oldukları bilinci kazandırılarak, ayrı bir devlet kurdurma çabaları, Kürtçülük faaliyetlerinin temelini oluşturmuştur.

Rusya'nın yanı sıra başta İngiltere ve Fransa olmak üzere tüm batılı devletler Anadolu'ya gönderdikleri ajan ve misyonerleri aracılığı ile Kürtlerin nabzını tutmaya çalışmışlardır. Bunu takip eden aşamada ise Kürtlerin Ermenilerle yakınlaştırılarak örgütlenmesi hedeflenmiştir. İşte bunun bir sonucu olarak ta siyasî Kürtçülük faaliyetleri, ilk kez Mısır'da İngiltere'nin teşvikiyle orta çıkmıştır. 1898 yılında Mısır'da Mithat Bedirhan tarafından 'Kürdistan' isimli bir gazete çıkarılmaya başlanmış, daha sonraları bu gazete Avrupalı devletlerin desteği ile Cenevre ve Londra gibi yerlerde de yayın imkânı bulmuştur. Avrupalı emperyalist devletler, bu gazeteyi Ermeni ve Kürt toplumlarını etkilemek maksadıyla kendi politikaları doğrultusunda kullanmışlardır.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonraki süreçte İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kürtlere verilen bazı makam ve mevkileri geri alması Kürtlerin örgütlenmelerine hız vermiştir. Bunun başlıca sebebi ise; II. Abdülhamid döneminde bölgeye yönelik kurulan Hamidiye Alayları ile sosyal ve siyasi konumlarını güçlendiren aşiretlerin bu gücü kaybetmeleridir. Devletin yanında yer alan Kürtler özellikle İstanbul'da kurulan Kürt derneklerine ilgi göstermeye başlamışlardır. Programları farklılık gösteren bu derneklerin yöneticiliğini, daha önceden çeşitli makamlarda bulunmuş Kürt ileri gelenleri yapıyordu.

Feodal bir kadro içinde gelişen ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılma amacı gütmeyen bu Kürt dernekleşme hareketleri İttihatçıların Türkçülük politikasına karşı direnişinde göstergesi olarak görülebilir. Bu düşünce ile 1908 yılında İstanbul'da Kürt Teavvün ve Terakki Cemiyeti, 1912 yılında Kürt Hevi Cemiyeti, 1918 yılında Kahire'de Kürt İstiklâl Komitesi, 1919 yılında Kürt Tamim-i Maarif ve Neşriyat Cemiyeti, 1919 yılında Kürt Kadınları Teâli Cemiyeti, Erzurum'da Azadi Cemiyeti, 1927 yılında ise Lübnan'da Hoybun Cemiyeti kurulmuştur.

Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan Osmanlı sadece bağımsızlık mücadelesi yapan milletleri değil, aynı zamanda bu milletlerin mücadelesinden yararlanmak isteyen emperyalistleri de tahrik etti. Başlayan yağmada; dış devletlerin çıkarları, Rum, Ermeni, Kürt ve Arapların milliyetçilik akımları, sistem kargaşası içinde Şeriatçılar ve Hilafetçiler, derebeyi zorbalat,

aşiretler ve feodal aileler, şeyhler ve seyitler hepsi birden devreye girdiler. Hepsi Milli Mücadele sırasında Ankara'da kurulmakta olan yeni Türk devletinin hâkimiyetini engellemeye yöneldiler.

Sevr Antlaşması ile teorik olarak gerçekleştirilen paylaşımın fiiliyata dökülememesi, gerek Milli Mücadele sırasında, gerekse Cumhuriyet Türkiyesi'nde bu amaçlara yönelik olarak birtakım oyunların yeni şartlar ve şekillerle devam etmesine de vesile oldu. Bu unsurlar sürekli olarak kriz ortamlarından faydalanmak veya krizleri kendi menfaatleri doğrultusunda çözmek düşüncesiyle hareket ettiler. Türkiye'deki memnuniyetsizleri kışkırtarak isyan ettirmek veya ülkenin kendi şartları içinde oluşan potansiyelleri harekete geçirmek gibi yolları denediler.

Gerek Milli Mücadele döneminde, gerekse sonraki yıllarda yaşanan isyan olaylarının sebep-sonuç ilişkileri ve kapsamı yönünden değerlendirdiğimizde; bölücü zihniyetlerle dışarıdan destekli isyanlar, din faktörü ve aynı paralelde Halife ve Padişaha bağlılık ekseninde şeyhler ve tarikatların isyanları ile uzun yıllar süren otorite boşluğundan ve sosyal yapıdan kaynaklanan bölgesel isyanlar ön plana çıkmaktadır. 1924 yılında Nasturi isyanı ile başlayan ciddi süreç, 1925 yılında Musul meselesinin gündeme geldiği bir ortamda İngilizlerin kışkırtmaları ile dinsel temelde ortaya çıkan Şeyh Said isyanı Türkiye Cumhuriyeti için oldukça sıkıntı yaratmış fakat alınan askerî ve idarî tedbirler sayesinde isyan bastırılmıştı. Hükümet tarafından uygulanan olumlu politikalar bazı çevrelerce tam olarak algılanamamıştı. Özellikle Şeyh Said isyanında umduğunu bulamayan bölücüler bu kez Ağrı civarında toparlanmaya başlamışlardı. Bölgede eşkıyalık olaylarının artması ve Cumhuriyet rejiminin aşiret yapısının gölgesinde kalması, bölge halkının birey feodal yapıda bireyselleşememesi Ağrı isyanının çıkmasında en büyük etken olmuştur.

1926 yılının Mayıs ayında Ağrı Dağı mıntıkasında yaşayan İbrahim Ağa'nın köye gelen askerî birliklerle silahlı çatışmaya girmesiyle 1930 yılına kadar devam edecek süreç başlamıştır. Temeli İngiliz ve Ermeniler tarafından atılan Hoybun Cemiyeti ise eski bir subay olan İhsan Nuri'yi kendi temsilcisi olarak ilan ederek uzun zamandır beklediği fırsatı yakalamıştır.

Hoybun Cemiyeti Lübnan'ın Bihamdun kentinde, Kürt Milli Genel Kurultayı adı verilen toplantıda, Kürdistan Tealî Cemiyeti, Kürt Teşkilat-ı İçtimaiye Cemiyeti, Kürt Milli Fırkası ve Kürt Ulusal Birliği adlı örgütlerin temsilcilerinin katılımıyla 5 Ekim 1927'de kurulmuştur. Cemiyetin başkanlığına Vahan Papazyan, üyeliklere Celadet Ali, Şahinzade Mustafa, Süleymaniyeli Abdülkerim ve Memduh Selim seçilmişlerdi. Hoybun'un kurulma aşamasında İngiliz Yüzbaşı Moltfoltre ve Şey Said'in oğlu Ali Rıza'nın bulunması ve katkıları oldukça

düşündürücüdür. Cemiyetin faaliyet merkezi Halep, siyasi merkezi ise Taşnak Komitesinin etkisi altında Paris'te tesis edilmişti. Hoybun'un genel programı; öncelikle İran, Irak ve Suriye'deki Arap halkına ve onların himayecilerine karşı dostça bir tutum takınmak. Çevredeki büyük Kürt bölgelerinin barış ve refahını güvence altına almak, sonra da aynı kaderi paylaşan Ermeni ulusuyla dostluk kurarak Türkiye'ye karşı işbirliği yapmak, Ermenistan ve Kürdistan'ın bağımsızlıklarının, toprak bütünlüklerinin karşılıklı olarak kabul edilmesini de bir ilke olarak benimsemekti. Hoybun sözde Kürdistan'ı altı bölgeye ayırmıştı. Ağrı'yı merkez ve birinci bölge kabul etmiş, ikinci bölge Şeyh Barzan hududu, üçüncü bölge Haco Ağa'nın bölgesi, dördüncü bölge Barazi aşiretinin içindedir, beşinci bölge Sason bölgesi ve altıncı bölgeyi de Dersim olarak belirlemişti. Hoybun Cemiyeti tüzüğünde; cemiyetin amacının Türkiye'de ezilen Kürtlerin kurtarılarak müstakil bir Kürt devletinin kurulacağı açıkça dile getirilmiştir. Ayrıca Taşnak Cemiyetiyle de bir antlaşma imzalayarak Birleşik Ermenistan ile Kürdistan'ın kurulmasının ortak amaçları olduklarını karşılıklı olarak garanti altına almıştı.

Hoybun Cemiyeti, Amerika Birleşik Devletleri, Fransa, Suriye ve Mısır'da faaliyetlerde bulunarak Kürt kimliğine evrensel bir boyut kazandırmak istemişti. Hoybun Türkiye'deki en yoğun faaliyetlerini, 1926-1930 yılları arasında Ağrı merkezli Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde meydana gelen isyanlar sırasında sergilemiştir.

Ağrı isyanı bölgesel bir isyan niteliğinde gibi görünse de isyancılara yardım etmek ve isyan bölgesini genişletmek amacıyla güneyden itibaren birçok isyan daha planlanıp uygulamaya konulmak istenilmişse de alınan tedbirler sayesinde bölücülere imkân tanınmamıştır. Ağrı isyanını bastırmak için; 16 Mayıs -17 Haziran 1926, 13-20 Eylül 1927 ve son olarak 7-14 Eylül 1930 tarihlerinde üç askerî harekât yapılmıştır.

Bu isyanın uzun sürmesin de İran'ın da önemli rolü olmuştur. Gerek isyancılara sağladığı destek gerekse askerî harekâtlar sırasında sınır hattında gerekli tedbirleri almaması Türkiye İran ilişkilerini sıkıntılı bir döneme sürüklemiştir. Bu sıkıntılı süreç Atatürk'ün Hüsrev Gerede'yi Tahran'a atmasıyla yeni bir boyut kazanmış ve 1932 yılında iki ülke arasındaki sınır teşkil edilen heyetler marifetiyle tekrar belirlenmek suretiyle ilişkiler normalleşmiştir.

Osmanlı döneminde merkezi yönetim zaman zaman olağanüstü yetkilerle donattığı üst düzey memurlarını imparatorluk içinde değişik bölgelere devlet otoritesini sağlamak ve bazı ıslahatları gerçekleştirmek amacıyla geçici olarak göndermiştir.

1865-1866'da Güneydoğu Akdeniz bölgesindeki bazı aşiretlerinin devlete baş kaldırmaları üzerine bunların ıslah ve iskânları için Ahmet Cevdet Paşa ve Derviş Paşa olağanüstü yetkilerle Umûmî Müfettiş olarak bölgeye gönderildiler. Yine buna benzer bir uygulama 1895 yılında Doğu Anadolu'da, bozulan asayişin sağlamak için Müşir Şakir Paşa, "Anadolu Umûmî Müfettişi" sıfatıyla görevlendirildi. Rumeli'de bozulan asayişin temini maksadıyla, Rumeli Vilayet-i Selase III. Umûmî Müfettişliği'ne 1902 yılında Hüseyin Hilmi Paşa atandı. 1913 yılında ise Rusya'nın baskıları sonucu Doğu Anadolu bölgesinde iki Umûmî Müfettişlik kurulmuş; Van-Bitlis-Harpur ve Diyarbakır bölgesi genel müfettişliğine Norveçli Binbaşı Hoff, Trabzon-Erzurum ve Sivas bölgesi genel müfettişliğine de Hollandalı Doğu Hindistan sömürgeleri memurlarından Westenenk atanmıştır. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması üzerine uygulamaya geçilememiştir.

Milli Mücadelenin kazanılmasında sonra yurdun bazı kesimlerinde asayiş tam anlamıyla sağlanamamıştı. Hükümet Şeyh Said isyanı sonrasında bölgede uygulamaya koyduğu sıkıyönetimi 1927 Ekim'inde kaldırmayı planlamasına rağmen uygun şartlar sağlanamamıştı. Bölge bulunan illerin merkeze uzak olmaları, ulaşım imkânsızlıkları, idarî ve sosyal konular başta olmak üzere iktisadi yönden olumsuzluklar arasında kalmış olan bölgede, illerde hükümet işlerinin sağlıklı bir şekilde yürütülmesi amacıyla öncelikle emniyet ve asayişin bir bütün halinde değerlendirip güvenliğini sağlayacak ve bölgenin iktisaden kalkınmasında etkili olacak Umûmî Müfettişlik kurulmasına karar verildi. 25 Haziran 1927 tarih ve 1164 sayılı Umûmî Müfettişlik Teşkiline Dair Kanun 16 Haziran 1927'de Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe konuldu. 25 Aralık 1927 tarih ve 5977 sayılı kararname ile Elazığ, Urfa, Hakkâri, Bitlis, Diyarbakır, Siirt, Mardin ve Van illerini kapsamına alacak şekilde Birinci Umûmî Müfettişlik adı altında hukuki statü kazandı. Bakanlar Kurulu 31 Aralık 1927 tarihli kararnameyle Doğu ve Güneydoğu Anadolu vilayetlerinde faaliyete geçirilen bu Umûmî Müfettişliğe "Birinci Umûmî Müfettişlik" adını verdi. Umûmî Müfettişlik uygulaması ile III. Ordu Müfettişliğinin mülkî işlerine son verildi. 1930 yılına gelindiğinde Ağrı Dağı civarında asayişsizliklerin artması üzerine Karaköse (Ağrı) vilayeti de I. Umûmî Müfettişlik kapsamına alındı. Çalışma merkezi Diyarbakır ili olan Birinci Umûmî Müfettişliğe Diyarbakır Mebusluğundan 26.12.1927 tarihinde istifa eden Dr. İbrahim Tali Bey atandı. Askerî doktor olan İbrahim Tali Bey Ağrı isyanının bastırılması için oldukça uyumlu bir politika izlemiş geçte olsa bunun sonuçlarını elde etmiştir. Her yönden oldukça geri olan Umûmî Müfettişlik bölgesinde önceliği emniyet ve asayişin tesisine veren

Tali Bey, eğitim, bayındırlık ve kültür alanlarında oldukça faydalı çalışmalar yapmıştır. İbrahim Bey'den sonra sırası ile Hilmi Ergeneli, Abidin Özmen ve Avni Doğan Birinci Umûmî Müfettiş olarak görev yapmışlardır. Görev alan tüm Müfettişler asayişin sağlanması, silah toplama faaliyetleri ve kaçakçılıkla mücadele etmeyi kendilerine birinci öncelik olarak belirlemişlerdir.

Birinci Umûmî Müfettişliğin oldukça başarılı çalışmalarından cesaret alan hükümet 2, 3, 4, 5 nci Umûmî Müfettişliği de kurarak hayata geçirmesine rağmen, bu müessese Demokrat Partinin iktidara gelmesiyle hedef haline gelmiş ve siyasi bir çekişmenin sonucu olarak bu güzide teşkilat kaldırılmıştır.

Tarihte birçok medeniyete ev sahipliği yapan Anadolu, 1071 yılından itibaren Türklerin artık vazgeçemeyeceği bir vatan olmuştur. Bu eşsiz coğrafyada huzurlu olarak yaşamanın elbet bir bedeli olacaktır. Emperyalist devletlerin sürekli olarak ilgi odağı olan bu coğrafyada kalıcı olabilmek geleneksel bir devlet anlayışı gerektirir. Bu anlayışa sahip olan Türk Milleti Yüce Ata'sının "Yurtta Sulh Cihanda Sulh" sözü gereği emperyalist devletler tarafından istikrarsızlaştırılmak istenen bu coğrafyanın istikrar abidesi olacaktır.

EKLER

EK-1: Hoybun Cemyeti'nin Tüzüğü

EK-2: Umûmî Müfettişlik Kanun Layihası

EK-3: 17 Temmuz 1930 Tarihli Milliyet Gazetesi

EK-4: 22 Temmuz 1930 Tarihli Milliyet Gazetesi

EK-5: Dünya Gazetesi Tefrika

EK-6: Müfettişlik Asayiş Raporu

EK-7: Van'da Bir Hastanenin Yapılmasına Dair Müfettişlik Raporu

EKLER**Ek:1****Hoybun Cemiyeti'nin Tüzüğü****Maksat**

- 1.1927 senesi teşrinievvelinin beşinci günü inikat eden birinci Kürt Kongresinin karar ile Hoybun namı ile milli bir Kürt Cemiyeti teşekkül eylemiştir.
- 2.Cemiyetin maksadı, Türkiye boyunduruğu altında bulunan Kürdistan ve Kürtlerin tahlisi ve hududu tabiiye ve milliyesi dâhilinde bir Kürdistan devleti müstakillesinin teşkilidir.
- 3.Bu gayeye vusul için cemiyet bilumum Kürtleri etrafına toplayacak ve menafi mütekabile esasatı dairesinde her türlü anasır ile münasebata girişecektir.

Şeraiti Duhul

4.Kürt peymanı millisini ve işbu nizamname ahkâmını kabul ve mufadile amil olmağı taahhüt eden her Kürt Hoybun cemiyetine dâhil olabilir.

Her fert cemiyete hini duhulünde bir duhuliyeye verecek ve aylık bir taahhütte bulunacaktır.

5.Cemiyete dâhil olacak her fert berveçhi ati yemin ve selahiyettar bir heyet tarafından tahlif olunur. Resen teşkilat icrasına memur cemiyet murahhasları cemiyete ithal edecekleri kimselere işbu yemin suretini taahhütname şeklinde yazdırarak imza ettirirler.

"Cemiyetin itai emre selahiyettar bilumum eşhas ve heyetlerinden nerede ve ne zaman olursa olsun telakki edeceği bilcümle evâmiri hatta hayatım pahasına bila itiraz aynen ve harfiyen ifa edeceğime şimdiye kadar mensup bulunduğum cemiyetlerden ve şahsi içtihatlarımdan tamamen feragat ile maksadı millinin istihsal uğrunda münhasıran Hoybun Cemiyetinin içtihadını taşıyacağıma,

Elimde bulunan ve bulunacak olan bütün vesaiti ve teşkilatı bu cemiyetin emrine amade bulunduracağıma ve bu cemiyetin emrû muvafakati olmadıkça reyi hodumla ne cemiyet namına ne de şahsan hiçbir teşebbüste bulunmayacağıma,

Cemiyetin azası olmak itibarı ile umumen ve bana verilecek vazifeler itibarı ile hususen vakıf olacağım esrarı ifşa etmeyeceğime ve bu esrarın ifşası ve cemiyetin evâmirine her ne suretle olursa olsun âdemi inkiyadım halinde hakkımda tertip edilecek her türlü mücazata razı olacağıma ve

emr olunduğu halde işbu cezayı şahsım üzerinde bizzat icra edeceğime şeref ve namusum üzerine yemin ederim: Vallah Billah.

Teşkilat

6- Cemiyetin teşkilatı Merkez-i Umûmî, mıntika, şube ve Murahhaslıklara münkasımdır. Müteaddit şubât biliçtima bir mıntika teşkil ederler. Henüz mıntıkaya raptedilmemiş şubât doğrudan doğruya merkeze merbuttur.

7- Mıntikalar birer heyet vasıtasile idare olunur. Heyet azası miktarı mıntıkaya nazaran tebeddül eder. Her mıntika bir reisin tahtı riyasetinde olup mıntika reisi merkezce nasp ve tayin olunur.

8- Şubeler, şube heyetleri marifetiyle idare olunur. Heyet azası miktarı her şubeye nazaran tebeddül eder. Şube reisi mıntıkaca tayin ve keyfiyeti tayin merkezce tasdik olunur.

9- Mıntika ve şube heyetleri meyanından bir katip, bir muhasebeci, bir veznedar ve bir propaganda memuru intihap olunur. İşbu zevat uhdelere muhavvel vazâifi talimat-ı mahsusasına tevfikân icra ederler.

10- Murahhaslıklar cemiyetin fevkalade teşkilat uzuvlarıdır. Merkez-i Umûmî göreceği lüzum üzerine dâhilde ve memalik-i ecnebiyede Murahhaslıklar ihdas ve her Murahhaslığa bulunduğu mevkie nazaran talimatı hususiye gönderir.

Teşkilatı Askeriye ve Çeteler

11- Askerî teşkilat ve çete işleri, askerî kumandanın emri altında bulunur. Kumandan merkez-i Umûmîce intihap olunur. Erkan-ı harbiyesini bizzat intihap ve keyfiyeti intihabı merkez-i umûminin tasdikına arzeder.

12- Harekât-ı umûmiyenin vakti, tarzı icrası hakkındaki Umûmî askerî plan kumandan ve erkânı harbiyesi tarafından tertip ve merkez-i umûmîce tasdik olunur.

13- Mevzii hareketler ve çete faaliyetleri merkezi Umûmî tarafından irae olunacak esasât dâhilinde heyeti askeriyece tertip ve icra edilir.

14- Umûmî hareket zamanında merkez-i Umûmî, azasından veya askerî encümeninden bir zatı erkân-ı harbiye nezdinde komiser sıfatıyla bulundurulur.

15- Heyeti askeriye hali hazır ve istikbal hakkında peyderpey planlar tertip ile merkez-i umûminin tasvibine arz edecektir.

16- Askerî kumandan her türlü harekât ve istihbaratı günü gününe merkez-i umûmiye iblağ ile mükelleftir.

Propaganda

17- Propaganda her şekli surette icra olunur. Cemiyete dâhil her fert duhulü tarihinden itibaren Kürt istiklali lehine ve Türk mezalim ve cinayetini cihanı medeniyete iblağ etmek üzere propaganda yapmakla mükelleftir.

18- Propaganda şifahi ve tahriri olarak icra olunur. Şifahi propaganda: Türk mezalimi ve Kürt ihtilali hakkında tanzim olunacak kaside ve şarkılar hususi muganniler vasıtasile memleketin her tarafında tamim olunur. Hali hazır ve tarihen sebketmiş Türk mezaliminden mülhem olarak tertip edilecek küçük hikayeler seyyah dervişler ve sair kimseler marifeti ile aynı suretle Kürdistan'ın her tarafına neşredilir.

Tahriri propaganda: ihtilalcâyâne neşriyat, Kürt kahramanları menâkibi, mazi ve hali hazır Türk mezalimini mutasavver levha, kart ve albümler ve buna mümasil asar neşriyle icra olunur.

Propaganda sahasında konferanslar, gramofon, sinema ziyadar akisler ve her türlü vesaitten istifade edilecektir.

19- Cemiyetin merkez-i Umûmî emrinde olmak ve Kürtçe, Türkçe ve icabında Fransızca intişar etmek üzere organı bulunacaktır.

İnzibat ve Mücazat

20- Teşkilata dâhil her fert ettiği yemin veçhile cemiyetin her türlü evamirine inkıyat ve hakkında tertip olunacak mücazata bila muhalefet mutavaatla mükelleftir.

21- Teşkilat dâhilinde tamamı ile bir zaptı raptı asker-i caridir. Her fert mafevkinden alacağı emri bila itiraz icra ve ancak telakki etmiş olduğu emri cemiyet nizamatına muhalif olduğu takdirde bilahare derececi meratibe riayetle itirazatını mafevk makama arzedecektir.

22- Cemiyet nizamnamesi mahsusı ahkamına tevfikân bilcümle azasını tecziyeye selahiyettardır.

Merkez-i Umûmî

23- Merkez-i Umûmî cemiyet teşkilatının en yüksek heyet ve kuvvetidir. Merkez-i Umûmî kongrede takarrür eden şekil ve miktar azadan mürekkep olmak üzere teşekkül eder. Merkez-i Umûmî

bilcümle teşkilatın amiri yeganesidir. Merkez işbu teşkilatı lüzumuna göre tadil ve muhtelif heyetler merakizini tebdil ve vazifedar efradı nasp ve azle selahiyettardır.

24- Merkez-i Umûmî kongre tarafından ittihaz olunan mukarrerat esas olmak üzere faaliyette bulunur. Ancak mes'uliyeti deruhte ederek işbu mukarreratı tadil veya icrasını tehir edebilir.

25- Cemiyetin bilcümle varidatı Merkez-i Umûmîde toplanır ve Merkez-i Umûmî haricinde teşkilatın hiçbir şahıs ve heyeti hodbehot sarfiyata mezun değildir.

26- Merkez-i Umûmî bütün teşkilat sahasını münasip göreceği vesaitle mütemadi bir teftiş altında bulunduracaktır.

Kongre

27- Kongre senede bir defa ve Merkez-i Umûmî tarafından gösterilecek mevkide ve Birinci Kürt Kongresinde ittihaz olunan karara nazaran intihap olunacak azadan teşekkül eder.

28- Merkez-i Umûmî kongre huzurunda icraatı hakkında hesap verir.

Mevaddi Şetta

29- İşbu nizamname cemiyetin teşkilatı esasiesile teşkilat heyetlerinin mesaisi hakkında hudutu esasieyi tespit eylemekle iktifa etmiştir. Usulü mesai ve vazafin taksim ive hususatı saire hakkında nizamnamei dahiliden maada talimatnameler tanzim olunacaktır.

30- İkinci Kürt Kongresinin in'ikadına kadar işbu nizamname vebilahare tanzim olunacak bilumum nizamname ve talimatnamelerin tadiline Merkez-i Umûmî selahiyettardır.

31- Türkiye istilası altında bulunan Kürdistan'da yapılacak teşkilat ayrıca nazarı dikkate alınarak bu hususta icabı hale göre ahkam vazolunacaktır.

Merkez-i Umûmî kongreden almış olduğu selahiyete binaen Kürt peyman-ı millisini ve bazı kongre mukarreratını berveçhi zir neşreyler.

Peyman-ı Milli

Kürt milletinin selahiyettar mümessillerinden mürekkep ve onun emn-ü itimadını haiz Birinci Kürt Kongresi Kürt peymanı millisini berveçhi ati ilan eder:

1- Kürt milleti asırlardan beri sahibi olduğu topraklarda müteşekkil hudud-u tabiiye dahilinde milli, siyasi, iktisadi menafini temin edecek surette müstakil bir hükümet tesisini kat'iyen tahtı karara almıştır.

2- Kürt milleti, bu maksada matuf mesaisinde hemhudut millet ve devletlerin menafine tamamilen riayet edecek ve kendisile hem ırk ve hem baht ve hukuk-u milliyesine riayetkar olan diğer milletlerle menafi müteakabile dairesinde teşriki mesai eyleyecektir. Kürt milletinin mücadele cephesi Türkiye istilası altında bulunan Kürdistan'dır.

3- Kürt milleti, hukuku tarihiye ve irkiyesine istinat eden ve peymanın tahakkuku için mütemadiyen ve maddi ve manevi hiçbir fedakârlıktan çekinmeyerek mücadele edeceğine yemin eder.

Kongre Kararı Sureti

Birinci Kürt Kongresi; Kürt milletinin şimdiye kadar ika ettiği ihtilallerdeki muvaffakiyetsizliğin ve bir netice Kürt felaketlerinin sebebi şümüllü bir teşkilattan mahrumiyet olduğuna ve maksadı mukaddesi millide muvaffakiyet ancak dahili ve harçi mükemmel bir teşkilat ile en sıkı bir zaptı raptın vücuduna vabeste bulunduğuna kat'iyen kanidir. Bu kanaate istinaden kongre kendi intihapkerdesi olan Kürt Heyeti Merkeziyesinden Kürdistan istiklalini vücuda getirecek bir teşkilat nizamnamesi tanzimini talep eder. Bu nizamname bir gün Kürdistan hudutları dahilinde ve haricinde yaşayan her Kürdü içerisine alacak ve her Kürde Kürt gaye-i mukaddesesi uğrunda azami hizmeti gördürecek surette şümüllü ve esashı mevattan mürekkep olacaktır.

Nizamnamenin bilhassa atideki ahkâmı ihtiva etmesi kongrenin en başlı vesayasındandır.

1- Kürt Heyet-i Merkeziyesi, Kürt istiklaline müteallik bilcümle muamelat ve harekâtı idare ve takip eden yegane heyeti aliyedir. Bila istisna her Kürt bu heyeti aliyeye itaati mutlaka ile mükelleftir.

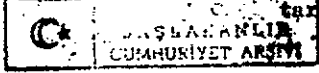
2- Komşu hükümetler ve düveli ecnebiye ile ve diğer milletlerle münasebat tesis ve idaresi hak ve salahiyeti yalnız mezkur heyet-i aliyeye münhasırdır.

3- Bütün Kürt kuvayi ihtilaliyesi heyet-i merkeziyenin emrine tabidir.

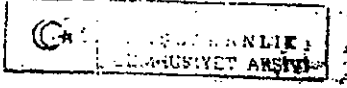
4- Kürdistan'ın istiklali mutlaka gayesine hıyanet ve Kürt menaf-i milliyesini başkalarının veya kendisinin menafi şahsiyetine alet etmek isteyen veyahut elinden gelen veya uhdesine tevdi edilen vazife-i milliyeyi ifadan istinkaf veya hini ifade hıyanet edenlere ceza tertip etmeğe ve vazife-i milliyesini hüsntü ifa ve fedakarlık ibraz edenlere mükafat vermeğe heyeti merkeziye selahiyettardır.

EK:2

Umumi Müfettişlik teşkiline dair olan 25. Ocak 1927
tarih ve 1164 sayılı kanuna müseyyel kanun
lâyhası

- Madde-1** Umumi müfettişler, mantakası dahilinde hükümetin vekili ve bütün vekillerin mümessilidir. Bu sıfatla başda valiler olmak üzere bütün memurlar kendisine karşı mes'ul ve gördükleri işlerden ve yaptıkları ısrardan isahat ve hesap vermeye mecburdurlar.
- Madde-2** Umumi müfettişlik mantakası içindeki vilâyetlerde valiler ile vekâletler arasındaki muhabere, tayin ve hesap işleri gibi hususlar müstesna olmak üzere, umumî müfettiş kanalıyla yapılır. Umumi müfettiş mantakası içindeki vilâyetlerin işlerine kanunların gösterdiği usule göre işlerin ne şekilde bitirilmesi münasip olacağı hakkında tavsiye ve emirlerde bulunur.
- Madde-3** Umumi müfettiş polis ve jandarma kıtaları gibi sabita ve silâhlı kuvvetleri ve mantakası içindeki asker kuvvetlerini lora kuvveti olarak kullanabilir.
- Madde-4** Umumi müfettiş mantakası içindeki kuvvetlerin kifayetsizliğini görürse Vilâyetler İdaresi Kanununun 29 inci maddesi ile valilere verilen salâhiyeti kullanır ve keyfiyeti Dahiliye Vekâletine bildirir. bu gibi ahvalde umumî müfettiş asker kıtalarından istediği vazifeleri müfettişlik mantakası içindeki en büyük askeri komutanına noktai nasar ve mutalemesiyle bildirir. Komutan aldığı vazifeyi yapmak için kıtalarını ve isabında kendi kuvvetleriyle birlikte hareket edecek olan jandarma kıtalarını askeri kaidelere göre tertip ve sevk ve idare eder.

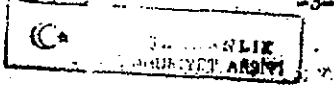
Madde-5 Umumi müfettiş hakimlere müteallik şikâyeti müstelzim ahval hakkında kanunî icapların yapılması için doğrudan doğruya Adliye Vekilliğine müracaat eder ve icabında davaların geri kalması sebebini müddeiumumilerden sorarak yine bu vekillige bildirir.

Madde-6 Umumi müfettiş muntakası içindeki mahkemelerden birinde rüyetini emniyet ve asayiş noktaî nazarından mahzurlu gördüğü herhangi bir dava hakkında kanunî mucibince nakil muamelesi ifasını temin için Adliye Vekilliğine müracaatta bulunur.

Madde-7 Umumi müfettiş muntakasının iktisadî, sabbî, içtimai, harsî, medenî ve umranî ihtiyacat ve hususatanın sûratle terakki ve tekâmülünü temin ve tatmin edecek esbap ve vesaili hazırlayarak bunun tatbikatını ve eyi bir tarafa idare ve idamesini müstemirren takip ve mürakabe eder.

Madde-8 Umumi müfettiş muntakası içindeki halkın iskân ve terfihleri ve köylülerin ve çiftçilerin erazi sahibi olmaları sebabını istikmal eder.

Madde-9 Umumi müfettişler muntakaları dahilindeki valilerle bütün memurların âmîri, umumî ve mahallî hükümet işlerinin nazım ve mürakibi sıfatile Memurin Kanunu hükümleri dairesinde hizmet ve memuriyetlerinde kalmasını asayişe mahzurlu gördüğü valilerle memurların ellerini işden çekdirebilir.

Madde-10 Umumi Müfettiş muntakası içindeki bütün müfettişleri, valiler, müdürler vesair memurlar gibi göstereceği kanunî istikametler dahilinde vazife ve faaliyete sevk eder.

Madde-11 Umumi müfettiş âmme emniyetini bozan, tehdit eden veya bu mahiyeti almağa başlayan ahval ve vakayı karşısında lüzum görürse, şumullü tehdit edeceği daireye münhasır kalmak şartıyla, Ürfî idare ilânına Dahiliye Vekâletinden ister.

Madde-12 Umumi Müfettiş idareî umumiyede âmriyet ve müfettiş hakkını haiz olduğu gibi mahallî idarelerde dahi nezaret ve mürakabe salâhiyetini haizdir. Valiler umumî meclis kararlarını tasdik ve iare etmesden evvel umumî müfettişin rey ve tasvibini alırlar. Umumi müfettiş belediyeler üzerindeki mürakabe hakkını münasip gördüğü tarafa kullanır. Umumi müfettiş bu kararları tasdik veya iade edebileceği gibi yolsuz ve noksan gördüğü vilâyet bütçelerini dahi tashih, tadil veya ikmal edilmek üzere ait olduğu vilâyetlere iade eder.

Madde-13 Umumi müfettiş vilâyetler arasında müştereken tesis ve idaresine lüzum gördüğü müessesat ve tesisat için tesis ve idare masraflarını varidatları nisbetinde vilâyetlere taksim ve tevzi ederek adî ve fevkalâde bütçelerine meclisi umumilerce idhal edilmek üzere valilere tebligatta bulunur. Bu müessesat ve tesisatın müşterek idare tarzı umumî müfettişin talimatı dairesinde tanzim edilir.

C.
BAŞVEKÂLET

Kararlar Müdürlüğü

Sayı:

MİLLÎ
HAKKİYET ARŞIVI

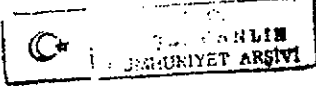
773

- Madde 14-** Umûî Müfettiğ asayiş hakkında hergün ve muntakası ahvali usumiyesi-
ne dair müğahede ve intibah ve yapılan icraat müticeleri hakkında her
üç ayda Başvekilliğe ve alakalı Vekilliklere bir rapor gönderir .
- Madde 15-** Umûî Müfettiğin bu salahiyetlerin istimalinden ve icraatından hükümet
merkezine karşı mesuldür .

(insibat işleri)

- Madde 16-** Umûî Müfettiğlik kadrosuna dahil memurlardan Başmüğavir ve Müğa-
virlerle memurin kanununun 63 üncü maddesinin son fıkrasında yazıla
olanlardan maddesinin insibati cesaya müstelsin hareketlerin vukuunda
Başmüğavir, Adliye Müğaviri ve Umûî Müfettiğ tarafından seçilecek
iki müğavirle bir müdürden teşekkül edecek komisyon Vekaletler inzi-
bat komisyonu yerine geçer .
- Madde 17-** Umûî Müfettiğ müfettiğlik teşkilâtına dahil memurlarla muntakası
içindeki Vilâyetler memurları hakkında Vali ve Vekillerin kanunen
hâiz oldukları salahiyetleri kullanılır .
- Madde 18-** Umûî Müfettiğlik kadrosuna dahil memurlardan vazifeli memuriyetleri
hasebile kammi takibat yapılmasını müstelsin fiil ve harekette bulu-
nurlar haklarında Umûî Müfettiğ tarafından müsasip görülecek terada
tahkikat yapılır .ve neticesine göre memurin zahakmet kammi tatbik
olunur .

T. C.
BAŞVEKALET
Kararlar Müdürlüğü
Sayı: -----

77-B
9-2

- Madde 19- Unvanî mütettiğlik kadrosuna dahil memurların lüzumu halinde işceleri Unvanî mütettiğin istegi üzerine tayinlerindeki usullere göre yapılır.
- Madde 20- Bu kararın negri tarihinden muteberdir .
- Madde 21- Bu kararın hükümlerini icraya İcra Vekilleri Heyeti memurdur .

Salih Paşa tenkil sahasına hareket etti.

Birinci tabiiyeden mahab...

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

Asker bir çok tararlarda... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

SEYRİSEFÂN

Merkez Anadol. Çamaş. Ağaç... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

TUZLA İÇMELERİ

İstanbul 8 den... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

TUZLA İÇMELERİ

Tecrübe ediniz! Mukayese ediniz!
Göreceksiniz ki:

FLI-TOKS

Tulumbalı, en ist. en idareli ve en sağlamdır.

FLI-TOKS

Tulumbalı asgari 3 sene teminatlıdır

Her yerde, her zaman hasratı dıgman (FLI - TOKS) istimal ediniz (FLI - TOKS) sinekleri, sivrisinekleri, tahatkuruları, pireleri ve sair muayy ve muzir hasaratı dakikada mahv ve yumurtalarını ve fertlerini izale eder. (FLI - TOKS) Güçlü ve Bihhi bir koku negreden yurdına maydır.

Arnavutköy'ünde

Tramvay oduşesinde kışır... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

İSKENDERİYE

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

Madanya postası

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

İzmir Postası

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

Adnan 20 inci Pazari

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

SADIK ZADE ARSLAN

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

ADAMI İKTİDAR, KUVVET ve GENÇLİK

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

KADIKÖY SÜBİZANIN

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

İktisat ve usulü defteri

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

Cafer Fahri Beyin

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

GIFFEL KİTAPHANESİ

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

İKZARINO ARDITI

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

MEVLU MEVLU BUNHAMATİ

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

ADAMI İKTİDAR, KUVVET ve GENÇLİK

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

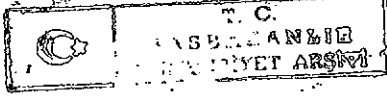
...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

...tabiiyeden mahab... bulunan... bir, adeta bir... salih paşa... hareket etti.

EK-6

B. U. Mf.ligin 14/4/32 tarih ve
293/880 No'lu şifresi suretidir.

12/4/32 tarihli asayiş raporuna zeyildir .

- I - Hududumuzu şimale geçen Cenup Millilerihin Advan(noksan) Kol Ordu Kumandanlığının iş'arı üzerine arz edilmiştir . 13/4/32 akşamı Resülayinden makine başında şu ~~iki~~ mahûmat alınmıştır.
- A - Kabile Rs. Halef Alo maiyetindeki 58 çadırı Cenuba geçmiştir . Bu kabileden 55 çadır Küçük Cercip Gümrük karagolu-
muş karşısına ve Halef Alo ile üç çadır da Büyük Cercip kargı-
sına yerleşmişlerdir .
- B - Halef Alo 12/4/32 de münferiden Resülayin nahiye merkezine gelmiş ve hudut tabur komandanı tarafından nezaret altına alınmıştır .
- C - Mütocaviz Advanlılardan 2.50 ila 3.00 çadır halkının/Cenu-
ba geçmiyerek Virangehir yakınındaki şimal Millilerinden Abdurrahman ile Mamonun ve Aradanın şimalinde Bektagi köyü civarında bulunan Helecan aşireti reisi İbrahim Kadonun çadırları arasına karıştıkları haber alınmıştır .
- D - Cenuptaki Milli Mahmut bey 20 kadar çadır halkı ile 13/4/32 akşamı Resülayin yakınındaki demiryolu köprüsüne gelerek orada çadırlarını kurmuştur .
- E - Dirzor çihetinden gelen Begareli Abdullahın da şimale geçmek üzere 300 çadır halkı ile Cercip ile arada arasında ve demiryoluna pek yakın bir yerde çadır kurdukları haber alınmıştır .
- F - Cenuptaki bir çok aşiretlerin şimale geçmek üzere hudutlarımızda tekâsüf ettikleri haberi de vardır .
- 2 - Şimale geçen Millilerin hududumuzu terk etmeleri için Kol Orduca tertibat alınmıştır .
- 3 - Cenup Millilerinin çadırları arasına kabul edilen Milli Maho ve Abdurrahman ile İbrahim Kadoya bunları derhal aralarından çıkarmamaları kendi haklarında da muamele şedidoyi mucip olacağını kendilerine kat'iyen tebliği Urfa Vilâyetine yazılmıştır .

Dahiliye V. 7ve 9. K.O.K.lıklarına arz edilmiştir .

Aslı gibidir.
17/4/32

B. U. Mf. N.
Eûntaz

Memo

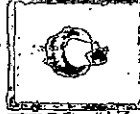
Hifz

25-4-1932

-1-

EK-7

BİRİNCİ

T.C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

UMUMİ MÜFETTİSLİK

Rakamla Mahsus
Adet

18

Baş Vekâleti celileye

Şarkda sıhhi ihtimamlarda bilhassa muhtac olan halkımızın temini hayat ve zaruretleri için şimdilik, elli yataklı olmak üzere tesisi kabulî devletlerine iktiran eden Van hastanesine ait projenin tesrii - ihzarına ve iki senede yapılacak olan binaya 1929 senesi içinde otuz bin liralık bir muavenetin ifasına müsaadelerini reca ile t'eyidi tazimat eylerim efendim. Sıhhat ve içtimai muavenet Vekâletine de arz edilmiştir.

Birinci Umumi Müfettiş

J.

030	10			69	434	17
-----	----	--	--	----	-----	----

BAŞVEKÂLET EVRAKI		
Tarih	Numara	Lef
16-7-29	1899	

1-

S